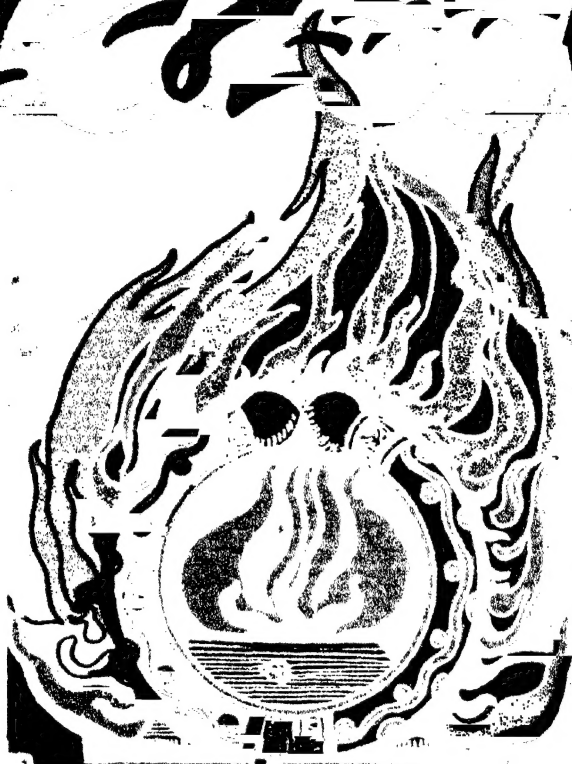

જાગૃત

સ્વ. જયંતીલાલ શાહનું સાહિત્ય-સ્મારક

સંપાદક
દેશબંધુ પરમાર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૬૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભાષા હિન્દી

વિષય ઇતિહાસ

ભરમ - કંકણ

स्व. जयन्तीदास त्रिभुवाण शाय

आर्तिमलर गीतः शिशिर राना

ભ સ્મ - કં કણ

[સ્વ જયંતીલાલ શાહનું સાહિત્યસ્મારક]

'I dreamed. The dream came true. A lightning stroke
stabbed me awake. I perished as I woke.'

Margaret Sackville

સંગ્રાહક
દેશબળ પરમાર

આત્મત્તિ ૧લી . કાર્તિક ૧૯૮૮
કિંમત ૧૨ આના

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૯૬

મુદ્રક : બલુભાઈ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી ૨૭૦૦૭ રાયપુર અમદાવાદ
પ્રકાશક : દેશબજા પરમાર કુમાર કાર્યાલય ૨૭૦૦૭ રાયપુર અમદાવાદ

પ્રારબ્ધયુદ્ધે જગ ઝીલનાર જે
મૃત્યુંજયી યૌવનયોધ ઝા! તને
છે બસ્મનું કંકણ આ સમર્પિત-

અંતઃપ્રવેશ

ખીલતી અવસ્થાના ભરપૂરની ભરતીમાં સ્વર્ગવાસી થએલા ભાઈ જયંતીલાલનું, આ પુસ્તક વિશેષાંશે સાહિત્યસ્મારક છે. ‘ભસ્મ-કંકણ’ કોઈ જીવનમહારથીનું યશોજ્જ્વલ જીવનચરિત્ર નથી; કોઈ પ્રજાસ્વરૂપ સંસારાનુભવીનું સત્યદોહન પણ નથી. એવા થવાનું પ્રારબ્ધ ભાઈ જયંતીલાલનું ન હતું. આ તો એમનું સાહિત્યચરિત્ર છે. જોકે પુસ્તકમાં જીવન-સ્મૃતિઓનો વિભાગ જોડવામાં આવ્યો છે; પણ એ અલ્પાંશ માત્ર છે.

એમની સાહિત્ય-કૃતિઓમાં જીવનના મ્હોર જોઈલી મંજરીઓ નજરે પડશે. એ સુવાસનત્વોમાં ચેતીત્ર ભલક કે પૂર્ણ કલા હોવાનો સભવ નથી; છે માત્ર અનુભવકલ્પિત જીવનની વિકાસસરણી. બાળજીવમાં કથેત્રી એ ‘સાંકડી કેડી’માં ભાઈ જયંતીલાલ સાવધાન ચિત્તે ચાલતા હતા અને વિશાળ ભાવિના વણપૂરાએલા મનોરથો તથા બલવતી ભાવનાઓ પોષતા હતા. એ શબ્દસાહિત્યના ભસ્મદગલામાંથી આ ચેતનવંત કંકણ બનવા પામ્યું છે. અને તે પણ એમનાં નિકટસંબંધી મિત્રોએ શ્રાદ્ધચિહ્ન તરીકે સંયોજ્યું છે.

એટલે સાહિત્યના આદર્શ સ્વરૂપે આ કંકણને મૂલવવાની સરતચૂક કોઈ ના કરે. માત્ર એટલું નીરખી જુએ કે જે નવું જીવન ભાઈ જયંતીલાલ જીવતા હતા તેનું હૂબહૂ પ્રતીક આ કંકણવતી કાચી કલામાં છે કે કેમ? પ્રેરણાના સ્થિર સનાતન મધુરસની કે મદાપ્રાણના પ્રકુલ પરિપાકની આશા નિરાશા જ બનશે.

છતાં સ્વર્ગસ્થનો આત્મા જેટલો સુધક સુંદર હતો એવું જ સ્થૂલ રૂપ આ સ્મારકનું રહે એવો નત્ર આગ્રહ આ સંગ્રાહકે તેમ જ મિત્રોએ રાખ્યો છે, જે ‘કુમાર પ્રિન્ટરી’ની દિલસોઝ દૃષ્ટિથી ધણે અંશે ફલીભૂત થયો જણાશે.

સંગ્રાહકે તો માત્ર અનિવાર્ય એવો મિત્રધર્મ જ બજાવ્યો છે અને તે પણ સમવિષમ સંગ્ગોને વશ હોવાથી પૂર્ણતાએ નથી પળાયો.

ગુજરાતના ઊગતા યૌવનને લાઈ જયંતીલાલના અક્ષરજીવનમાંથી અંખો અને ઝીણેરો લાવનાનો એક જ ચેતનકણ મળાશે તો આ પુસ્તકનું પ્રકાશન અક્ષળ ગયું નહિ ગણાશે.

સ્મારકનો સારભાગ તો સ્પષ્ટ જ છે કે સંસાર ખાલ, યુવા કે વૃદ્ધ એવા પ્રત્યેક જીવાત્માની સંગ્રામભૂમિ છે; એ સંગ્રામખેલનમાં જ આત્મ-વિકાસ રહ્યો છે; ને સૂરીની લાપામાં એ જંગે ‘ફના બનવું’ તેમાં સાચા જીવનરની ખરી ચાવી છે. આટલો સંદેશ કોઈક પ્રાણુપિપાસુ જીવને માર્ગદર્શક થશે એવી આશા સહિત અહીંથી અંતઃપ્રવેશનું દાર ઉઘાડું છું.

દેશગજ પરમાર

સાંકળિયું

એમનો આત્મવૃત્તાન્ત

દેશળજી પરમાર ૧૧

સાહિત્ય-કૃતિઓ

ભાવના : હું ને તું જુદા નથી	૩
લેખો : કળાના સ્ફુટ વિચારો	૪
નૃત્ય વિષે કંઈક	૧૦
જીવન અને કળા	૧૨
ખંડ લેખ : આદર્શવાદ	૧૭
કવિતા : સાત કાવ્યો	૨૦
સંધ્યાએ, માયા, ખાગ, માણસ	
ગિજડ ખાગને, હાકલ, મધુરી સૃષ્ટિ.	
વાર્તા : તાઝા ગુલ	૨૫
ખાગવાન	૩૨
મહારાજ	૩૬
ચિત્રપટ : 'માતૃભૂમિને ચરણે'	૪૪
નાટ્ય : ભરતી ને ઓટ	૪૬
પ્રવાસવર્ણન : ચૂ.ટી.સી.ની આપવીતી	૫૬
મીઠાચોરીને રાજમાર્ગે	૭૧

પત્રાવલિ	૭૬
હૃદય-મંથન	૧૧૫

જીવન-સ્મૃતિઓ

છેલ્લી પળો	બાબુભાઈ ૧૨૫
જે.ટી.	ચંપક શાહ ૧૩૧
મારો ટૂંક પરિચય	મણિલાલ નથુભાઈ દોશી ૧૩૩
સેવાભાવી થીઓસોફિસ્ટ	મણિલાલ ચમનલાલ પટેલ ૧૩૫
સ્વર્ગસ્થ જે.ટી.	બાબાણિયા નાગરદાસ કાશીરામ ૧૪૦
શ્રી જયંતીલાલ શાહ	પ્રભાકર મહેતા ૧૪૩
ફૂલનો પરાગ	[‘કુમાર’માંથી] ૧૪૫
In Memorium	Jacob E. Solomon ૧૪૬
રાવો	૧૪૭

ચિત્રોનો કુમ

સ્વ. જયંતીલાલ શાહ	ઑઈલકલર સ્કેચ . રવિશંકર રાવળ મુખચિત્ર
ભાઈ જયંતીલાલ શાહ	ફોટોસમૂહ ૧૬
ભાઈ જયંતીલાલ શાહે આલેખેલાં બે ચિત્રા	૬૪
ભાઈ જયંતીલાલ શાહે દોરેલાં ત્રણ રેખાચિત્રા	૧૧૨

એમનો આત્મવૃત્તાન્ત

‘ શતદલ પદ્મમાં પોઢેલો ’

અભિલાષ અને આશાની સુકુંમાર મૂર્તિ સરખા લાઇ જયંતીલાલનું સંસારજીવન અકસ્માત સંકેલાઇ ગયું ! શતદલ પદ્મનો એ દિરણ્ય-પરાગ અર્ધવિકસ્યો ખરી ગયો. ખરતા પરાગનો શોક મિથ્યા ગણવો, શતદલ પ્રદ્મનું શાશ્વત સૌંદર્ય જોવું અને તેની ઢોળાતી કેસરરજ નવી સૃષ્ટિઓ સરજે છે એવી આશા ધરવી,—એ સદ્ગુણ સંસારી જીવોને સાનુ અતિ દોહાલું છે; છતાં સ્વં લાઇ જયંતીલાલનો એ જીવનસંદેશ છે એમ જાણી આ ચપળ નશ્વર આળપંપાળ વચ્ચે સ્મરવું કે ‘ પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લઇ લ્યો અને બાકી પૂર્ણ જ શેષ વધશે. ’

પરંતુ ભાવનાદૃષ્ટિએ દુઃખ એ પરાગકણ ખરવાનું નથી; પણ જૂની પાંખડીઓ જેમતેમ જીવનને વળગી રહે અને નવી મધુરેતને જ હોમાઇ જવું પડે તેનું છે. છતાં યે એવા આપભોગથી ભારતનું ભાવી નહક આવતું હોય તો એ ત્યાગ અને ભોગ સાર્થક જ છે.

દિંદનો જીવાન આજે ઉગ્ર અને ઉનાવળો બન્યો છે. સાદસના પ્રાણ-શૂર પંથે એ ઊપડ્યો છે—ધસ્યો છે, અને પાછું વાળી જોવા ઇચ્છતો નથી. સુખ, પૈભવ, યંધુજન, જીવસર્વસ્વ હોમવા એ તત્પર છે. પરંતુ એ તપ્પરતા અને એ ત્યાગ વચ્ચેનો જીવંત શ્રેયસ્પંથ—મરીને જીવવાનો જ નહિ પરંતુ મૃત્યુની તત્પરતા અને મૃત્યુ વચ્ચેના જીવન સમાધાનનો સૂક્ષ્મ પંથ—જે મહાન આત્મા ગાંધીજી સ્વાનુભવે દાખવી રહ્યા છે તેને આજનો યુવક અનુસરશે તો ભારતનું ભાવી વધુ દૃઢ અને ઊજળું હશે

એમ લાગે છે. તોપણ ‘ઉઘો ! કર્મનકી ગતિ ન્યારી’ એમ માની સંતોષ ધરવો રહે છે. પણ એટલા જ કારણસર યૌવનને અવગણાય તેમ નથી. અને તેથી ભાઈ જયંતીલાલના જીવનને હું ધન્ય લેખું છું. શોચ માત્ર એટલો જ રહી ગયો કે દેશપ્રેમના આવેગમય આવો આત્મા મોટરના અકસ્માતમાં નહિ પરંતુ સ્વપરાક્રમમાં જ વિશ્વવાસી ગ્યો હોત તો વધુ સારું થાત.

બે દષ્ટિ

યૌવન જેટલું નવજીવન છે તેટલું જ એ કવિત્વ છે. એટલેકે સાચા યુવક તરીકે જયંતીલાલ કવિતા જીવતા હતા. જીવનની કલા એમણે તદ્દન વિશેષી સંજોગોમાં કેળવી હતી. એ કલાનાં રૂપ જૂજવાં હતાં. ચિત્રકલા, ફોટોગ્રાફી, દેશી ગીતોનું સંગીત, પ્રકૃતિપ્રિયતા, સૌન્દર્યભાવના, સાહિત્ય-રચના, અને સૌથી વિશેષ તો રાષ્ટ્રીય પુનરુદ્ધારના રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા. અંતરથી પોતે થીઓસોફિસ્ટ હતા; પરંતુ થીઓસોફીથીલા તે ન હતા.

એમની અદ્ય જીવનરમણ અને અદ્ય સાહિત્યરચનાને જોડાજોડ સરખાવીએ તો આ બે દષ્ટિઓ એકીસાથે ક્રિયાત્મક રહેતી આપણે જોઈ શકીશું. એમનું ખીલતું સાહિત્ય ઉચ્ચોચ કલાકોટિનું ન ગણવામાં આવે તોપણ એમાં વાક્યેવાક્યે જીવનદષ્ટિના વિચાર ગૂંથાના અનુભવાશે જ. એટલેકે જીવન એમના સાહિત્યનું પ્રેરક હતું અને સાહિત્ય એમના જીવનનું પ્રકાશક હતું એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. આ સૂક્ષ્મ રસાયન એમની છેલ્લી પળે સુધી જોઈ શકાય તેમ છે. એલિસ બ્રિજ પર પૌણિમા નિહાળવી એ જેમ ભાઈ જયંતીલાલની જીવનદલાણ હતી તેમ મૃત્યુદલાણ પણ એ જ પૌણિમા હતી. પૌણિમાનું એક વોટર-ક્લર દસ્ય એમણે દોર્યું હતું જે ગૂજરાત કોલેજના ચિત્રપ્રદર્શનમાં પંકાયું હતું અને પારિ-

તોષિકને પાત્ર થયું હતું. જે આંખો પૌર્ણિમાની રાત્રિએ ગુજરાનણેના કામળ કંઠથી સ્વરચિત રામ લેવાના નિદાગતી હતી તે જ આંખોની જવલંત ભરમ એવી જ શીતળ પૌર્ણિમાની રાત્રિએ ઠરતી હતી !

એમના સંગ્રામતીર્થ સરખા જીવનના પ્રધાન રસ એ હતા: દાસ્ય અને વીર. સાહિત્યમાં એ એમના પ્રધાન રસ એ હતા: કરુણ અને વીર. દાસ્યથી એ કરુણને પોષતા અને વીરને પ્રગટતા. પૂ.આપુજીની ઢાંડી-કૂચનો પ્રસંગ લઈ એમણે ‘પૂર્વદશ્ય’ નામે એક નાટ્યપ્રવેશ લખ્યો છે. જે આ નીચે ઉતાર્યો છે. તેમાં એક સ્વર્ગભ્રમ્મત્રય યુવકના ચિત્તનું અચ્છુ ચિત્ર ખડું કર્યું છે. એ ચિત્ર ધણે અંશે આત્મલક્ષી થયું છે એ તો જોનાર જોઈ શકશે.

પૂર્વદશ્ય

[સ્થળ: કોચરણના રસ્તા પર આવેલો એક નાનો ઝગલો. સમય: તા. ૧૨ મી માર્ચનું મંગળ પ્રભાત. રસ્તા પર લોકોની અથાગ મેદની જમી છે. ક્ષીર-સાગરની કલ્પનાને ગોષે એવો ઘોળો વસ્ત્રોનો સમુદ્ર ઊલટ્યો છે. પ્રતિ ક્ષણે ‘મહાત્મા ગાંધીજી જે’નો શબ્દઘોષ થાય છે. ઝગલાની ખારીએ એક ૨૧-૨૨ વર્ષનો યુવક ઊભો છે. એના વાળ સવારની મીડી લહરમાં ફરફર ઊઠે છે. ગુલાબી મુખ પર પળેપળે ત્રિપાદની વાદળી ચડી આવે છે. લવાં જરા ઊંચાંનીચાં થાય છે. એની આંખ કાંઈક શોધતી હોય એમ ચમકે છે. એક પ્રચંડ ગર્જના થાય છે: ‘મહાત્મા ગાંધીજી જે’. જરા ચમક્યો હોય એમ તે નીચે જુએ છે. એક ક્ષણમાં વીજળીની માફક આંખો યે માનવસાગર વિખરાઈ જાય છે. યુવક એના જમણા હાથની આંગળીએ માથાના કુંચા હોળેલા વાળમાં પ્રસારીને તે પીંજતોપીંજતો આવી ચોરડામાં એક ખુરશી પર પટકાઈ પડે છે. એક ક્ષણમાં એ ઊભો થાય છે અને એકલો એકલો જાય છે.]

‘છટ્ટ પરીક્ષા, પરીક્ષા:—જહનમમાં જાય એ પરીક્ષા. મારે ખી.એ. નથી

થવું, મારે એમ.એ. નથી થવું. આ એક્સઠ વર્ષનો ડોસો આમ મૃત્યુને ભેટવા દોડ કાઢે અને હું આમ કાયરની માફક 'પરીક્ષા પરીક્ષા' 'કૃરિયર કૃરિયર'ની ખૂમો પાડું? હવે એ નહિ બને—હવે આ સહન નહિ થાય.'

[એકદમ માથે ટોપી મૂકીને બહાર નીકળવા જાય છે ત્યાં
૩૫-૪૦ વર્ષનો એક માણસ જરા ગુસ્સામાં દાખલ થાય છે.]

‘કેમ વિક્રમ શી ધમાધમ કરે છે?’

[વિક્રમ જરા અચકાઈને ઊભો રહે છે.]

‘કાંઈ નહિ;—હું બહાર જઈ છું—અસલાલી જઈ છું.’

ચંદુલાલ: (આવનાર) શું? કેમ વાંચવું નથી? બાન છે કે નથી? પરીક્ષા તો આવી.

વિક્રમ: (ધીમેથી) બાન નહોતું; હવે આવ્યું છે. પરીક્ષાની વાત મને કરશો નહિ. હું પરીક્ષા નથી આપવાનો.

[ચંદુલાલ જોરથી એના માથાને પોતા તરફ ફેરવી, ડોળા કાઢી જોઈ રહે છે.]

ચંદુલાલ: આ શું બસે છે? કેમ આજ તારું મગજ ભમી ગયું છે? જો મારી રજા વિના બહાર ગયો તો આ ઘરમાં ફરીથી પગ મૂકવા નહિ દઉં!

[એટલું કહી ચંદુલાલ ગુસ્સામાં ચાલ્યા જાય છે.]

વિક્રમ: (જોરથી આંટા મારે છે) ઘરમાં નહિ પેસવા દઉં! અરે તારું ચાલે તો મને સ્વર્ગમાં યે રોકવા આવજો ને... બસ હું તો જવાનો જ—ને જાં પણ અત્યારે જ.

[બહાર જવા માટે ટોપી લે છે. એવામાં વિનોદ અને નૌતમ દાખલ થાય છે. બંને ફક્કડ કોલેજીઅન છે.]

વિનોદ: (દાખલ થતાં) હલો! એ ચક્રમ, આ શી ધાંધલ છે?

નૌતમલાલ: તારા બાઈએ કેમ દીવેલ પીધું હોય એમ દેખાય છે?

વિક્રમ: (ધીમેથી) એ તો કાંઈ નથી. પ...ણ મારે બહાર જવું છે, મને માફ કરજો.

વિનોદ: અરે ખેસ હવે ડાહ્યા. (હાથ પકડીને ખેસાડે છે) હરામખોર, આ પીનડાવવી પડે એટલે પોખારા ગણે છે કે?

વિક્રમ: વિનુ, હવે એ ચાનો જમાનો ગયો. તારે આવડું હોય તો ચાલ મારી સાથે દાંડી.

[વિનોદ ચમકે છે.]

બંને: શું દાંડી? કેમ કાંઈ સ્કૂ દીલો થયો છે કે?

વિક્રમ: હવે તો બધા યે સ્કૂ દીલા થઈ જવાના છે, સમજ્યો. આ ચોપડીઓમાં આજ પૂજો મૂક્યો છે. અને... ને કહી દેવાનો છું કે તારી જોડે છટાછેડા કરીને આઝાદીને પરણવા જાઉં છું. પાછા આવું તો બંગડી પહેરજે, નહિ તો માનજે કે દિવાનાને પરણી—એક ગુલામને પરણી, તે...

ઉપલા 'પૂર્વદશ્ય'માં જીવનઅનુભવનો આવેશ વધુ હોવાથી સાહિત્યદષ્ટિ હીણી રહી છે; છતાં તેજસ્વી અને સત્યસંકલ્પવતી છે તેની ના પડાશે નહિ. પરંતુ એમની જીવનદષ્ટિ વધુ ઊંચી, આદર્શજીવી અને નિર્માણ હતી.

જયંતીલાલ ઑટોગ્રાફના શોખીન હતા. અનુભવી મુરખખીજનોના જીવનમંત્રો લખને એમણે અંતરભર સંઘર્ષો હતા. એમાંના કેટલાક અહીં ઉનાઈ છું:

When man walks to God, God runs to man.

March 12/29

W. E. Fewson

The broken law of the Time-spirit breaks those who break it.

14th Feb. 1929 Ahmedabad

H. Chattopadhyaya

Build Character if you would build an institution.

2/2/29.

A. S. Gidvani

Youth shall reshape the world.

K. F. Nariman

Character matters less than happiness, but there is no happiness without character. George Arundale

There is nothing new in the World. Rukmini Arundale
Be yourself. J. B. Kripalani

નામરૂપ ટકવાનાં નથી. ટેક ટકશે. કાકા કાલેલકર

Be a revolutionary. Kamaladevi Chattopadhyaya
દોસ્ત ! દિલ સાફ રાખ. દુનિયાના તાલે તારું હૈયું અજબ નાચ કરશે.
ધનતેરશ સં. ૧૯૮૫ રવિભાઈ

દાંડીકૃત્ય વખતે આપુજના ‘ટપાલી’ બનવાનું માન જયંતીલાલે મેળવ્યું હતું. દાંડી મુકામે નમ્ર શિષ્યભાવે એમણે આપુજનો સંદેશ માગ્યો; ત્યારે એ પુણ્યચરિત આત્મા જયંતીલાલની અસ્થિર પણ આતુર મનોદશાને કળી ગયા અને એમણે નીચેનો સંદેશ લખી દીધો:

ચિ. જયંતીલાલ,

જે માણસ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે તેને ચોતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સૂઝે છે. અત્યારે વિદ્યાર્થીમાત્રને સારું પૂર્ણ આહુતિનો સમય છે એ તો નિર્વિવાદ છે. તેમાં તમારું સ્થાન ક્યાં છે તે ઈશ્વર તમને બતાવશે.

દાંડી ૧૦-૪-૩૦

મેહનદાસના આશીર્વાદ

એ સંદેશને લાઘવ જયંતીલાલે કેટલી પરિપૂર્ણ સ્થિતિએ ઝીલ્યો છે તે એમના જીવનક્રમનું ‘હૃદયમંથન’ સિદ્ધ કરે છે.

આટલી તો એમની સાચી જીવનદૃષ્ટિ થઈ. પરંતુ શુદ્ધ સાહિત્યદૃષ્ટિ જોવી હોય તો એમના સુરત નિવાસના પત્રોમાં છે. ‘પત્રાવલિ’માં છે એ સિવાય કુમાર કાર્યાલયને લખેલા પત્રોમાંથી જે છૂટાં અપ્રગટ અવતરણ અહીં ટાંકીશ:

થોડા સમય પર અહીંયા એક પારસી છોકરાની પાછળ ગધા લાગેલા. એ છોકરાના સારાપણા માટે એક જ પ્રસંગ ટાંકું છું.

એક જણે તેને મસ્કરીમાં પૂછ્યું કે 'Mr. B..., why don't you appreciate Beauty ?'

આ શબ્દો કોઈ કોલેજ વિદ્યાર્થીનીને હિંદેશી બોલાયા હતા. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો; 'If I want, I Can appreciate the beauty of my sister and mother.'

અહીંયા એક ભંગી રહે છે. એનું નામ સોગા કાનજી. હું ધાંરે છું કે 'ધૂમકેતુ' હોત તો આ પાત્રનો ઉપયોગ કર્યા વિના છોડત નહિ.

એનું જીવન સરળ અને સાદું છે. પોતાની સ્ત્રીના કામમાં એ ધાણી મદદ કરે છે,—પાણી પોતે ભરી લાવે છે, છોકરાંઓને રમાડે છે વગેરે આ બધું તો સ્વાભાવિક છે. પણ એની વિશેષતા એ છે કે એને અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ આવડે છે. એ કોઈ દિવસ અમારી સાથે ગુજરાતીમાં વાત નહિ જ કરવાનો. હંમેશાં અંગ્રેજીમાં બોલે છે. એના અંગ્રેજીમાં ક્રિયાપદનાં સાંસાં.

પહેલે દિવસે તેણે મને સવાલ કર્યો તેથી હું છક થઈ ગયેલો. પછી ખજાર પડી કે તે તો યુરોપમાં રખડી આવ્યો છે. બેલ્ડી world-warમાં એ લડાઈમાં ગયેલો. લગભગ આખો યે યુરોપ એ ક્યો છે. અને જ્યારે કોઈ મોટો માણસ અહીં આવે છે ત્યારે એ પોતાના આખી suitમાં ત્રણ ચાંદ લટકાવીને સામો જાય છે. અહીંયા Commission આવ્યું ત્યારે એ ગયેલો.

Rawlinsonને એણે કહ્યું, 'I three medals. Professors no!'

Rawlinson હસી પડ્યો હતો. Gadgil સાથે તે Frenchમાં જ વાત કરે છે. એને એક પણ છોકરો નથી. જ્યારે કોઈ પૂછે કે 'એક પણ નહિ—' ત્યારે એ જવાબ આપે છે : 'God like' (જેવી પ્રભુની ઇચ્છા). પણ એ

પોતાની સૌથી નાની છોકરીને છોકરા તરીકે જોવાને છે અને દિવસમાં દોઢસો વાર વિના કારણે હરતાંફરતાં ‘એ તો એવો જ છે’—એ વાક્ય repeat કરે છે.

અમારો જાજર એ સાફ કરે છે.

એમની સાહિત્યરુચિ ઊંચી હતી. જે ગ્રંથ એ વાંચતા તેનો ઉપયોગી સારભાગ ઉતારી લેતા. મોતીના દાણા જેવા અક્ષરોથી ભરેલી એ આખી ચે પોથી મેં વાંચી છે. વાઙ્મયનાં સર્વે અંગોના તેઓ પ્રેમી અને જિજ્ઞાસુ અભ્યાસી હતા. રાષ્ટ્રપ્રેમ વચ્ચે એમણે સંસારી સ્વાર્થમોહને કદી આવવા દીધો નથી. પૈસેટકે સંકડામણમાં રહ્યા તોપણ સ્કૉલરશિપ છોડી. ‘કૅરિયર’ ના મોટા અભિલાષી હોવા છતાં કૉલેજ છોડી. યુ. ટી. સી.ના પદવી-ધારી થઇને પણ મીદાચોર બન્યા. રાતદિવસના ઉખગરા વેડીને પણ અમદાવાદની કૉંગ્રેસ હોસ્પિટલમાં જળમી સૈનિકોની ઊભે પગે સારવાર કરી. જાતે દુઃખ, તિરસ્કાર અને ગ્લાનિ ખમીને ય સમાજની કુશ્લિકો સામે ઝુંગેશ જગાડી. આ સર્વ છતાં પોતાની પવિત્ર કલાપ્રીતિને કે નિર્મળ સાહિત્યસેવાને છેવટ સુધી ન છોડ્યાં. યૌવનની એ સર્વતોમુખી જ્ઞાલાને હું અદ્ય કલમખળે કેમ ગ્રાહી શકું? ફક્ત એ અમર જ્ઞાલાની પુનિત ભસ્મને હું માથે ચડાવી લઉં છું.

જ્યંતીલાલ, પ્રત્યેક કલાકાર હોય છે તેમ, સૌંદર્યપૂજક અને સૌંદર્ય-સર્જક હતા. કન્યાઓની માર્દવભરી પ્રેરણા એ ઝીંકતા હતા, પણ ઝીંકીને બેસી ન રહેતા. એ પ્રેરણા વડે તેઓ અજળ જેવો પ્રાણ પ્રગટતા. ઘણોવાર જ્યંતીલાલ પેલા સ્વપ્નધેલા નાર્સિસસ પેઠે પોતાના જ શરીર-સૌંદર્ય પર મોહી જતા. પરંતુ એમ કરવામાં એ પોતાના રૂપને જ વખાણતા નહોતા. પણ સ્થૂળ નામ આકાર પાછળ દેખાતા સૂક્ષ્મ આત્મ-

સૌંદર્યને જ પારખતા હતા. શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રમુખપદ હેઠળ યુવકસંઘની બેઠકમાં શુદ્ધ ખાતી ન પહેરનારા મેમ્બરો વિષે આત્મ-નિષ્ઠાપૂર્વક સાત્ત્વિક ક્રોધે એ બોલ્યા હતા. એ જયંતીલાલ જેને યાદ હશે તેઓ એમના અકાળ દેહવિલય માટે અવશ્ય દુઃખી થશે. છતાં એ પ્રવાસી આત્માની પ્રાર્થના તો એક જ હતી—

બૈયો મને જ્યોતિના પ્રકાશમાં રે લોલ;

જ્યોતિના પ્રકાશ દૂર દૂર જો. બૈયો

૪

આશાનું એક કિરણ દૂર દૂર લોલ;

તિમિરપટલ વીંટળાય જો. બૈયો

તિમિરપટલમાં વીંટળાઈને એક કિરણ પર ચાલ્યા જતા એવા એમને નીરર્પણે આપણે નમીએ.

આત્માની ઓળખ

લાઇ જયંતીલાલ મૂળ અમદાવાદના વનગી હતા. નાતે મોટ વણિક હતા. એમનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૦૭ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૭મીએ થયો હતો અને અવસાન ૧૯૩૦ના જુલાઈની ૧૦મીએ (સં. ૧૯૮૬ની અષાઢી પૌર્ણિમાએ) થયું. ત્રીસ વર્ષની ટૂંકી કારકીર્દિમાં એ ખૂબ કરી ગયા. અનેક મિત્રો કર્યા; ઘણી સમાજસેવા કરી; કેટલીક કલાપ્રવૃત્તિ આદરી. નૃત્યના એ શોખીન હતા. ભારતકલામંડળના પ્રયોગ-ઉત્સવમાં એ સુરત ગયા હતા અને આપણા અપ્રતિમ યુવક-કલાકાર કનુભાઈ કને એ નૃત્યના પાઠ પણ લેતા હતા. શરીરે સપ્રમાણ, સ્નાયુશ્લેષ અને કસરતી, દેખાવે ગુચિર-દર્શન તેમજ આકર્ષક, સુગુચિના ઉપાસક, સુવિદ્યાના એકનિષ્ઠ ભક્ત, સ્વભાવે હસમુખા, હૃદયના શુદ્ધ, ચિત્તે પવિત્ર વૃત્તિના, એવા એમને જે કોઈ જોતા તે એમની સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ પર મોહી જતા.

અમારી આત્મઝોળખ ક્યારે થઇ એની આંદોલી રમૂતિ જ રહી છે. પ્રથમ વાર કુમાર કાર્યાલયમાં અને પછી તો સલાપોસ રોડની મિત્રમંડળી-માં એ સુપરિચિત બની ગયા. સુખદુઃખની વિશ્વભ્રમકથા કરતાં એકાંત મિલનમાં કલાકો વીતતા અને આ પી અમે છુટા પડતા ત્યારે એક આત્મીય સ્વજન જતું હોય તેટલો મને વિયોગ સાડનો. સગા ભાદ્યી થે મને એ વિશેષ લતા અને છે. પણ આજે એ નથી; અને છે તો જુદી રીતે છે. એ અમૃતભરી રમૂતિ મેં સંધરી રાખી છે. એ સ્મરણોના ઝોળા ધણીવાર નગરે તરે છે ત્યારે ભાઇ જયંતી વિષે એકપણ શબ્દ લખી કે બોલી શકાતો નથી. પ્રણયનો પૂર્ણ ભાવ પ્રેમી હૃદયથી કદી થે આસ્રેખ્યો નય છે ખરો ? આજે છ છ માસના રૂંધન પછી નહૂટકે એ લખવો પડે છે ! લખવો પડે છે ત્યારે ય લખાતો નથી જ.

અમદાવાદના યુવકવર્ગને ભાઇ જયંતીલાલે શોભાવ્યો છે. જેટલું સ્મ-ભર તેટલું જ ઉદ્યોગરત, પરાક્રમશીલ અને સ્વાશ્રયપૂર્ણ જીવન એમણે ગાળ્યું છે. મારે મન એ અણમૂલ છે. વિશ્વપ્રેમભાવ એ પાળતા, પણ સ્વદેશપ્રેમ સાચવીને. કેટલાક મોટેરા ધર્મોદ્ધો કરે છે એવી 'ધરનાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો' દેવાની ખોટી રહેણીકરણી એમની ન હતી. પ્રત્યેક સ્વધર્મનિષ્ઠ યુવકમાં હોવી જોઈએ એવી 'સર્વોદય'ની ઉદાત્ત ભાવના ને ઉચ્ચતીચનો અભેદ એમની સાહિત્યકૃતિઓમાં નગરે ચડે છે.

એમના સાહિત્યને હું કસોટીએ નહિ ચડાવું. આજે એ સરાણ કેમ ચાલે ? છતાં ભાઇ જયંતીલાલ મારી કને આવી કેટલી થે કવિતાઓ સુધરાવી જતા. મારા સંપાદન તળે રહેલા 'વીણા'ના અંકમાં 'ઉજડ યાગને' નામનું કાવ્ય એમણે મને ગદ્યગદ્ય કહે દીધેલું ! સાચે જ, એમને સૂઝ્યું હતું કે પોતાનો જીવનયાગ વાનરોએ ઉજડ કરી મૂક્યો હતો. એ સ્વા-નુભવનો ઉદ્ગાર આજે વધુ સાચા રૂપમાં હું જાણી શક્યો છું. છતાં

જયંતીનો આત્મા કદી ડગ્યો ન હતો. અંતરમાં કનુણાસાગર ઊછળતો અને આંખમાં આશાની સોનેરી ચમક ચળકતી ! એવડું અમોલ અને અધોર ભાષ જયંતીનું દ્વંદ્વું જીવન હતું. કપરા સંજોગોના ખડકોને કેરી એણે પોતાની કેડી કરી હતી. એ કેડીનાં પ્રથમ પગલાં હજી મંડાતાં હતાં ત્યાં તો એ અદૃશ્ય થયાં ! મને તો આત્મશ્રદ્ધા છે કે એ આત્મા ક્રામ પરમ ગતિએ પોતાની વાંછેલી 'મધુરી સૃષ્ટિ'માં વિહરે છે. તપશ્ચર્યા તપી રહેનારાં એમનાં સંબંધીજનોને એવી જ આત્મશ્રદ્ધા વસો કે

ભવપાર જતો

એક આત્મ રંગ્યો.

इति शम्

દશેરા • ૧૯૮૭

દેશળજી પરમાર

સાહિત્ય-કૃતિઓ

માણસના આત્મામાં રહેલા ભાવોની સંસ્થિતિઓ રસાનુભવ ઉદ્દે સંતપ્તૃણની સ્થિતિઓ છે. તેવી સ્થિતિ, ભાવ ને રસના તેવા અનુભવ, માણસમાત્રને સર્વ-સામાન્ય હોવાથી તે સર્વનું પ્રત્યક્ષીકરણ વા આલેખન જેમાં હોય તેવી રચના-કાવ્ય કે નાટક, નવલ નવલિકા કે રસભર નિબંધ,--પ્રત્યેક માણસને માણસ તરીકે, રસ હરકોઇ રૂપમાં જેનું છવિત છે તેવા યુદ્ધિમાન લાગણી-વાન સ્મૃતિભોગી કલ્પનાશીલ પ્રાણી તરીકે, આકર્ષે છે ને વશ કરે છે; તેના આત્માને સૂક્ષ્મતમ અલૌકિક સંતૃપ્તિનો અધિકારી ઠરાવે છે. એવાં આકર્ષણ ને વશી-કરણ કરનાર હરેક રચના તે સાહિત્ય. (વિજયરાય)

હું ને તું જુદા નથી

પ્રભુ, હું તને શોધતો હતો; તું કંઈ એ ન જડ્યો. પણ

અમાસની રાત્રિ ભયંકર હતી. પૃથ્વીએ સ્વામ ચૂંદડી ઓઢી હતી. આકાશમાં ઝાંખીઝાંખી તારલીઓ ટમટમતી હતી. થોડે દૂર મારી સામે જ એક દીવો બળતો હતો. હું ચાલતો હતો તેમ તેમ દીવાલ પર પડતો મારો પડછાયો મોટો થતો જતો હતો. ધીમેધીમે એ વધતો ગયો . . . અને . . . આખરે એ દીવાલ પર જ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

માનું ચિત્ત શાંત હતું. મન વિચારવમળમાં ગૂંથાયું. એ ભીંતને જગત કલ્પ્યું. એ નાના દીવાને બ્રહ્મજ્યોતિ-પરમ પ્રકાશ કલ્પ્યો. જ્યારે હું તે પ્રકાશથી દૂર હતો ત્યારે એ સમસ્ત જગતમાં હું નાનો શો પડછાયો હતો. પણ જેમજેમ મેં એ પ્રકાશ તરફ પગલાં ભર્યાં તેમતેમ તે પડછાયો વિશાળ થવા માંડ્યો; અને આખરે તો એ જગતમાં જ એકરૂપ-તદ્રૂપ થઈ ગયો.

મનુષ્ય જ્યારે પ્રભુના તેજથી દૂર હોય છે ત્યારે તે પોતાને જગતથી તફાત નિરોળો, તફાત નાનો કલ્પે છે. જેમજેમ એ પ્રકાશ તરફ પગલાં માંડે છે તેમતેમ પોતાની અને અન્યની એકરૂપતા સમજે છે; અને છેવટે તો સમસ્ત જગત સાથે તદ્રૂપતા સાધે છે.

ત્યારે મને થયું કે હું જગતથી જુદો નથી; મને લાગ્યું કે તું જગતથી જુદો નથી.

પ્રભુ, હું ને તું જુદા નથી.

કળાના સ્કુટ વિચારો

કળા અને કુદરતનો સંબંધ ખીજ અને વૃક્ષ જેવો છે. કુદરત પહેલી કે કળા પહેલી એ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો એ કામ, દેખાય છે તેટલું સહેલું નથી. કુદરતમાં જ્યાંજ્યાં દષ્ટિ ઢાળો ત્યાંત્યાં કળા નજરે પડે છે; એટલે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કુદરતની ઉત્પત્તિમાં જ કળાનાં તત્ત્વો સમાએલાં છે. ખીજ વાર દષ્ટિને કળા તરફ દોરશો તો માલૂમ પડશે કે કુદરત વિના તો કળા પણ નથી. ત્યારે કળા કુદરત પર જીવે છે અને કુદરત કળાને લીધે જ છે એટલું સિદ્ધ થાય છે. તેથી આપણે કળાને ‘કુદરત’ અને કુદરતને ‘કળા’ કહી શકીએ.

વળી કળા અને કુદરતનો સંબંધ માતા તથા પુત્રી જેવો પણ ગણી શકાય. કુદરતમાં રહેલાં તત્ત્વોમાં ચિત્રકાર—જે કળાનો સૃષ્ટા છે તે પોતાનાં અમુક તત્ત્વો ઉમેરીને જે વસ્તુ ઉપજાવે છે તે જ કળા છે. કેઈ પણ સારા ચિત્રકારના ચિત્રમાં તેના સ્વભાવની અને ગુણોની છાપ પડ્યા વિના રહેતી જ નથી. અને તેથી જ કળાની ખીજ વ્યાખ્યા Nature+Human nature=Art થાય છે.

વધુ વિચાર કરતાં જણાશે કે કળા એ કુદરત નથી પણ તેનું એક નવું જ સ્વરૂપ છે. પાશ્ચાત્ય ચિત્રકારો ફક્ત કુદરતના બાહ્ય અંગને જ વળગી રહીને કામ કરે છે, જેથી કળાના અર્ધદગ્ધ ઉપાસકોને તે અતિ મોઢક અને કળાભર્યું લાગે છે. પરંતુ સાચી વસ્તુ તો એ છે કે કળા દ્વારા જે સૌંદર્ય વ્યક્ત થવું જોઈએ તે ફક્ત શારીરિક જ નહિ પણ આધ્યાત્મિક હોવું જોઈએ.

ખીજું, કળાનો આદર્શ શુભામગીરી કરવાનો નથી; પરંતુ આદર્શ રજુ કરવાનો છે. દરેક ચિત્રકાર પોતાને સુંદર લાગે એવાં જ સ્ત્રીપુરુષો કે ખીજી વસ્તુઓ દોરે એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

❧

❧

કળાની ઉત્પત્તિ અવ્યવસ્થામાંથી છે. અવ્યવસ્થ વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવી એનું નામ કળા. એટલે આનો અર્થ એવો નથી થતો કે કુદરતી રીતે ગોઠવાયેલી વસ્તુઓમાં કળા નથી. અસ્તવ્યસ્ત (સાધારણ દૃષ્ટિએ) કેશથી અર્ધ આચ્છાદિત મુખકમળવાળી નિદ્રાધીન યુવતીમાં જે કળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે કળા વેણી ગૂંથેલી ગંભીર મુખે ચાલી જતી સ્ત્રીમાં નથી જ નજરે પડતી. એટલે નરી આંખે જે અવ્યવસ્થા દેખાય છે તે કળાની દૃષ્ટિએ ધણીવાર વ્યવસ્થિત લેખાય છે. માટે જ ‘વ્યવસ્થા’નો ઊંડો અર્થ સમજવાની જરૂર છે.

❧

❧

કળામાં સ્વચ્છતા જોઈએ. સ્વચ્છતા રહિત કળા એ કળા જ નથી. પણ આ સ્વચ્છતાનો અર્થ સાધારણ સ્વચ્છતા નથી થતો. ફાટેલાં અને મેલાં કપડાં પહેરીને તૂટેલી વીણાના ખોખરા સૂર ખખડાવતો કોઈ ગરીબ ડોસો રસ્તા પર ભીખ માગવા બેઠો હોય એ ચિત્રમાં સ્વચ્છતા કેવી રીતે સંભવે ? તેનાં કપડાં, શરીર, પાથરણું, બધું જ મેલું હોય, છતાં કળાની દૃષ્ટિએ એ અસ્વચ્છતા નથી લેખાતી. જે જગાએ જે રંગ જોઈએ તે રંગને બદલે જરા પણ ભુદી જાતનો રંગ પૂરી દૃષ્ટિએ એ કળાની દૃષ્ટિએ અસ્વચ્છતા ગણાય.

❧

❧

જ્યારે વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતાનો મેળ સધાય ત્યારે તેમાંથી કળાનાં ફિરણો પ્રગટવાં જ જોઈએ—તેમાંથી સાંદર્ય ઝરવું જ જોઈએ. જો

વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતાની સાથે ભાવ ન હોય તો ચિત્રકાર ધારે તેટલું સૌંદર્ય દીપી નીકળતું નથી. રેખા અને રંગ ચોક્કસ અને સાચાં હોવા છતાં પણ આત્મા વિનાના ચિત્રમાં સૌંદર્યનાં દર્શન અલભ્ય હોય છે.

તેથી જ ઘણી વાર એવું બને છે કે પહેલી વસ્તુનો ખીજ માટે અને પહેલી તથા ખીજ વસ્તુનો ત્રીજ માટે ભોગ આપવો પડે છે. અને એ વસ્તુ લિંદી કળામાં સંપૂર્ણપણે દેખાય છે. અનંતાનાં ચિત્રોમાં જેટલું ધ્યાન ભાવ ઉપર અપાયું છે તેટલું ખીજન કશા પર અપાયું નથી. અને કળાની દૃષ્ટિએ એ જ કળા સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે.

જ

જ

પશ્ચિમના ચિત્રકારોમાં ભાવને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે ખરું; છતાં પણ પહેલી અને ખીજ વસ્તુ પર એટલું બધું ધ્યાન અપાય છે કે જોઈએ તેવા સુંદર ભાવ લાવવા માટે તેમની આહુતિ નથી જ અપાતી. આપણે એક દાખલો લઈએ. બુદ્ધની એક સુંદર મૂર્તિ લો અને ગ્રીકની એક મૂર્તિ લો. ગ્રીક મૂર્તિ બુદ્ધની મૂર્તિ કરતાં શારીરિક સૌંદર્યમાં બેલાશક ચડિયાતી દશે; પણ મુખ પરના ભાવો તરફ દૃષ્ટિ કરશે તો તમને માલૂમ પડશે કે સ્નાયુઓના અનાદદ સૌંદર્યને લીધે મુખ પરનું આધ્યાત્મિક સૌંદર્ય જોવાની તક તમને ગ્રીક મૂર્તિમાં નહિ મળે. જ્યારે બુદ્ધની મૂર્તિમાં પહેલી દૃષ્ટિએ જ આધ્યાત્મિકતાની છાપ તમારા પર પડશે. આ દૃષ્ટિએ લિંદુસ્તાનની કળા પશ્ચિમની કળા કરતાં ચડિયાતી છે.

જ

જ

ખીજું, આટલાં જ તત્ત્વોથી કળાની સમાપ્તિ થતી નથી. કળા એ કવિતા જ છે; અને એની અંદર પણ કવિતાનાં સામાન્ય તત્ત્વો આવે છે. જેમકે વ્યક્તિત્વ, ભાવના, અલંકાર અને કલ્પના ઇતિ તત્ત્વો કળામાં

પણ જોઈએ જ છે. તુલનાશક્તિ, ઊંડી નજર, એકતા, સ્મરણશક્તિ, ઇ. નો પણ ઓછો ખપ પડતો નથી.

જ્ઞ

જ્ઞ

આ સર્વે વસ્તુઓ કરતાં ચિત્રકારનું ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ અને આત્મ-
આત્મનું વાતાવરણ એ ચિત્રકળા પર અજળ અસર કરે છે. ચારિત્ર-
શીલ ચિત્રકારની કળામાં પણ દૈવી ભાવના જાગતી લાગશે; જ્યારે
ચારિત્રહીન ચિત્રકારનાં ચિત્રો જોવાથી તરત જ કામવાસના કે એવી જ
વિકારવૃત્તિ ઉત્પન્ન થશે. જો ચિત્રકાર કે કળાકારની આત્મઆત્મનું વાતા-
વરણ કળાભર્યું હોય તો તેની અસર તેના પર અને તે દ્વારા તેની
કળામાં જરૂર થવાની જ. દલકા વાતાવરણમાં રહેતા કળાકારોના
વિચાર અને ભાવ પણ તેવા જ હોય છે અને એ તેમની કળામાં
ઊતરી આવે છે. આવી કળાને કળા કહેવાય જ નહિ. કારણકે **Art**
without Morality is no Art; અને એનો નાશ પણ સત્વર
જ થાય છે.

જ્ઞ

જ્ઞ

કળા માટે છેલ્લી વાત વાતાવરણની કરી. અને એ વાતાવરણ
પ્રસારવનારા લોકો છે. જો લોકો જ સાચું ને કળામય જીવન જીવી
જાણતા ન હોય તો કળાકારોમાં સાચી કળા ઉપજવવાની પ્રેરણા કે
ચૈતન્ય કાંઈ જ નથી આવતાં. એટલે લોકોનું જીવન એ જ કળાનો
મુખ્ય આધાર છે. જેવાં જીવન એવી જ કળા. પશ્ચિમના મોજશોખ-
ભર્યા અને જડવાદી વિચારોમાં ઊછરેલા ને કામ કરી રહેલા મહા કળા-
કારો પણ એક સારા ચિત્રકાર જેટલું ભાવભર્યું ચિત્ર આલેખવામાં
નિષ્ફળ જ જાય છે. એનું કારણ પણ લોકજીવન ને વાતાવરણ છે.
એની જ છાપ ચિત્રકારના માનસ પર પડે છે, ઘડાય છે અને કળાના

રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. અને એ કળા, બીજ-કળ-ન્યાય પ્રમાણે મૂળ બીજ જેવી જ—પરંતુ વિકાસ પામેલી હોય છે.

ક

ક

કળામાં જે સૌંદર્ય છે તે સૌંદર્ય સાધારણ સૌંદર્ય જેવું નથી હોતું. એ સૌંદર્ય ભવ્ય હોય છે. વિરાટ પુરુષની જે કલ્પના છે તે સુંદરમાં સુંદર પ્રતિમા કહી શકાય—પણ તે કળાની દૃષ્ટિએ જ. સાધારણ માણસ તો કહેશે કે તેનાથી તો બીક જ લાગે.

સહસ્રશીર્ષઃ પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્

એવા સ્વરૂપથી બીક નહિ તો બીજું શું લાગે ?

પણ સાચા સૌંદર્યનાં દર્શન કરવા માટે જે દૃષ્ટિ કેળવી હોય તો આમાં જે સૌંદર્ય છે તે સૌંદર્ય બીજ કોઈ વસ્તુમાં નથી એમ આપણે જ કહી દઇએ. સૌંદર્ય પારખવાની શરૂઆત તમે એક સુકુમાર ફૂલથી કરો. પછી તમને તેની ડાળી પર રહેલા કાંટામાં પણ સૌંદર્ય લાગશે. ધીમે ધીમે તમને ખળખળ વહેતી નદી અને લીલીછમ ઝાડીમાં આનંદ આવશે. તે પછી વધુ નિરીક્ષણ કરતાં તમને પાનખરનાં સૂકા તથા ભયાનક જંગલો અને બીપણ અવાજો દોડતી ચોમાસાની નદીમાં પણ અદ્ભુત સૌંદર્યનું દર્શન થશે. એથી પણ વધુ ભવ્યતાભર્યું સૌંદર્ય મહા નગરાજ દિમાલય જેવા, મહોદધિ અને વાવાઝોડો, તોફાન, ઈ. માં જણાવા માંડશે. જે એટલે સુધી સૌંદર્ય પારખવાની શક્તિ આપણે કેળવી હોય તો આ વિરાટ સ્વરૂપમાં પણ ભવ્યતાભર્યું સૌંદર્ય નીતરે છે એ ખ્યાલ આપણને સદંજ આવી શકશે. વળી

સ ભૂમિં વિશ્રવતો વૃત્વા અત્યંતિષ્ઠત્ દશાંગુલમ્

એ પ્રમાણે તો એ સૃષ્ટિને વીંટળાઈ વળ્યો છે અને દશ આંગળ ઉપર તરી આવ્યો છે. એ દશાંગુલમ્ તે જ કલાવિહીન અને આંખને

ન ગમે તેવો ભાગ છે. પરંતુ સૃષ્ટિસૌંદર્યને વીંટળાઇ વળેલો એ તો સૌંદર્યમય જ હોય ને ?

વળી આ તો તેના એક ચતુર્થાંશ ભાગની જ વાત થઇ. તથા ચતુર્થાંશ તો અગમ્ય અને અકલ્પ્ય છે. એ લગ્નનામાં Romanceનાં તત્ત્વો નથી તરી આવતાં ? એ Romance જ સૌંદર્ય સર્જે છે. એટલે આવું નરી આંખે—દૃષ્ટિએ. લાગતું વિકરાળ સ્વરૂપ કંજાની દૃષ્ટિએ સુંદરમાં સુંદર ગણાય છે. કંજાનું સૌંદર્ય તેથી જ સાધારણ સૌંદર્યથી જુદું જ લાગે છે.

જ

જ

કંજામાં કલાકોવિદોની માનસિક મૂર્તિ કલ્પના રૂપે પરિણામ પામે છે. અનંત સાન્ત રૂપમાં વિરામ લે છે. અનંતનું સાન્ત રૂપે દર્શન થવું એ જ સૌંદર્ય; અને તેનું સાન્દ દર્શન કરાવે તેમાં જ કંજાની સાર્થકતા.

જ

જ

સર્વે કંજાઓ રસમાં વિરામ પામે છે.

નૃત્ય વિષે કંઈક

સર્વ કળાઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન ચિત્ત છે. જ્યારે માણસને દર્પ, શોક, ક્રોધ, શાંતિ વગેરે લાગણીઓનો અતિરેક થાય છે ત્યારે તે લાગણી માણસના શરીરના દલનચલનમાં, ભાષામાં અથવા ખીછ ઘણી રીતે બદલ વ્યક્ત થાય છે. આમાંની લગભગ સઘળી લાગણીઓ વ્યક્ત થતાં અમુક સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ સ્વરૂપ પકડે છે, અને તે સ્વરૂપને આપણે 'કળા'ના નમૂના તરીકે ઓળખીએ છીએ. અર્થાત્ જ્યારે ખૂબ આનંદમાં આવી ગએલો કોઈ માણસ દાથપગના અને શરીરના ખીજન વિભાગોના ચલનથી એ આનંદને વ્યક્ત કરે છે ત્યારે તેને આપણે નૃત્ય કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના આદર્શને કાગળ પર, કપડા પર કે પથ્થર પર ચીતરવા મથે છે ત્યારે તે ચિત્ર બને છે. આ પ્રમાણે લગભગ દરેક કળા એ મનુષ્યની લાગણીઓના અતિરેકનું જ પ્રદર્શન છે; એનો સ્થૂલ વા સૂક્ષ્મ આવિર્ભાવ—પ્રકટીકરણ છે.

❧

❧

નૃત્ય-નૃત્યનો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ શિવના તાંડવ નૃત્યની કલ્પનામાં છે. જ્યારે શંકરે ગંગાસુરને માર્યો અને એનું લોહીથી તરંગોળ ચર્મ ઓઢી એક લાથે ડમરૂની ડાકલી બળવવા, ગળાના સર્પોને બગાડ કરતા, દિમાલયના ઉતુંગ શિખર પર ભયંકર નૃત્ય કરવા લાગ્યા, ત્યારે આખી યે સૃષ્ટિ એ સાથે તાલમાં નાચવા લાગી. એ નૃત્ય તે શિવનું તાંડવનૃત્ય. ત્યાર પછી ખીજે નિર્દેશ મહાભારતમાં અર્જુનના નૃત્યનો આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સૃષ્ટિના મંડાલથી જ નૃત્ય હતું.

❧

❧

પુરાણોની કલ્પનાને બાળુ પર રાખીને વિચાર કરતાં પણ આપણને જણાય છે કે આખી યે સૃષ્ટિમાં એવો એક પણ માણસ, પશુ, પક્ષી કે અણુ પરમાણુ નહિ હોય જે ગતિમાન ન હોય. કુદરતમાં દષ્ટિ-ગોચર થતી બધી જ વસ્તુઓ પ્રતિ પળે ગમન કરે છે—અને એ ગમન તે જ નૃત્ય—નૃત્યનું અસંસ્કારી સ્વરૂપ. જ્યારે એ ગતિમાં કંઠક તાલબદ્ધતા, કંઠક મૃદુતા, કંઠક સંયમ, કંઠક લાલિત્ય આવે છે ત્યારે તે નૃત્ય બને છે. નૃત્ય એ દરેક માણસને સદજ છે; અને તેથી દરેક મનુષ્ય—જંગલી કે સુશિક્ષિત—નૃત્ય કરે છે અને આનંદ માણે છે.

જગતની શરૂઆતથી કે આજ સુધી જગતની દરેક પ્રજાએ નૃત્ય કર્યું છે, અને જ્યાં સુધી જગત ચાલશે ત્યાં સુધી તે પણ ચાલશે જ.

અહીં એક વિચાર કરવો ઘટે છે કે માત્ર સ્ત્રીઓને જ નૃત્ય શોભે એવી માન્યતા આપણામાં કેમ ચાલી આવી છે? એનાં અનેક કારણોમાં એક એ છે કે સ્ત્રીઓના શરીરનો બાધો ઘણો જ કોમળ હોય છે, એમનામાં કુદરતી લાલિત્ય હોય છે, અને સ્ત્રીજાતિમાં પ્રભુએ સુંદરતા અને સંગીતપ્રિયતા પણ પુરુષ કરતાં વધારે મૂકી છે. આ બધાં કારણોને લેધને પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું નૃત્ય વધારે કોમળ, લાલિત્યભર્યું અને સંગીતમય થાય છે; અને તેથી એ કળા સ્ત્રીઓએ જ ખીલવી અને પુરુષોએ તેનો ઉપયોગ મૂકી દીધો. જેથી આપણામાં એવો એક રિવાજ જ પડી ગયો છે કે પુરુષથી નૃત્ય થાય જ નહિ. એ માન્યતા બુઝી છે અને હવે આપણે તે બુઝી પાડવી જ રહી.

જીવન અને કળા

જીવન અને કળાનો સંબંધ સૃજનજૂનો છે. મનુષ્ય જ્યારથી ‘જીવન જીવતાં’ શીખ્યો ત્યારથી જ તેનામાં કળાનાં તત્ત્વો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં દૃશ્યમાન થવા લાગ્યાં. જૂનામાં જૂના-જંગલી મનુષ્યને પણ પોતાની દેહ શોભાવવાનો અને વાતાવરણ સુંદર બનાવવાનો મોહ હતો જ. અમેરિકાના ‘રેડ ઇન્ડિઅન્સ’ પક્ષીઓનાં પીંછના સુંદર મુકુટો બનાવી માથે પહેરતા, કોડી અને શંખલાની માળાઓ બનાવતા અને ચિત્રવિચિત્ર શણગારો ધારણ કરતા; એટલું જ નહિ પણ સુંદર દેખાવા માટે શરીરને જુદીજુદી રીતે રંગતા. આફ્રિકાના જંગલી લોકોમાં પણ એવો જ રસ દેખાય છે. અને અમેરિકા અને આફ્રિકા જેવા દૂર દેશો સુધી જવાની પણ આપણે જરૂર નથી; કારણકે આપણા જ દેશમાં કળા વિષે આપણા પૂર્વજોની લાગણી આપણા જેટલી જ તીવ્ર હતી. આ વાત નિઃશંક સિદ્ધ છે કે જીવન અને કળાનો સંબંધ સૃષ્ટિ જેટલો આઘ છે. અર્થાત્, કળા વિનાનું જીવન એ મનુષ્યજીવન નહિ પણ પશુજીવન છે.

જીવનનો અર્થ તો આપણે જાણીએ છીએ. પણ કળા એટલે શું? કળાની વ્યાખ્યા જેટલી સહેલી છે તેટલી જ અઘરી છે. લગ્નરો કળા-વિદોએ સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક એવી અસંખ્ય વ્યાખ્યાઓ આપી છે, અને દરેક વ્યક્તિ પોતાના મંતવ્ય અનુસાર એકાદ પસંદ કરે છે. મને કળાની સૈાથી સુંદર વ્યાખ્યા ‘Art is God manifested as Beauty’ (એટલેકે ‘કળા એ પરમાત્માનું સૌંદર્ય-સ્વરૂપ છે.’) એ લાગે છે, અને તેનાં અનેક સળળ કારણો છે. સર્વે એટલું તો જરૂર કબૂલ કરશે જ કે મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું અંતિમ ધ્યેય પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર

જ છે; અને કળા પણ મનુષ્ય-પ્રવૃત્તિ હોય સ્વાભાવિક રીતે જ એ તરફ વળે છે. વળી, 'Beauty is Truth' (સૌંદર્ય એ જ સત્ય છે) અને સત્યાન્નાસ્તિ પરોધર્મ:-સત્યથી પરળીને કોઈ ઉચ્ચ ધર્મ નથી. એટલે કે ધર્મ, સત્ય, સૌંદર્ય, કલા અને પરમાત્મા એ એક જ વસ્તુ છે; અને એ વસ્તુઓનો સંગ્રહ એટલો બધો ગાઢ અને દૃઢ છે કે તે કોઈ કાળે, કોઈ સ્થળે, કોઈ રીતે, છૂટો પાડી શકાય જ નહિ.

સૌંદર્ય કળા સર્જે છે એ વાત સાચી છે. પરંતુ સૌંદર્ય પણ અમુક તત્ત્વોના પરિણામ રૂપ જ છે. જેટલા પ્રમાણમાં એ તત્ત્વો જીવનમાં ખીલ્યાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં જીવન કળામય બન્યું ગણાય અને મનુષ્ય પ્રભુપંથે પહોંચે મનાય. એ તત્ત્વો તે જ સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા. જો જીવનમાં સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા ન હોય તો સૌંદર્ય કોઈ કાળે પ્રગટે જ નહિ અને જીવન ઉન્નત બને નહિ. આ જ કારણને અંગે અંગ્રેજીમાં 'Cleanliness is next to Godliness' સ્વચ્છતા એ પ્રભુપદનું બીજું પગથિયું છે એમ કહેવામાં આવે છે.

આપણાં-હિંદીઓનાં જીવન એટલાં બધાં અસ્વચ્છ અને અવ્યવસ્થિત થઈ ગયાં છે કે જ્યારે આપણે કોઈ સુંદર, સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત ઘર જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને દર્ષ અને આશ્ચર્ય ઉદ્ભવે છે. કળામાં-સૌંદર્યમાં આનંદ પ્રગટાવવાની આંતર્ગત ખૂબી રહેલી છે જ; અને સૌંદર્યના દર્શનથી આપણને આનંદ થાય એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ જે આશ્ચર્ય આપણને ઘેલાતૂર બનાવે છે તે માત્ર આપણી નળળાઈ કે ઊણપનું જ પરિણામ છે. એ નળળાઈ તે અસ્વચ્છ અને અવ્યવસ્થિત જીવન. વળી ઘણાં મનુષ્યો તો એમ જ માને છે કે પૈસાદાર સિવાય બીજાં મનુષ્યો કળામય જીવન જીવી જ ન શકે. આથી વધુ દુર્ભાગ્ય બીજું શું હોઈ શકે? હું ખાતરીથી કહું છું કે મનુષ્ય ધારે તો થોડામાં

થોડા ખર્ચે સુંદર અને કળાભર્યું જીવન ગાળી શકે છે; માત્ર પૈસાદારનો જ એ ધંતરો નથી.

માત્ર સ્વચ્છતાથી જ કળા નથી ઉદ્ભવતી. વ્યવસ્થા એ સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે એક જરૂરી વસ્તુ છે. વ્યવસ્થા એટલે વસ્તુઓની ઉચિત ગોઠવણ. ન્યારે વસ્તુઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હોય છે ત્યારે તે આપણી દૃષ્ટિએ બેડોળ લાગે છે, પણ એ જ વસ્તુઓને ન્યારે પરસ્પર સંબંધ સમજી ગોઠવવામાં આવે ત્યારે ઘણી જ આકર્ષક અને સૌંદર્યવાહી નીવડે છે. એટલેકે સૌંદર્ય એ વ્યવસ્થાનું સદંજ પરિણામ છે એમ કહીએ તો ચાલે.

માધારણ રીતે આપણે ‘વ્યવસ્થિત’નો ઘણો સંકુચિત અર્થ કરીએ છીએ. આપણે એમ માની લઇએ છીએ કે માત્ર ભૌમિતિક આકારો (geometrical shapes)માં જ વ્યવસ્થા સમાયેલી છે; પણ વસ્તુસ્થિતિ કેમકે જુદી જ છે. આપણી આ ગંભીર ભૂલનું લાન આપણને કુદરતમાં થાય છે. કમળની પાંદડીઓ ભૌમિતિક આકારમાં ગોઠવાયેલી હોય છે, અને જરૂર તેમાં અદ્ભુત સૌંદર્ય હોય છે. પરંતુ ગ્રીષ્મમાં કેરીના ભારથી નમી ગયેલી આંખાની વિસ્તૃત ડાળીઓ અને વળ ખાઈ ખાઈ થઇને અવલંબી રહેલી વેલીઓમાં શુદ્ધ ભૂમિતિમય આકારોનાં દર્શન નહિ થાય. છતાં તેનું સૌંદર્ય આપણાથી ક્યાં અગ્નિવ્યં છે? એટલે વ્યવસ્થાનો અર્થ આટલો જ કરવો યથાર્થ છે: ‘સૌંદર્યમાં પરિણમે એવી, વસ્તુઓની ઉચિત ગોઠવણ.’

પણ—આ સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા ક્યાંથી અને કોની મારફતે ઉદ્ભવે છે? હવે આપણે તે જ વિચારીશું.

ધર સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓનું જ ગણાય છે, અને તેનાં અનેક કારણો પૈકી એક એ છે કે તેઓ પુરુષ કરતાં ધૈર્ય વધુ સમય ગાળે

છે, દાઝાએ કે અનિચ્છાએ. એટલે ઘરની વ્યવસ્થાની મોટી જવાબદારી સ્ત્રીઓને શિર રહે છે. અલગત પુરુષોનો પણ તેમાં દિસે છે; પણ મુખ્યત્વે એ ફરજ સ્ત્રીઓની છે. તેથી જ કળા ઉપજાવવામાં સ્ત્રીઓ ઘણો મોટો ફાળો આપી શકે. ઘરમાં સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા હોય તો દેવ પણ વાસો વસવા આવે; ગંદા ઘરમાં તો માણસ પણ ન રહી શકે. સાધારણ રીતે જ મનુષ્યને ચોખ્ખું ઘર વધુ ગમે છે, કારણકે મનુષ્યમાં એક અદ્ભુત અદૃશ્ય શક્તિ રહેલી છે કે જે જીવનને ઉન્નતિ તરફ જ પ્રેરે છે. અને ઉન્નતિના માર્ગે પળતાં મનુષ્ય પણ એક પ્રકારનો દૈવી વા ભવ્ય આનંદ અનુભવે છે.

જે લોકો એમ જ માનતા હોય કે ગંદા ઘરથી માત્ર ઘરનું સૌંદર્ય નષ્ટ પામે છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે. અવ્યવસ્થિત ઘરોમાં ઊછરતાં યાજ્ઞકોનાં શરીર અને મન પણ અવ્યવસ્થિત જ હોય છે. અવ્યવસ્થિતતા એ ગંદકીનું બીજું નામ છે; અને તેથી રોગનો ફેલાવો અથવા દવાનો ખર્ચ તો જરૂર થાય છે. વળી એ ઘરમાં રહેતાં મનુષ્યોનાં શરીર પર પણ ઘણી ખૂરી અસર કરે છે. જે મનુષ્યોનાં શરીર અને મન નળગાં હોય તેમનો આત્મા પણ ઉન્નત કેમ સંભવે? એટલે અસ્વચ્છ અને અવ્યવસ્થિત ઘરમાં રહેતાં મનુષ્યોનાં શરીર, મન ને આત્મા નળગાં હોય છે. અર્થાત્ અસ્વચ્છતા અને અવ્યવસ્થિતતાને મનુષ્યનાં શરીર કે મન સાથે જ નહિ પણ આત્મા સાથે પણ સિદ્ધ સંબંધ છે. જેટલી ઘરમાં વ્યવસ્થા તેટલી જ આત્માની વ્યવસ્થા અને તેટલી જ આત્મોન્નતિ.

જો આપણે એમ જ માનીએ કે ઘર સ્ત્રીઓનું જ છે એટલે સ્ત્રીઓ જ બધું કરી શકે તો એ પણ ભૂલભરેલું છે. જીવન માત્ર સ્ત્રીઓ જ નથી જીવતી, પુરુષો પણ જીવે છે, અને ઘરમાં ચોખ્ખાઈ અને વ્યવસ્થા જનનવવાની ફરજ પુરુષની પણ છે. સ્ત્રીઓ ઘરમાં વ્યવસ્થા

રાખવા મથે અને પુરુષો બીડીઓ પી પીને બોખાં વેર્યા કરે તો સરવાળે મીઠું આવે. પુરુષની ફરજ માત્ર સ્વચ્છતા કે વ્યવસ્થા જાળવવાથી સમાપ્ત થતી નથી, પરંતુ તે ઉપજાવવાને પુરુષે સક્રિય સહકાર આપવો ધટે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે હિંદુઓના તહેવારો ઘણી જ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ગોઠવવામાં આવ્યા છે. દીવાળીનું માહાત્મ્ય પણ એટલા પૂરતું જ છે. દીવાળીમાં સર્વે માણસો આખા વર્ષ દરમિયાન થએલા હિસાબ-કિતાબની ચોખવટ કરે, ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થએલાં દાનિકારક શુભ-જંતુ અને હવા નાશ પામે માટે દારૂખાનું ફેંકાય, પાપ પુણ્યનાં પલ્લાં સરખાં કરવા દેવદર્શન થાય, અને ખાર માસનો કચરો સાફ કરી ધરને સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે, એ જ એનો હેતુ છે. દીવાળી જા્ય કે તરત જ આપણે કોઈને ઘેર જઈએ ત્યારે આપણને પરમ આનંદ અને સંતોષ થાય છે, કારણ પાણિયારામાંથી ત્રાંચાપિત્તળનાં વાસણો ઝળકારા મારતાં હોય છે, જાજલીઓ સ્વચ્છ કરીને સુંદર કારીગરીના લોટા પ્યાલા ગોઠવી દીધેલા હોય છે, દીવાલો રંગેલી કે સાફ કરેલી હોય છે, હાંડી ઝુમ્મર અને જનજમ મેડામાં સૌંદર્ય ઉપજાવતાં હોય છે; જ્યાંજ્યાં નજર દરે ત્યાંત્યાં સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થાનું વાતાવરણ જન્મી ગયું હોય છે. પણ અનુભવ કહે છે કે એ માત્ર ‘ચાર દિનપ્રી’ ચાંદની માફક ચાર જ દિવસ ચાલે છે અને પાછળ ખાર માસની ઘેર અંધારી રાત આવી લાગે છે, જ્યારે ઘરમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા અને અસ્વચ્છતાનું જ પ્રદર્શન ભરાય રહે છે. આ સ્થિતિ આપણું દુર્ભાગ્ય સૂચવે છે. મનુષ્યને શુભન શુભવા દેખતો હશે તો સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા દ્વારા સૌંદર્ય પ્રગટાવી તે શુભનને કળામય બનાવશે જ.

ભાઈ જયન્તિલાલ શાહ.

ઉપલા બેઃ

મુજશ કોલેજના
વિદ્યાર્થી લોકો-

વચ્ચે લંબઓળ.

શીરમગામ સત્યા-

ગ્રહ છાપાખીમાં

સૈનિક લોકો-

નીચે :

કુમાર કાર્યાલયમાં

કલાના વિદ્યાર્થી.

આદર્શવાદ

આંધીજી રામનામના રસિયા છે. એ કહે છે કે માણસને જરા પણ મનોવિકાર થાય કે તરત જ તેણે રામનામનો જપ કરવા માંડવો એટલે તેના બધા અનિષ્ટ વિચારો દૂર થઈ જશે. એક મહાપુરુષ, માણસને ક્રોધ ચડે સારે એકથી દસ સુધી આંક બોલી જવાની શિખામણ આપે છે. મનોનિગ્રહ અને વૃત્તિસંયમને માટે મહાપુરુષોએ આવી અનેક કૃત્તિઓ જનતાને બતાવી છે. તેમાં આદર્શવાદ એક નવીન કૃત્તિનો ઉમેરો છે.

મનોનિગ્રહ માટે મેં ઉપર જણાવેલા રામનામ વગેરે ઘણા અખતરા કરી જોયા હતા અને તેથી મને ઘણો ફાયદો પણ થયો હતો. પરંતુ એ બધા જ નિયમો કરતાં પણ એક તદ્દન નજીવી વસ્તુએ મને વૃત્તિઓ પર કાબુ લાવવામાં ઘણો ફાયદો કર્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે એવી મારી ખાતરી છે. એ નજીવી વસ્તુ તે આદર્શ. આદર્શ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે; એનું ગુજરાતી દર્પણ, ચાટલું, અરીસો.

દર્પણ વિષે જૂનામાં જૂની વાત આપણને રામાયણના કથાનાયક શ્રી રામચંદ્રજીના જીવનમાંથી મળે છે. તે પહેલાં પણ દર્પણનો ઉપયોગ થતો હતો એ આપણે જૂનાં પુસ્તકોને આધારે જાણી શકીએ છીએ. કવિશ્રી ન્દાનાલાલનો શબ્દપ્રયોગ કરીએ તો દર્પણ સૃજનજૂનું છે.

જગતમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો માણસ હશે કે જે દર્પણનો ઉપયોગ ન સમજતો હોય. પણ મારે એમ કહેવું ઘટે કે જગતમાં ભાગ્યે જ થોડાં માણસો હશે કે જે એનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ સમજતાં હોય. સ્ત્રીઓ વેણી ગૂંથતી વેળાએ દર્પણ મોં સામે રાખે છે; શોખીન પાશ્વત્ય

રમણીઓ તો પોતાની પાસે જ—અને કોઈકોઈ તો વળી વીંટી અને ધડિયાળમાં રાખે છે; કસરતના શોળીનો શરીરવિકાસ માટે સામે રાખીને કસરત કરે છે; અને ફોટોગ્રાફર, ફિલ્મ ઉતારનાર તથા અનેક માણસો એનો જુરીજુદી રીતે ઉપયોગ કરે છે. છતાં હજુ સુધી કોઈએ એનો ઉપયોગ મનોનિગ્રહ માટે કર્યો હોય એવું વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી. એ ઉપયોગ પ્રથમ મેં કર્યો;—માનો કે મારાથી થઈ ગયો.

આજથી એકાદ વર્ષ પર મેં આ ન પીવાનો નિયમ કર્યો હતો. કદાચ એ મારો ત્રીજો કે ચોથો પ્રયાસ હશે. આ લેખના વાચકથી અગ્નિયું નહિ હોય કે માણસ જોટલા કરે તેટલા નિયમો પાળી શકતો નથી જ. મારી પણ એવી સ્થિતિ હતી. મને ધણી યે વાર આ પીવાનું મન થઈ જતું; અને એવામાં જ એક કટોકટીનો પ્રસંગ જાન્યો. જાણના ત્રણચાર વાગ્યે હું મારા એક સ્નેહીને મળવા ગયો. ચાનો સમય હોવાથી ‘ના-ના’ કહેવા છતાં પણ ચાનો પ્યાલો તૈયાર થઈને આવ્યો. હવે આ પીવા વિના ચાલે તેમ ન હતું. મેં આ ન પીવાનો નિયમ કર્યો છે એમ કહ્યું પણ ચાલે તેમ ન હતું. આખરે મેં પ્યાલો લીધો, આ રકાળીમાં રેડ્યો, હોહ સુધી રકાળી ઊંચી કરી, ને ચાનો ઘૂંટડો ભરવા ગયો કે... સામે જ મોટું કળાટ હતું. કળાટ પર અરીસો જડેલો હતો. માંદું પ્રતિબિંબ તેમાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. ખુદ્દલું માથું, હવાથી સહજ ફર-ફરતી લટો, ચમકતી આંખો... જધું જોઈને જરા વાર તો હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. મનમાં વિચારની પરંપરા ચાલવા લાગી: ‘શું આવું સુંદર મુખ, આ તેજસ્વિતા, આ મધુરતા ગુમાવવી?’ આત્માની ઝીણી ચીસ સંભળાઈ: ‘રહેવા દે.’ હું આ ન પી શક્યો. જધી દિંમત ભેગી કરી મેં કહ્યું ‘મારાથી આ નહિ પીવાય; મને માફ કરજો.’

એવી જ કસોટી બીજી વાર હોટલમાં થઈ. ત્યાં પણ આત્માનો

વિજય થયો. દર્પણે મને ઘણી યે વેળા આ પ્રમાણે ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે, પ્રેરણા પાછ છે. મારા જીવનમાં એ કાયના કકડાએ ઘણી વાર મદા-ભારત ઉથલપાથલ કરી છે. વાચક! એક વાર અજમાવી જો, અને પછી મને સંભારજો. પણ કોઈને એ શંકા થાય કે બધાનાં મુખ કાંઈ ઓછાં જ સુંદર હોય છે? તો તેનો યે જવાબ આપી દઉં કે કોઈને પોતાનું મુખ વિરૂપ લાગે છે? અલગત નહિ. તેથી જ, વૃત્તિનિયમનના અનેક કડક નિયમો પાળીને અને બધા યે ઉપાયોથી કેટાળેલા માટે આ આદર્શવાદની નવી શોધ આજે જગત આગળ મેં રજુ કરી છે. વાચક! પ્રભુ તને પણ આદર્શવાદી બનાવે અને તું આદર્શમાંથી હર હમેશ પ્રેરણા ને પ્રભુતા, પ્રેમ ને શ્રદ્ધા પામે.

સાત કાવ્યો

સંધ્યાએ

(અંજની)

પશ્ચિમે રતિરાજ દૂળે છે,
પૂર્વે રજનીકાન્ત ઊગે છે,
મધ્યે ભૂદું વ્યોમ ઝગે છે,
શીળી સંધ્યાએ.

વીસાં સુખ મન અધિક ગમે છે,
ઊગતાં દુઃખ ઊર ખૂળ દમે છે,
સુખદુઃખ અંતરિયાળ ભમે છે,
જીવન-સંધ્યાએ.

માયા

(અંજની)

આ શી માયા! કાલીધેલી—
આ શી માયા! પીર ગભીરી—
આ શી માયા! દુઃખદાયિની—
અગતાંને યાગે.

વહાલાનો વિન્નેગ કરાવે,
વીસાં સ્વપ્ન વળીવળી લાવે;
દુઃખી હૈયે યાદ જગાવે,
મરતાને મારે.

જન્મ-મરણની ઘટમાળાથી,
સુખદુઃખની પરંપરાથી,
ગત સ્મરણો તાજાં કરી, હૈયાં
ફરી ફરી જાળે.

બાગ

મારો સોનેરી બાગ, મારો રૂપેરી બાગ,
ખીલ્યાં ગોરાં ગોરાં ફૂલડાં.

મૌક્ટિકોની માળ સમી મોગરાની વેલડી,
અગમનિગમ નૃત્ય કરી રાત્રે અલખેલડી:
બાગ ફેરે હો રાજ (૨) ખીલ્યાં.

તારલાનાં તેજ સમી જૂઠ તણી વેલડી,
અંતરનાં પોપચાં ઉઘાડે અલખેલડી:
બાગ મ્હોરે હો રાજ (૨) ખીલ્યાં.

બાલિકાનાં સરલ તરલ નયન જેમ ડોલતી,
જાલ કરી વેલી ધીમે અંતરપટ ખોલતી:
બાગ મ્હોરે હો રાજ (૨) ખીલ્યાં.

પ્રભાતના પ્રકાશ શી ગુલાબ કેરી પાંખડી,
અનિલ સંગ રાસ રમે, પિકસે મધુ આંખડી:
આગ મહેકે હો રાજ (૨) ખીલ્યાં

પ્રેમના પરાગ જહેતી ચૈવનની વેલડી,
જીવનને આગ આજ નાચે સાહેલડી:
જીવન મહેકે હો રાજ (૨) ખીલ્યાં

માલણ

(ઢાળ: રાજવણ રંગભીની રંગભીની)

માલણ મોહે ભરી, મોહે ભરી.

એની છાળ નમી નમી જાય રે—માલણ

એનાં ફૂલડાં ખરી ખરી જાય રે—માલણ

એની ચૂંદડી સરી સરી જાય રે—માલણ

એના વાળે ભૂલવણી ગૂંથાય રે—માલણ

એનાં નયનો દળી દળી જાય રે—માલણ

એના ગાલે ગુલાબ દરી જાય રે—માલણ

એનું હૈયું લળી લળી જાય રે—માલણ

એના ઘાઘરનો ઘેર પથરાય રે—માલણ

એનાં ઝાંઝરિયાં ઝણકાય રે—માલણ

એને પગલાંએ કુંકુમ રેલાય રે—માલણ

ઊજડ યાગને

(દુતવિલંબિત)

પ્રથમ જે દિન હું અહીં આવીઓ,
ઊજડ યાગ! બધો દોસતો હતો;
સૂકી સૂકી સહુ ક્યારી વિશે ઝીણી,
કદીક છોડતી ડાંબળી લાલતી.

પછી દમેશ મીઠું જળ સીંચીને
બહુ પ્રકુલ્લિત મેં તુજને કર્યો;
પણ અરે! તુજ ભાવિ સૂકું-લૂખું
તુજ વિકાસ ન સાંખી શકે જરી.

મૂકી તને જરી ખહાર જઉં તહીં
કદિન વાનર હસ્ત તને અડ્યા;
ચૂંથી તુંને-ફૂલ, પાન, ફળો બધાં,
મરણનોલ અરે! તુજને કર્યો.

અફળ શું મમ દષ્ટિ વલાલતી?
અફળ મારું શું સિંચન વારિનું?
અફળ આ તુજ પાંગરવું, પ્રિય!
સફળ સસ શું એક વિનાશ જ?

હાકલ

હાકલ પડી છે દેશમાં ને રાષ્ટ્ર-ડંકા વાજતા,
લાખો લખરો નવજીવાનો નીંદમાંથી જાગતા.

સ્વાતંત્ર્યની ઉપા ગિગી ને આમ તું શે ધોરતો ?
ઊઠ, જનગ આગસ મરડીને, શે આમ આંખો ચોળતો ?

સાગી ગધી તંદ્રા દવે તું દિદ્યાળક જગજે,
તુજ પ્રાણવંત હુંકારથી દુષ્ટો તણાં દળ ભાગશે.

પણ માત્ર જો તું ડગમગ્યો, સતપંથથી જરી થે ચળ્યો,
તો જનજુજે, તુજ દેશ આખો મિટ્ટી માંદા મળી ગયો.

દિસા અને અન્યાય સામે સત્ય એક જ શસ્ત્ર છે,
એકલ, અખંડ, અનંત એ આખા જગતને ઉદ્ધરે.

એ સૂત્ર ગાયુનું હૃદયે ધારી અને ઉત્તિષ્ઠ થા,
તું પ્રાપ્ત કર વર વસ્તુને—સ્વાતંત્ર્યને, સ્વતંત્ર થા.

મધુરી સૃષ્ટિ

(અંજની)

પત્ર-પુષ્પમાં પ્રાણ પેળતી,

પથ્થરમાં જે દેવ દેખતી,

જળ-સ્થળમાં પરમેશ્વર જોતી:

એ શ્રદ્ધા ક્યાં ગઇ ?

(અનુષ્ટુપ)

શ્રદ્ધા જેના દત્તા પ્રાણ, કલ્પના દેહ જેદનો,

મધુરી મારી તે સૃષ્ટિ પાછી આપો મને, પ્રભો !

તાજા ગુલ

એ કાએક સ્વચ્છ આકાશ ઘેરાવા લાગ્યું. ચારે દિશામાં કાળાં વાદળ છવાઇ ગયાં. પવન સૂસવાટભર્યો ફૂંકાવા લાગ્યો. ઝાડનાં પાંદડાંને ખડખડાટ દિશાઓમાં ગાજી ગઈયો, ને ફાણ વારમાં તો આકાશમાં મેઘગર્જના ને વીજળીના કાટકા શરૂ થયા.

કૃષ્ટન ઇવાન્સ ચમકી ગઈયા. તેમની વિચારમાળા તૂટી ગઈ. લશ્કરી છાવણી અહીંથી ધણે દૂર હતી અને વરસાદ થોડા જ વખતમાં તૂટી પડવાનો સંભવ હતો. આજુબાજુ દષ્ટિ ફેંકતાં તેમણે દૂર એક પુરતન મકાન જોયું, અને એ જાણ્યો જલ્દીથી ચાલવા માંડ્યું. મકાનમાં પગ મૂકતાં જ વરસાદની ઝડી પડી.

એ પુરાણા મકાનમાં જે પડાણ બેઠા હતા. એકની ઉમર આશરે ત્રીસ વર્ષની હતી. તેનું શરીર પ્રચંડ અને કસાએલું હતું. તે લશ્કરમાં હતો. તેનું નામ મીરખાન. ખીજની ઉમર પંદર-સોળની હતી. તેનો ચહેરો સુંદર અને ગુલાબી હતો. ભૂરી આંખો અંધારી રાતે ચમકતા તારા જેવી તેજસ્વી અને ચમકભરી હતી.

કૃષ્ટન ઇવાન્સ દાખલ થયા એટલે મીરખાને ઊભા થઈને સલામ ભરી. કૃષ્ટન પાસે પડેલી એક શીલા પર બેઠા.

‘મીરખાન, આ છોકરો કોણ છે?’

‘એ મારો નાનો ભાઈ છે, સાહેબ! એનું નામ તાજા ગુલ.’ મીરખાને જવાબ આપ્યો.

થોડો સમય શાંતિ પ્રસરી રહી.

તાજા ગુલ પોતાના સુરવાલને ઊંચો ચડાવી અને પગ લાંબા કરી

આરામથી બેઠો હતો. અચાનક કૃષ્ટનની નજર તે છોકરાના પગે પડેલા એક ગોળીના ધા પર ગઈ. તેણે એ ધા તાકીતાકીને જોયો અને બોલ્યો.

‘મીરખાન, આ છોકરાને પગે ધા શાથી થયો છે?’

‘સાહેબ,’ મીરખાને જવાબ આપ્યો: ‘એ ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. પણ આપને સાંભળવાની ઇચ્છા હશે તો તાજા ગુલ કહી સંભળાવશે.’

કૃષ્ટને સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તાજા ગુલે પહેલાં તો તેમ કરવાની ના પાડી; પણ પછી મોટા ભાઈના કહેવાથી તેણે વાત શરૂ કરી.

‘સાહેબ, અમે પેશાવર પાસેના નાના ગામડામાં રહેતાં. અમારા કુટુંબમાં કુલ છ માણસો હતાં. મારા પિતા, માતા, મોટા ભાઈ, મોટી બેન, હું અને મારી નાની બેન. મારા પિતાનું પોતીકું એક નાનું ઘર હતું. થોડી જમીન પણ હતી. જમીન તે ખેડતા અને અમારું ગુજરાન ચાલતું. મારા મોટા ભાઈ તે વખતે પણ લશ્કરમાં જ હતા.

‘અમારા ગામને લૂટારાઓનો ઘણો જ ત્રાસ હતો. તેઓ ઘણી વખતે રાત્રે છાપો મારતા અને લોકોની માલમિલકત અને છોકરીઓ ઝિંચકી જતા. એક વખત મારી મોટી બેન પાણી ભરવા ગઈ હતી તેને પણ બે દરમિયાનો ઉઠાવી ગયા. મારા પિતા તેમની પાછળ પડ્યા અને એકને ગોળી મારી હાર ક્યો. બીજાને તરત જ મારી બેનની છાતીમાં છરી ટુકાવી દીધી અને નાસી ગયો.

‘આ બનાવને ઘણો વખત વહી ગયો. અમે આનંદથી રહેતાં હતાં. એક દિવસ એક મુલ્લાં અમારા ગામમાં આવી પહોંચ્યા. એ સમયે આખા હિંદના પહાણોમાં એક ખોટી અફવા ફેલાયેલી હતી. મુલ્લાંઓ કહેતા કે સરકારની નોકરી કરવાથી આપણા ધર્મનું રક્ષણ થઈ શકતું નથી, માટે સર્વે સાચા મુસ્લીમોએ હિંદી સરકારની નોકરી છોડી અમીરની

સરહદમાં વસવું. અમારા ગામમાં આવેલા મુલ્કમાં પણ તે જ ઉપદેશ કરતા હતા. અમારા ગામનાં ઘણાં માણસો આમ કરવા તૈયાર થયાં. મારા પિતાની ઇચ્છા જોડે ગામમાં રહેવાની હતી. આખરે એક સાંજે સઘળાં માણસો ભેગાં થયાં અને જીજી દિવસે સવારે ગામ ખાલી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

‘મારા પિતાએ જમીન તથા ઘર એક પંજળીને વેચી દીધાં, પણ તેના પૈસા ઘણા જૂજ ઉપજ્યા. આખી રાત અમે સામાન બાંધવામાં અને જુદીજુદી વાતો કરવામાં ગાળી.

‘સવાર થયું. આખા ગામના લોકો ભેગા થઇ ગયા. હું તે વખતે ઘણો જ ખુશમિજનજમાં હતો. મારાં માતાપિતા અમારી બળદ-ગાડીની સાથે ચાલતાં. હું અને મારી નાની બેન બેલતાં ફૂદતાં રસ્તો કાપતાં હતાં. આખરે અમે સાંજે પેશાવર પહોંચ્યાં અને રાત પેશાવરમાં જ ગાળી.

‘જીજી દિવસે સવારમાં અમારી ખેતરઘાટની મુસાફરી શરૂ થઇ. રસ્તો ઘણો વિકટ હતો. માથે સૂર્યનો ધોમ તાપ ધીકતો હતો. કોઇ-કોઇ વાર સિપાહીઓની નાનીનાની ટુકડીઓ રસ્તામાં સામી મળતી. તેઓ અમને દસી કાઢતા.

‘અમે ખ્રિષ્ટિય સરહદ ઓળંગી અમીરની સરહદમાં દાખલ થયાં. પણ બળદગાડીવાળાએ હવે આગળ આવવાની ના કહી; તેથી અમારો સઘળો સામાન વેચી દેવો પડ્યો. જે થોડોઘણો રાખ્યો તે ખલા ઉપર લઇ લીધો. મારી નાની બેનના પગ થાકી જતા, તો હું કે મારી મા તેને ઊંચકા લેતાં. રાત્રે અમે પગલ નાખ્યો. સૌ સૂઇ ગયા ત્યારે કોઇ બદમાશ આવીને મારા પિતાના માથા નીચેથી રૂપિયાની કોથળા ખેંચી ગયો.

‘જીજી દિવસે એક બનાવ બન્યો. ભયંકર પવનના સૂસવાટાથી

મારી માતાનો જીરખો ખસી ગયો. અમારી સાથે આવેલા અધ્યાન સિપાહીઓના અમલદારની નજર તે પર પડી અને તેના મનમાં દુષ્ટ વાંછના જાગી. સાર પછી તે મારા પિતાની સાથે ને સાથે જ ચાલતો ને મીઠું મીઠું બોલી તેમને લલચાવતો. મારા પિતા એ દુષ્ટની મનોવૃત્તિ સમજી ગયા હતા તેથી તે તેની વાત પર ધ્યાન જ આપતા નહિ.

‘જો આટલેથી જ અમે પાછા ફર્યા હોત તો ઘણું જ સારું હતું. પણ હવે પાછા જવાય તેમ ન હતું. જેઓ ચાલતા નહિ તેમને પહાણ સિપાહીઓ ઘંઠૂકના કુંદા મારીમારીને ચલાવતા. એ ભયાનક દેખાવ હતો પણ મારી નજર આગળ તરે છું.

‘આ પ્રમાણે ચાર દિવસ વહી ગયા. પાંચમે દિવસે અપેરે અમે રસ્તામાં પડાવ નાખ્યો. મારા પિતા પાસેના ગામમાંથી ખાવાનું લેવા ગયા હતા. અપેરનો સમય હોવાથી અનલદ તાપ પડતો હતો. મારી માતા તથા બેનને ઘણી જ તરશ લાગી હોવાથી હું પ્યાલો લઈ પાણી વેચનાર પાસે ગયો. પાણી બે જનનાં હતાં: એક મેલું અને બીજું ચોખ્ખું. મેલા પાણીના એક પ્યાલાની કિંમત બે આના અને ચોખ્ખાની ચાર આના પડતી. મેં મારી પાઘડી વેચી દીધી. દશ રૂપિયાની પાઘડીનો ફક્ત રૂપિયો જ ઉપજ્યો. મેં બે આનાનું પાણી લીધું અને મારી મા બેઠી હતી તે જાણુ ચાલ્યો.

‘પણ હું ત્યાં પહોંચ્યો સારે કોષ્ટ પણુ હતું નહિ. મેં મારી માને ઘણી બૂમો પાડી પણ કોષ્ટએ જવાળ આપ્યો નહિ. આજીઆજી શોધ કરતાં મેં એક મોટું ટોળું ભેગું થએલું જોયું. હું તે જાણુએ દોડ્યો.

‘એ કૂર પહાણના લાથમાં મારી મા સપડાઈ હતી. તે ચીસેચીસ પાડતી હતી. મેં ટોળામાં જવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ મારાથી જઈ શકાયું નહિ. એટલામાં મારા પિતા દોડી આવ્યા અને એ પહાણ ઉપર

તૂટી પડ્યા. પણ પાછળ ઊભેલા એક સિપાહીએ તેમને કટાર મારી હાર કર્યા. મારી માનો જીરસો એકદમ ઊછળી આવ્યો. તેણે જલંગ મારી અને પેલા ચંડાળના લાથમાંથી છૂટી ગઇ. તે નાશી જાય તે પહેલાં જ તે પણ ત્યાં જ હાર થઇ. આ પ્રમાણે મેં એક ક્ષણવારમાં મારાં માતા તથા પિતા ગુમાવ્યાં.

‘હું લગભગ ગાંડા જેવો થઈ ગયો. મારી નાની જેન મારી મા પાસે બેઠીબેઠી ચીસો પાડતી હતી. ગામની યીજ સ્ત્રીઓ તેને જાની રાખતી હતી. આ ગરબડનો લાલ લઇ એક હરામખોરે મારી માના ગળામાંથી સોનાની કંડી કાઢી લીધી અને નાસી જવા માંડ્યું. મારી નજર તેના પર પડતાં હું તેની પાછળ પડ્યો અને પાછળથી તેને નીચે નાખી તેના લાથમાંથી કંડી ખૂંચવી લીધી. તે સિપાહી શરીરે ઘણો જ મજબૂત હતો. તે મારી પાછળ પડ્યો. હું એક ટેકરા ઉપર ચડી ગયો. તેણે મને નીચે ઊતરવાની ઘણી ધમકી આપી, પણ હું એકનો જે થયો નહિ. એવામાં એની દૃષ્ટિ મારી જેન ઉપર પડી. તેણે તરત જ તેને પકડીને ટેકરાની કિનાર ઉપર લટકાવી દીધી. હું આ સઘળું અનિ-મેષ નયને જોઈ રહ્યો હતો. તેણે ફરીથી ઊતરવાનું કહ્યું અને જો હું ન ઊતરું તો પોતે મારી જેનને ગળાની દેશે એવી ધમકી આપી. હું જવાબ આપું તે પહેલાં તો મારી નાની જેન તેના લાથમાંથી સરી પડી. મેં આંખ ઝંધ કરી દીધી.

‘હવે હું દુનિયામાં એકલો જ હતો. મારા ભાઈ તે વખતે દૂર દેશ હતા. મેં એકદમ ટેકરો ચડવા માંડ્યો. મને પકડી પાડવા માટે સિ-પાહીઓ પાછળ પડ્યા. પણ હું દોડવામાં કુશળ હતો, અને તેથી સસલાની પેઠે ચપળતાથી દોડવા માંડ્યું. એવામાં મારા આ પગે એક સિપાહીની ગોળી વાગી.’

તાજા ગુને એક ધીમે શ્વાસ લીધો. તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહી જતાં હતાં. કૅપ્ટન હવાન્સ સધળું એક ચિત્તે સાંભળી રહ્યા હતા. વાત આગળ ચાલી.

‘હું પડી ગયો. પણ હું પહાણુ બચ્યો હતો. મારા દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાં સુધી તો દુશ્મનના હાથમાં ન આવું. મેં ધીમેધીમે આગળ વધવા માંડ્યું. આખરે હું એક ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો. સિપાહીઓ મારી પાસે થઇને જ પસાર થઇ ગયા. હું વિચાર કરતો હતો કે મારે હવે શું કરવું? છેવટે ઘેર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધા ઉપર કપડામાંથી ચીંદરડી ફાડી પાટો બાંધ્યો. મેં હવે જુદો જ રસ્તો લીધો. રાત સુધી ચાલ્યા કર્યું. પણ કોઇ ગામ રસ્તામાં આવ્યું નહિં.

‘બીજે દિવસે સવારમાં ઊડીને મેં પાછું ચાલવા માંડ્યું. બપોરે મેં એ પહાણુને ઘોડા પર આવતા જોયા. હું ગભરાયો અને સંતાવા માટે જગ્યા બોગવા લાગ્યો, પણ એ જમીન ઊગડ હતી. બધે ટેકરા અને પર્વત જ દેખાતા. આખરે મારી નજર એક પોલી કબર પર પડી. હું એમાં ભરાઈ બેઠો. પેલા એ જણ પણ ત્યાં જ આવીને બેઠા. તેમણે ખાવાનું બનાવ્યું. તેની સોરમથી મારા મોંમાં પાણી છૂટવા લાગ્યું.

‘સાંજ સુધી મારે આવી અધમૂર્છ સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું. આખરે તે ચાલ્યા ગયા એટલે હું બહાર નીકળ્યો. તેમને ખાતાં વધેલા રોટલાના ટૂકડા હું ભૂખ ભાંગવા વીણીવીણીને ખાઇ ગયો, અને ફરી પાછું મેં આગળ ચાલવા માંડ્યું.

‘સંધ્યાકાળે હું એક ગામમાં જઇ પહોંચ્યો. મને તે સૂમસામ લાગ્યું. અમારી પેઠે તેઓ પણ ગામ ખાલી કરી ગયા હશે એમ વિચારતો હું એક ઘરમાં પેઠો. રસોઇ તૈયાર પડેલી હતી. ભૂખ્યા વરુની જેમ હું તેના પર તૂટી પડ્યો. એવામાં આળુઆળુનાં એ બારણાંમાંથી એ પુરુષ

અને એક સ્ત્રી દાખલ થયાં. હું સમયસૂચકતા વાપરીને એક કોડીમાં ભરાઈ ગયો. એવામાં વાતો કરતાંકરતાં સ્ત્રીની નજર રસોઈ પર પડી. તે એકદમ ચમકી. બધે શોધખોળ ચાલી. મારા સારા નર્સાણે બંને પુરુષ બહાર શોધ કરતા હતા. હું હલંગ મારીને નાઠો. સ્ત્રીએ ખૂમ પાડી. પુરુષો મારી પાછળ પડ્યા. મેં પાછળ જોયું તો શિકારી કૂતરાઓને પણ આવતા જોયા. ઘા પર બાંધેલો પાટો મેં છોડી નાખ્યો હતો તે ત્યાં જ રહી ગયો હતો. પણ સારા નર્સાણે હું હવે બ્રિટિશ હદમાં આવી પહોંચ્યો હતો. પેલા બધા પાછા ફર્યા.

‘બીજો દિવસે હું મારે ઘેર પહોંચ્યો. આખું ગામ ઊંઝડ હતું. મારા જતી વખતના દેખાવમાં અને પાછો આવ્યો સારના દેખાવમાં આશ્ચર્ય જમીનનો ફેર હતો. ઉમદા કપડાં પહેરીને અમે દર્શના ઉમળકાબેર નીકળ્યાં હતાં. હું પાછો આવ્યો સારે ભૂખથી ટળવળતો હતો અને પાસે રાત્રી પાછ પણ નહોતી; પહેરવાનાં કપડાં પણ ફાટી ગયાં હતાં. મેં ગામમાં રહેતા એક માણસને ત્યાં ખાધું અને બીજો જ દિવસે મારા ભાઈ પાસે જવા નીકળ્યો. હવે હું સરકારી નોકરીમાં રહીશ અને બંને ભાઈ આનંદથી મોજ માણીશું.’

વરસાદ બંધ થઈ ગયો હતો. તેથી ડ્રૅપ્ટન ઇવાન્સ ને બંને પકાણુ ભાઈઓ છાવણી તરફ જવા નીકળ્યા. *

* Wide Worldમાંની એક વાર્તાનું ભાષાન્તર

આગવાન

સા ૨૧ શહેરમાં એ સૌથી બુઝર્ગ આગવાન હતો. એની હયાતીમાં જ એના શેઠને ઘેર ત્રણત્રણ પેઢીઓ હતી, રાજ્યના રાગ્નઓ બદલાયા હતા, જગતમાં કંઈકંઈ ફેરફારો થઈ ગયા હતા. જેમ દિમાલયથી ગંગાનાં શ્વેત જલ વહે છે તેમ એની બરફ સમ શ્વેત દાઢી એના વક્ષઃસ્થળ પર પથરાઈ ગઈ હતી અને અણીઆળી થઈ વધતી જતી હતી. તેની ઝીણી, ચમકતી અને જરા નમણી આંખોમાં વિપાદની છાયા સ્પષ્ટ જણાતી હતી. આ જિંદગીમાં તેણે સુખ જોયું જ ન હતું. વીસરીસ વરસના બે જુવાન દીકરા એની આંખ આગળ જ ગુજરી ગયા હતા; છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી એનું પત્નીસુખ પણ પરવાર્યું હતું, અને એક ફૂલ જેવી બાળાને મૂડીને એની દીકરી પણ પાંચ વર્ષ પહેલાં જ મૃત્યુ પામી હતી. તેની ઉંમર આશરે એંશી વર્ષની થઈ હતી અને એ ઉંમરે એના સંસારમાં માત્ર એ એક છ-સાત વર્ષનું બાળક જ આંખો દારવાનું સ્થાન હતું. જગતમાં બધે અંધારું હતું.

સવારમાં ફૂકડો બોલે તે પહેલાં તે પહેલાં તે કામ પર લાગી જતો. રાત્રિએ ભરેલા હોજમાંથી ઝારીઓ ભરીભરીને એ જલસિંચન કરતો. મૃત્યુને કિનારે ઊભેલા જર્જરિત દેહમાં પણ સ્વાસ્થ્ય અને તંદુરસ્તી જોઈતાં ન હતાં. ફક્ત એક અવર્ણનીય વિપાદ એને રાહુની માફક ઝડી રહ્યા હતા. જરા પ્રકાશની ટશરો ફૂટતાં જ તે નાનાનાના રોપાઓની સંભાળ લેવા માંડતો, જમીન ખોદતો, કલમ કરતો, ગુલાબને કડકડતી દાંડીમાં આંખ ચડાવતો. એનો વાવેલા છોડ કરમાય જ નહિ, એની કરેલી કલમ અક્ષળ જાય જ નહિ, એણે આંખ ચડાવેલે ગુલાબે રોજ અસંખ્ય ફૂલો પમરતાં.

વચ્ચેવચ્ચે એ કોઇ વાર ગંભીર બની જતો. જરા કંટાળી ગયો હોય તેમ ઝારી જમીન પર જોરથી મૂકી દેતો અને બચડતો. વારે વારે એ લવ્ય બંગલા તરફ ક્રોધભરી દૃષ્ટિ નાખતો અને વળી મનને વાળી લેતો—કામ કરવા લાગી જતો. એનો જૂનો શેઠ ઘણો જ માયાળુ હતો અને એનો પ્રેમ એક સગા ભાઈથી પણ વિશેષ હતો. એ શેઠના અવસાનને પૂરા બાર મહિના પણ નહોતા થયા અને આખી જિંદગી સુધી સેવેલા એ લવ્ય છતાં ભયંકર મહેલ અને સુંદર છતાં વિષમય બાગ તરફ એને કંટાળો આવ્યો હતો. જે મહેલમાં એક વાર આર્દ્રતા અને પ્રેમ હતાં ત્યાં અત્યારે વિલાસ અને જડતાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. જે બાગનો માલિક એક વખત સહૃદયી અને પ્રેમી હતો તે જ બાગનો ધણી અત્યારે વિલાસી, અજ્ઞાન, નિર્દય હતો. ખરેખર, એક જ વસ્તુ જુદાજુદા સંબંધથી કેટલી વિષમતા ધારણ કરે છે!

શીળી સંધ્યા હતી. સૂર્ય પણ કોઢે ભર્યો હોય એવો લાગતો હતો. વાતાવરણમાં જરા ઠંડીની અસર જણાતી હતી. લમણાં જ ધોધમાર વરસાદ આવીને બંધ થઇ ગયો હતો. મધુરમધુર સુગંધી વાતાવરણને ઘેરી વળી હતી. ધીમા ધીમા પવનથી નાનીનાની વેલીઓ નાચતી હતી અને પુષ્પોનો પરાગ ઉડાડતી હતી. આખી સૃષ્ટિ આનંદમાં ડૂબી ગઇ હતી. પણ એ શીતળતા, એ સુગંધી, એ આનંદ એક હૃદયને શક્ય જેવાં લાગતાં હતાં. બાગવાનને એ શીતળતાનો અગ્નિ દહતો હતો, એ સુગંધીની અતિ ઉત્કટ ઝેરી લવા ગભરાવતી હતી, એ આનંદની ભયંકર વેદના થતી હતી. એ ચોક્કસ જાણતો હતો કે જે આવાં ને આવાં બીજાં જે ઝાપટાં આવે તો એની ઝૂંપડીનું નામનિશાન સરખું બે નહિ રહે અને એનું ફૂલ જેવું સુંવાળું બાળક ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઇને મરી જશે. એણે અનેકવાર જીવાનીના મદમાં છકેલા એના શેઠને આગ્રહ કરી

હતી, પણ શેઠને એની પરવા ન હતી. એની પાસે પૈસા હતા, માણસ હતાં, વૃત્તિ પણ કદાચ હશે; પણ તેને આવી નજીવી બાબતમાં લક્ષ્ય આપવાની નવરાશ ન હતી. ‘જૂંપડી? મૂખાં, બાંધી લેજો ને. એમાં મને શું કહે છે?’ એ શબ્દો બાગવાનના કાને અસંખ્યવાર અથડાયા હતા. એ શબ્દોથી પોતે કંટાળી ગયો હતો. આજ તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે શેઠ એ જ જવાબ આપે તો નોકરી છોડી દેવી. તે એટલું જ બોલી શક્યો, ‘સા’બ’ મેરે નાદાન બચ્ચે પર ભી તુમકો રહમ નહિ આતી? અગર યે બચ્ચા ન હોતા તો મેં ખુદા કા નામ લે કર કલાં તક મર ગયા હોતા.’

શેઠને આ સાંભળવાનો કંટાળો હતો. તેણે એને પતાવતાં વચ્ચે જ કહ્યું, ‘અચ્છા અચ્છા. જાઓ, બના દેગે.’ વળી દસ પંદર દિવસ થઇ ગયા. મણુ રૂની હૂંફાળી નરમ પથ્થરીમાં પોદનાર શેઠને જમીનના તળિયાના ભેજનો, કઠિનતાનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે? એ ભૂલી જ ગયો હતો. વરસાદની ઋતુ બેસી ગઈ હતી એટલે વરસાદ અવારનવાર પડ્યા જ કરતો. મહામહેનતે ટકાવી રાખેલી જૂંપડીના બાપરાના કોહી ગએલા ઘાસમાંથી અંદર પાણી ટપકતું; કોઈ વાર બહારનું પાણી ફાટી ગએલી ભીતમાં થઇને પણ અંદર ધસી આવતું. જૂંપડીમાં ભેજ ભેજ થઇ ગયો હતો. ગાભાની એક ફાટીતૂટી ગોદડીમાં એ નાદાન બાળકને સુવાડતો. ઘણીવાર એ ભોંયે સૂતો, બચ્ચાને ગોદડી વાળી તે પર સુવાડતો. પણ હવે તો ભેજ ખૂબ થઇ ગયો હતો. વરસાદનું પાણી ચારે બાજુથી અંદર આવતું અને મૃત્યુને કાઢે બિભેલા બાગવાનને તથા બીજા જીવનની કળી જેવા બાળકને શરદીની અસર થઇ ચૂકી હતી. જે મહાલયમાં આનંદ, વિલાસ અને હૂંફ હતી એના પડખે જ આ તૂટેલી જૂંપડીમાં દુઃખ, દિવસગીરી અને શરદીનું વાતાવરણ જામી ગયું હતું.

રાત્રિ ઘણી જ લયંકર લાગતી હતી. આખો દિવસ વરસાદના

જાપટાં પર જાપટાં પડ્યાં હતાં. હજુ એ ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડતો હતો. ઝૂંપડીમાં ગરીબ જાગવાન બચ્ચાને ગોદમાં લાઇને બેઠો હતો. બચ્ચાનું શરીર ધીકી જતું હતું; એની આંખોએ મૃત્યુનું ઘેન ચડ્યું હતું; એ કળી અણવિકરી જ કરમાઇ જવા નિર્માણ થઇ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું. જાગવાનના માથા પરના અને દાઢીના રૂપેરી વાળ વિખરાયેલા હતા અને એ શ્વેત સૃષ્ટિમાં બે વિપાદપૂર્ણ આંખો ચમકતી હતી. એ આંખોમાં દયા, દીનતા, વિદ્વલતા કરતાં ક્રોધ અને નિરસ્કાર વધારે દેખાતાં હતાં. એને જગત પર ઘૂણા ઊપજી હતી અને આ બેકદર દુનિયા, શેઠ અને નોકરી ઉપર નિરસ્કાર આવ્યો હતો.

નાનું જાળક ઊંડા શ્વાસ લેતું એકાએક અટકી ગયું. જાગવાન જરા ચમક્યો અને શાંત થયો. એણે બનણું કે એ મધુર જાળક આ ધાની દુનિયા છોડીને ખુદાને ભેટવા ચાલ્યું ગયું હતું.

જાળકને એણે જમીન પર મૂક્યું. મૂકતાં અચકાવો પણ નહિ. એ ઊઠ્યો. હાથમાં કુદાડી લીધી. ઝૂંપડીની બહાર નીકળ્યો. કાળી રાત્રિ ભયંકર લાગતી હતી. વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો. વીજળીના ચમકારા થતા હતા. એવી ભયંકર રાત્રિમાં એણે કુદાડીના ધા કરવા માંડ્યા. એક, બે, ત્રણ . . . એમ અસંખ્ય ધા કર્યાં. નાના કુમળા છોડોને પીસી નાખ્યા, ફૂંડાં ફેાડી નાખ્યાં, વેલીએને ચૂંધી નાખી, કપાય તેટલાં વ્રક્ષોને કાપી નાખ્યાં . . . એણે ભયંકર વિનાશ કરી મૂક્યો. તેના હૃદય-માથી દયા ઊડી ગઇ હતી, કારણકે તેના જીવનમાં જળ સીંચનાર નાનું જાળક ક્યારનું બે અદૃશ્ય થઇ ગયું હતું.

તે ઝૂંપડીમાં પાછો આવ્યો અને પહેલો ફૂકડો બોલ્યો એટલે મૃત જાળકને ખભા પર નાખી દયાને ધોરમાં દાટવા જતો હોય તેમ નિષ્કુર થઇને તે બહાર નીકળી પડ્યો.

મહારાજ

ઉનાળાની રજાઓ પૂરી થઈ. હોસ્ટેલમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓની સામાનથી ભરેલી ભાડાની ગાડીઓ સવાર, સાંજ અને રાત્રે અવારનવાર કોલેજના કૉમ્પાઉન્ડમાં આવવી શરૂ થઈ ગઈ. છેલ્લી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થએલા વિદ્યાર્થીઓ છાતી કાઢીને ચાલતા; નાપાસ થએલા કેટલાક જાણે જીવનનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હોય તેમ નિરાશ ચહેરે ફરતા. દોઢ દોઢ માસથી રમશાનવત્ ભયંકર લાગતું હોસ્ટેલ જીવન લાગવા માંડ્યું. વાતાવરણ તદ્દન બદલાઈ ગયું.

સાંજના આથમતા તડકે એક ગાડી દરવાજામાં દાખલ થઈ. ગાડીમાં ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ બેસા દતા. ગાડી સામાનથી લાદેલી હતી—ટૂંકા અને ગિસ્ત્રા ગાડીની બારીઓમાંથી ડોકિયાં કરતાં હતાં. હોસ્ટેલની કલગત દરવાજા પાસેથી ગાડી પસાર થતાં અંદર બેઠેલા એક યુવાને બીજાને પૂછ્યું: ‘મનદર, આ ઓટલે કોણ બિંબું છે?’ મનદરે નજર કરી તો બારણાં બહારની ઓસરીમાં થાંભલાને અટકેલીને એક બાવીસ-ત્રીસ વર્ષનો જુવાન બિંબો હતો. જુવાનીના જાદુઈ સ્પર્શથી એનું આખું પે શરીર સુડોગ અને સુંદર લાગતું હતું. મલમલના ઝીણા પહેરણમાંથી આરપાર એની ભરાવદાર છાતી અને માંસલ હાથ દેખાતા હતા. એ બિંબોબિંબો મૂછોના નવા ફૂટેલા વાળને વળ દેતો હતો.

મનદર તેને તરત જ ઓળખી ગયો. ‘અનંત, એ તો આપણી કલગતો રસોઇયો છે.’ અનંત માની શક્યો નહિ.

‘રસોઇયો? અરે, જા જા. મસ્કરી કરે છે?’

મનદર જરા હસ્યો અને ફરીથી કહ્યું, ‘તારા સમ, એ તો મહારાજ છે.’

એટલી વારમાં ગાડી રૂમ પાસે આવી પહોંચી. જ્યાં ગાડીમાંથી ઊતર્યા. મનહરે ગાડીવાનને પૈસા ચૂકવી નોકરને જૂમ પાડી.

‘મ . . . ગ . . . ન.’

જ

જ

ખીજે દિવસે જ્યારે અનંત કલગમાં જમવા ગયો ત્યારે તેણે ગદ્ય કાલ્પવાળા જીવાનને રસોડયાનું કામ કરતાં જોયો. અત્યારે તો એણે પહેરણુ પણ પહેર્યું નહોતું. આરસની કો સુંદર પ્રતિમા જેવું એનું શરીર જોઈ અનંતને એના તરફ ખૂબ આકર્ષણ થયું; અને ધીમેધીમે જેમ અનંત મહારાજના વધારે સંપર્કમાં આવ્યો તેમ તેના આનંદી સ્વભાવને ક્ષીધે એ આકર્ષણમાં વધારો જ થતો ગયો.

પછી તો અનંત મહારાજના જીવન વિષે, કુટુંબ વિષે ઘણાં યે સવાલ પૂછતો; પણ એના સંતોષકારક જવાબ એને મળતા નહિ. અનંત માત્ર એટલું જાણી શક્યો હતો કે મહારાજને મિત્રો સિવાય જગતમાં કોઈ જ નથી.

જેમજેમ અનંતનો પરિચય વધતો ગયો તેમતેમ તેને લાગવા માંડ્યું કે મહારાજ જીવનના નૈસર્ગિક આનંદને માણી શકતો નથી અને તેથી તેનો જીવ અકુદરતી કૃત્રિમ સુખ માણવા વલખાં મારે છે. મહારાજ કરતો હતો પણ તેમ જ. ન હતું એને માતાપિતાનું વાતસલ્યસુખ કે ન હતું એને સ્ત્રીબાળકોનું સ્નેહસુખ. એટલે કોઈકોઈ વાર એ રાત્રે દશથી બાર સુધી સીનેમા જોવા જતો, તો કોઈકોઈ વાર એ નાટક-ચેટક જોવા જતો. સિગારેટની ટેવ તો તેને હમણાંથી ખૂબ પડી હતી. એનો પચીસ રૂપિયાનો પગાર આમ ખરચાઈ જતો.

આ પ્રમાણે લગભગ દોઢેક મહિનો ચાલ્યું. પણ પછી તો અનંતને લાગ્યું કે મહારાજ જરૂર કાંઈક ખોટે રસ્તે જાય છે. એના શરીર પરની

ગુલાબી અને કામ કરવાની સ્ફૂર્તિ બંનેનો નાશ થયો હતો.

હવેથી સવાર અને સાંજ જ્યારે અનંત કલ્પમાં જતો ત્યારે તે મહારાજનાં હલનચલન, બોલચાલ, કપડાં, સામાન વગેરે ખૂબ બારી-કાઠથી નીરખતો. ઘણી વાર મહારાજ રાત્રે બેડા પર જતો ત્યારે પણ 'તે ક્યાં જતો હશે' એવા વિચાર તે ક્યાં જ કરતો. ધીમેધીમે તેણે મહારાજના બસબસ તરીકે કામ કરવા માંડ્યું, કારણકે તેને ચોક્કસ લાગ્યું હતું કે તે અવારનવાર કોઈ સ્ત્રીને ઘેર જાય છે.

જ

જ

રાત્રિના નવ વાગ્યા. હોસ્ટેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ વિદ્યાર્થીઓની હાજરી લઈ ગયા. અનંત ધીમેથી-હળવે પગે રસોડા તરફ ચાલ્યો. એક બાજુથી જોતાં તેને લાગ્યું કે મહારાજ કપડાં પહેરતો હતો. ફાનસના ઝાંખા અજવાળે પણ અનંત એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો કે મહારાજ આજે ફક્કડ બનતો હતો. એણે માથે ગુલાબી ફેંટો બાંધ્યો હતો; રેશમી વાસ્કોટ પર સહેજ મેલો થએલો કાળો કોટ પહેર્યો હતો; કોટના બેલ્ટના બિરસામાં રૂપાના અછોડાવાળું ઘડિયાળ હતું, અને પગે દોરી બાંધવાના ખૂટ ઉપર લાલ કોરનું ધોતિયું દિલોળા ખાતું હતું.

મહારાજે રૂમાલ કાઢ્યો; અંદર સેન્ટ નાખ્યું; એક હાથમાં સોટી લીધી અને આનંદભરે બેડા નીકળ્યો. કોલેજના દરવાજા વટાવ્યા... સડક પર ચાલવા લાગ્યો. અનંત પણ આજ તો મહારાજની પાછળ પડ્યો હતો. એ પણ ધીમેધીમે તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. અનંતના પગમાં ખૂટ હતા નહિ, એટલે એ જરા પણ અવાજ ક્યાં વિના મહારાજની પાછળ ચાલતો હતો.

રાત્રિ નહન શાંત હતી. શહેરનો કોલાહલ હજી દૂર હતો. એ અલંગ શાંતિમાં મહારાજના ચાલવાનો અવાજ, થોડે થોડે અંતરે વાગતી

એની 'મેરે મૈલા જુલા લો મદીને મુઝે' જેવા રાગની સિસોટી અને તાનભેર પગ પર પછાડાતી નેતરની સોટીના અવાજ સિવાય બીજાં એક પણ અવાજ થતો નહિ. અનંત તો બાણે જમીનથી અદ્ધર જ ચાલતો હોય એમ લાગતું.

લગભગ અરધો કલાક વહી ગયો. રસ્તો શહેરમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. એક વળાંક આવ્યો. મહારાજ ધામેથી એ બાબુએ વળ્યો. અનંત પણ તેની પાછળ જ ચાલ્યો. કેટલી યે અંધારી ગલીઓ વટાવ્યા બાદ બંને એક ખૂબ અજવાળાવાળા મહોલ્લામાં આવ્યા. અનંત સમજી ગયો કે મહારાજ રોજ ક્યાં જાય છે. એ વેશ્યાઓનો મહોલ્લો હતો. અનંતની દિમત વધુ ચાલી નહિ. તે એક ધરના અંધારામાં-પગથાયામાં ઊભો રહ્યો. મહારાજ ડોલતો ડોલતો આગળ ચાલ્યો. એણે ખિસ્સામાંથી સિગારેટ કાઢી સળગાવી અને એક ખૂબ ઊંડો દમ ખેંચ્યો. એક ધર આગળ જઈ એણે જરા ઊંચું જોયું તો ત્યાં એક પચીસ ત્રીસ વર્ષની વારાંગના બેડી હતી. તરત જ તેણે પોતાનો હાથ બહાર કાઢી ઊભા રહેવાની સમસ્યા કરી.

થોડી વારે એક નોકર નીચે આવી બારણું ઉઘાડી ગયો. મહારાજ એ પાપગૃહમાં દાખલ થયો.

❧

❧

બીજે દિવસે સવારમાં હોસ્ટેલમાં વાત ઊડી કે મહારાજની ટ્રૂકમાંથી કોઈ દશ રૂપિયા ચોરી ગયું છે. વાત આખા યે હોસ્ટેલમાં ફેલાઈ ગઈ. જો કોઈ મહારાજને પૂછતું કે 'તું ક્યાં ગયો હતો?' તો મહારાજ કરુણ સ્વરે કહેતો કે 'સા'બ, હું તો મારી માશીના છોકરાને મળવા ગયો હતો... સા'બ' એવા ઉડાઉ જવાબથી પૂછપરછ આગળ વધતી અટકી ગઈ. જોકે નોકરોની જડતી લેવાઈ; પણ કોઈએ લીધું

હોય તો નીકળે ને? વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે ગઇ રાતની પ્રેમગાદમાં જ મહારાજે દશ રૂપિયાનું પાણી કરેલું; અને હવે તેની પાસે રૂપિયા—એ રૂપિયા સિવાય કાંઈ જ હતું નહિ અને તેથી જ તેણે આ ફેલ રચ્યો હતો. અનંતને આ વાતનો ચોક્કસ વહેમ આવ્યો અને એણે એ વાત બાણવાનો પણ નિશ્ચય કર્યો.

અરધી રાતનો ઉગ્નગરો થવાથી અને પશ્ચાત્તાપના અગ્નિની આગથી રોમેરોમે લાગેલી આગથી મહારાજનું શરીર જરા અસ્વસ્થ થયું. બપોરે તે જરા આડો થયો કે ધસધસાટ ઊંઘી ગયો. અનંત ક્લંતમાં મહારાજની તપાસ કરવા ગયો, ધીમે પગલે, બહુ જ સાવધાનીથી તે અંદર દાખલ થયો. ક્લંતનું પાછળનું આરણું ખુલ્લું હતું. કોઇ પણ માણસ ત્યાં નજરે ચડતું ન હતું,—માત્ર મહારાજ અને અનંત સિવાય. અનંતે મહારાજને બેતણુ ધીમે જૂમ પાડી. પણ ઉગ્નગરને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડેલા મહારાજ જરાપણ હાલ્યો ચાલ્યો કે હુંકારો બહુયો નહિ.

તરત જ અનંતને એક વિચાર આવ્યો. એણે ધીમેથી મહારાજના ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. એક ડાયરી, પાચણ સિગારેટો, દીવાસળીની એક પેટી, બે રોકડા રૂપિયા અને થોડું પરચુરણ, તથા એક નાની સીસાપેન અને ખમીસના કફનું તૂટેલું બટન: એટલું અંદરથી હાથ આવ્યું. અનંત તે લઇને તરત જ રવાના થઇ ગયો. ઓરડીએ આવીને એણે ડાયરી ખોલી. પાપ-પુણ્યના ચોપડારૂપી ડાયરી ખોલનાં જ મહારાજનો બધો ભેદ સ્પષ્ટ થઇ ગયો. ગયા દિવસની તારીખના ઉધાર પાસે ખરચનો દિસાળ હતો. પાંચ રૂપિયા એમ ને એમ જ ઉધાર્યા હતા. નવ આના હોટલખરચ, ત્રણ આનાનું સિગારેટનું પાકસ, ચૌદ આના સેન્ટની બાટલી, સાડા છ આનાની નેનરની સોટી અને પાંચ આનાનાં ખમીસના કફનાં બટન. અનંતે તરત જ સરવાળો કરી, પૈસા ગણી

તાળો મેળવી જોયો. દશ રૂપિયાનો હિસાબ મળી રહ્યો.

ૐ

ૐ

ખોરાના બે વાગ્યા હતા. અનંતે મહારાજને ઓરડીએ બોલાવ્યો. કોલેજ ચાલુ હોવાથી આજીવજીવી ઓરડીઓમાં કોઈ પણ હતું નહિ. સર્વત્ર અસંગ શાંતિ હતી. મહારાજ આવ્યો. અનંતે તેને ખુરસી પર બેસવા કહ્યું.

તેણે મહારાજ પર એક નજર નાખી. જાણે વીજળીનો ઝાટકો લાગ્યો હોય તેમ મહારાજને શરીરે કમકમમાં આવ્યાં. એના મગજમાં વિચારનું એક મોજું આવ્યું: ‘શું આ જાણુતા તો નહિ હોય?’

‘મહારાજ, તમને કેના પર ખાસ વહેમ આવે છે?’ અનંતે અચાનક વાત ઉપાડી.

‘સાહેબ...’ મહારાજ આગળ બોલી શક્યો નહિ. એ ગૂંચવાઈ ગયો.

‘કેમ, મહારાજ, ગભરાઓ છો શું? કહી દોને.’

મહારાજ સમજી ગયો. એને લાગ્યું કે તેનું કાવતરું પકડાઈ ગયું છે. સવારમાં બહાર જતાં એણે ખિસ્સામાં હાથ ધાલ્યો ત્યારે તેને ખચર પડી હતી કે ડાયરી, રૂપિયા, બધું જ કોઈ લઈ ગયું હતું. પણ એ વાત બહાર પાડવામાં એને કાંઈ સાર લાગ્યો નહિ. પણ ત્યારનું એનું મન મૂંઝાતું હતું. અનંતની પૂછપરછ પરથી તો એને ચોક્કસ ખાતરી થઈ કે એનો ફેલ પકડાઈ ગયો હતો, એના ભોગ મળ્યા હતા; હવે એની ફજેતી થવાને ઝાઝી વાર ન હતી.

આ વિચાર, એક પછી એક, મહારાજના મનમાં આવવા લાગ્યા. એનું અંતર વલોવાવા લાગ્યું. એની આંખે ઝળઝળિયાં આવ્યાં. તે એટલું જ બોલી શક્યો, ‘સાહેબ...તમે તો બધું બે જાણો છો.’ એ વખતનો એનો ગરીબ ગાય જેવો દેખાવ અને વેશ્યાઓના

મહોદ્ધામાં પ્રવેશતો, ધુમાડાના ગોટેગોટ કાઢતો મહારાજ, એ બંને કાંધ ન્યારા જ જણાતા હતા.

અનંતે ધીમેથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘મહારાજ, તમે પરમ દિવસે રાતે ક્યાં ગયા’ના?’

‘સાહેબ... આપ જાણીને શું કરવા પૂછો છો? જીવાની આંધળી છે.’ એ ગળગળો થઇ ગયો. ‘પણ... મારી આખર બેઆખર કરશો નહિ. સાહે...બ, મારી નોકરીયે જશે અને લોકો મને ધિક્કારી કાઢશે... હું ફરીથી એવું નહિ કરું...’ એનું હૃદય સળગતું હતું. એ જાણ એના આખાએ શરીરને આવરી રહી હતી.

અનંતનું હૃદય દ્રવી ગયું.

‘મહારાજ, તમે પરણેલા નથી?’

‘ના, ભાઈ.’ નિસાસો નાખી મહારાજે જવાબ આપ્યો.

‘તમને કન્યા મળે તો પરણો ખરા?’

મહારાજનું ઉદાસી મોં પણ જરા મલકી ગયું.

અનંતે કહ્યું, ‘મહારાજ, આના કરતાં તો પરણી લેવું એ જ સારું છે; સમજ્યા?’

મહારાજને કાંઈ પણ જવાબ આપવાનું સૂઝ્યું નહિ. એની આંખ આગળ તેના પૂર્વ જન્મનાં—જાળપણનાં ચિત્રો ખડાં થઇ ગયાં.

એ નાનો હતો ત્યારથી જ એણે માળાપ ગુમાવ્યાં હતાં. કાકાને ઘેર રહીને એ માત્ર એકબે ગુજરાતી ચોપડી લખ્યો અને પછી કઠ્ઠી ને વેલણ લઇ રસોઇયાનો ધંધો શરૂ કર્યો.

એક ઘેરથી બીજે ઘેર, બીજેથી ત્રીજે, એમ નફિકરા માણસની માફક એ ફર્યા કરતો. આખરે ખૂરા મિત્રોની સોજનમાં ફસાઇ બીડી અને વેશ્યાના કુછંદમાં સપડાયો... આજ એને એ બધું યાદ આવ્યું. આ-

ખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસવા લાગ્યા. એ ખૂબ રડ્યો. અનંત તો અવાક થઈને જોઈ જ રહ્યો.

પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ એ આંસુઓથી આખરે છુઝાવા લાગ્યો. એ લગાવેથી જોડ્યો.

‘સાહેબ, હું ફરીથી એવું નહિ કરું.’

અનંતે માત્ર એટલું જ કહ્યું, ‘કાંઈ નહિ. જ્યો આ તમારા પૈસા...’

ઝરઝર ઝરઝર વરસાદ વરસતો હતો. તપેલી ધરતી એ ટીપે ટીપે આશ્વાસન મેળાવતી હતી—આંતરઅગ્નિ ઓલવતી હતી.

સાક્ષાત્ કરુણાની પ્રતિમા જેવા મહારાજ નીચી નજરે ખુરસી પર બેઠા હતા. એની આંખમાંથી એક ધગધગતું આંસુ જમીન પર ખરી પડ્યું.

‘માતૃભૂમિને ચરણે’*

કથાવસ્તુનો આરંભ

વસંત ઋતુનું સુંદર સવાર. કોલેજના જે વિદ્યાર્થીઓ રમેશ ને વિનોદ અખાડામાં કુસ્તી ને બીજી કસરતો કરતા દેખાય છે. પછીથી કપડાં પહેરી સાઈકલ પર બેસી ઘર તરફ પાછા ફરે છે. પાછળથી એક મોટર ડ્રુલ સ્પીડમાં આવે છે. રસ્તે પસાર થતા એક આંધળા બિખારીને ઈગ્ન કરી જરા અટકા ચાલી જાય છે. રમેશ ને વિનોદની નજર એ તરફ જતાં તેઓ મોટર પાછળ સાઈકલો લાંકે છે, અને જે જાણુ જે બાબુથી મોટરને પકડી પાડી તેને ઊભી રહેવાની ફરજ પાડે છે. મોટરનો માલિક પહેલાં ધમકા આપે છે, પછી લાંચ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રમેશ લાંચના પૈસાને જમીન પર ફેંકી દે છે. એટલી વારમાં વિનોદ સિપાઈને બોલાવી લાવે છે ને મોટરના માલિક સામે ફરિયાદ નોંધાવે છે.

પ્રતિજ્ઞામંથન

થેર આવી રમેશ ખૂબ વિચારમાં ગરક થઈ જાય છે. એવામાં તેની દૃષ્ટિ, સામે જ લટકાવેલી છબી જેમાં ‘Awake, Arise or Be fallen for ever’ લખેલું હતું તે તરફ પડે છે. તેની ઉપર જ દિંદ માતાની બીજી છબી લટકતી હોય છે. એના પર પણ રમેશની નજર જાય છે. ખૂબ વિચાર પછી તે ધીમે પગલે ઊડી ઘીનો દીવો સળગાવી, ધૂપસળી ચેતાવી, ઘૂંટણબર બેસી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

‘હે જગજગનની! તેત્રીસ કરોડ દેવોની માતા! પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ દીપતી સમક્ષ હું આજ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે મારું તન, ધન અને મન તારાં બાળકોની શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક, સામાજિક અને

* એ નામે પૂરા લખાએલા ચિત્રપટ-વસ્તુનો સાહિત્યોચિત વિભાગ.

રાજકીય સેવા કરવામાં જ હું વાપરીશ અને જગતને શીખવીશ કે દિંદને નવયુવક ભારત-યજ્ઞમાં સર્વસ્વનું ગલિદાન આપી શકે છે.’

એ જ વખતે છેલ્લા શબ્દ સાંભળતો વિનોદ દાખલ થાય છે... અને એ પણ સાંથી જ એક હાથ લાંબો કરી ખેંચે છે કે...

‘અને...હું પણ દિંદને જતાવીશ કે મેત્રી માત્ર સુખની જ નથી...વગેરે.’
અંતે જણ એસાને વાતો કરે છે.

વીકરતી બાજી

મુંબાઈમાં રિજલ્ટ બહાર પડે છે. છોકરાઓ જોવા જાય છે. રમેશ અને વિનોદના પાસ થયાના સમાચાર આવે છે. અંતે ખૂબ ખુશ થાય છે. રમેશની મા સુશીલા આવે છે અને કહે છે કે ‘નટવરલાલમાં સવા રૂપિયો બાધાનો માન્યો છે...વગેરે.’ રમેશના વિવાલ-લગ્નની વાત નીકળે છે. રમેશ સાફ ના પાડે છે. સુશીલા બડબડતી નીચે જાય છે.

રમેશને તેના પિતા ખૂબ સમજાવે છે. કાઢી મૂકવાની ધમકી આપે છે. ગામમાં વાત ફેલાય છે. ગોર ફરે છે. રાત્રે પંચ એકઠું થાય છે. ત્યાં ખૂબ ચર્ચા ચાલે છે. પંચ હરાવ કરે છે કે ‘રમેશના પિતા જો તેને ઘરમાં રાખે તો આખું યે ઘર ન્યાત બહાર મૂકવું.’

નાસી છૂટેલાં પંખીઓ

બીજી બાજી રમેશની બહેન સરલાનાં લગ્નની વાત ચાલે છે. રમેશના ઉપર કાગળ આવે છે કે સરલાના પતિને ક્ષય થયો છે. તે પોતે પણ કબૂલ કરે છે અને વિવાલ તોડવા મંજૂરી આપે છે. પણ રમેશની મા ના પાડે છે. રમેશ સરલાને લઈને નાસી જવાની પેરવી રચે છે. રાત્રે રમેશ, વિનોદ અને સરલા નાસી જવાની તૈયારી કરે છે. સરલાના હાથમાંથી લોટો પડી જાય છે અને એની મા જાગી ઊઠે છે. રમેશ તથા વિનોદને ખબર પડી જાય છે. અંતે નાસી છૂટે છે.

ભરતી ને ઓટ

પાત્રો : ઈંદુ ને વિલાસ

દશ્ય ૧ લું

[ઝોરડામાં વચ્ચે એક ગોળ ટેબલ પર કાચની સુંદર ફૂલદાનીમાં ગુલાબની ડાંખળી ગાંધમથે છે. એક બાજુએ ચોરસ ટેબલ પર ચોપડીઓ ગોઠવેલી છે. ટેબલ પાસે એક આરામગુરસીમાં બાનારેક વર્ષનો યુવાન ‘જહાંગીર-નૂરજહાં’ વાંચતો પડ્યો છે. એની ટોપી પાસેના મેજ પર મૂકેલી છે. એના ખમીસ અને કોટનાં બટન ખુલ્લાં થઈ ગયાં છે, એના કપાળ પર વાળની એકાદ લટ આવી ગઈ છે. વાંચતાં વાંચતાં એ વિચારમાં પડી નય છે. પુરતકમાં આંગળી પરોતી જરા ટટાર થાય છે. એટલામાં હાથમાં ચાનો પ્યાલો લઈ અઢાર આગળીસ વર્ષની ‘સુધરેલી’-‘નવીન-યુગની’ એક મુઘ્ધા પ્રવેશે છે. ચાનો પ્યાલો ટેબલ પર મૂકીને ત્યાં જ ટેબલને અટ્ટેલી એ બેસી રહે છે. એની મુખમુદ્રા પરથી તે ખૂબ દઢ સંકલ્પ કરીને આવી હોય તેમ જાણાય છે.]

ઈંદુ : (ચા રેડનાં રેડનાં) કેમ વિલાસ, આટલી બધી વાર કેમ થઈ?
[વિલાસ અનુનર બેસી રહે છે.]

કેમ જોણતાં નથી? ફરીથી કાંઈ ભૂત ભરાયું કે શું?

વિલાસ : (જમીન પરથી દૃષ્ટિ ઊંચી કરી ઈંદુ તરફ ફેંકતાં) હા, તમે લગ્ન કાંઈ નિશ્ચય કર્યો કે નહિ?

ઈં : શો?

વિ : (ન સાંભળતી હોય તેમ) રોજ આમ નહિ ચાલે... જો તમારે વચન ન જ...

ઈં : (વચ્ચે જ) અરે, પણ તમે એવો ખોટો આરોપ શા માટે મૂકો

છો? હું તો હમણાં જ તૈયાર છું. પણ વિલાસ, આ બહુ ગંભીર કાર્ય છે. એના પર તો આપણા આખા ગ્રે જીવનનો આધાર છે. આવી વાતમાં ઉતાવળ કરવી એ યોગ્ય ન કહેવાય. આપણે લાણ્યાં તો આપણે તો સો ગણણે ગણીને પાણી પીવું ઘટે. સમજ્યાં?

વિ: હા, હું બધું સમજી. પણ શું તમે આખી જિંદગી વિચાર જ કર્યાં કરવાના? શું જીવન વિચારો જ કરવા માટે છે? અલગત નહિ. કોલેજમાં હતાં સારનાં આપણે એકમેકને જોળાખ્યાં છે. હવે વધુ વિચાર કરવો અને વખતનો વ્યય કરવો એ હું તો પાપ જ સમજું છું.

ઇ: પણ વિલાસ, આમાં આપણા બે સિવાય કોઇની સંમતિ નથી. આપણે લગ્ન કરીએ તો કુટુંબ, જ્ઞાતિ અને સમાજ બધું લજવું પડશે. એ આપણાથી શ્વશે?

વિ: (તીક્ષ્ણ નજરે જોતી) મારાથી તો જરૂર થશે. તમને તમારી જાતમાં અશ્રદ્ધા હોય તો પ્રભુ જાણે. હું વળી કયે દલાડે નાત, જાત ને સમાજમાં માનતી હતી? અને તમે પણ....

ઇ: (વચમાં જ ચાનો ઘૂંટડો ભરતાં) એ તો સાચું... પણ કુટુંબ નહિ ત્યજ્ય... વિલાસ, અને મારે તો કાંઈ જ નથી; નથી મા કે નથી બાપ; નથી કુટુંબ કે નથી નાતજાત. ચાનો વિચાર તો તારે કરવાનો છે.

વિ: કૃપા કરી એવી વાતો કરી મને નાસીપાસ ન કરો. શું તમે મને આટલા માટે જ વચન આ....

ઇ: (વચ્ચે જ) અરે, પણ એમાં આટલાં બધાં આકળાં કેમ થઈ જાયો છો?

[વિલાસની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે.]

ઇ: (બાજુએ) ખરેખર, ગમે તેવું પણ આખરે તો સ્ત્રીહૃદય ને!

(વિલાસ તરફ ફરીને) વિલાસ, એમ રડીને મને ઓશિયાળો બનાવવો છે ?

[વિલાસ તર્જનીથી આંસુ લૂછી નાખે છે. ઇંદુ ઊભો થઈ એના હાથ પોતાના હાથમાં લે છે. એક હાથે હડપચી સ્પર્શી મુખ ઊંચું કરે છે અને ટગર ટગર સામું બેઠ રહે છે. ઇંદુ અને વિલાસ એક સાથે હસી પડે છે.]

ઇ: વિલાસ, બોલી એ પાળીશ ને ? જોજો હોં. માનવ હૃદયને પણ ભરતી ને ઓટ હોય છે; ક્ષય ને વૃદ્ધિ હોય છે; પ્રેમ ને વૃણા હોય છે. બોલી એ પાળીશ ને ?

વિ: (ધીમેથી) એ તો ભવિષ્ય જ બતાવશે.

[વિલાસ જરા કટાક્ષમય સ્મિત કરે છે.

બંને સામસામાં ટગર ટગર જોયા કરે છે.]

પડદો પડે છે.

દશ્ય રજુ

[એક મહિના પછી ચંદ્રજનીનો ચંદ્ર ખીલ્યો છે. લગભગ અગિયાર બારનો સમય છે. આબુબાકુ નિઃશબ્દ શાંતિ છે. અગાસીમાં બેઠક પર ઇંદુ ને વિલાસ બેઠાં છે. વિલાસનું માથું ઇંદુના બોળામાં છે. વાતાવરણમાં આનંદ અને ઉલ્લાસ, ચેતના ને પ્રેરણા સભર ભર્યાં છે.]

ઇ: (ધીમેથી) વિલાસ, શા વિચાર કરે છે ?

વિ: (ઇંદુના મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં) કાંઈ જ નહિ.

ઇ: ના ના; તું જૂઠું બોલે છે. શું લખુ પણ તારા મનમાંથી એ વિચાર ખસતો નથી ? દહીં અને દૂધ બંનેમાં કાંઈ પગ રખાય ?

વિ: અરે, પણ હું તો એ વિચાર જ નથી કરતી. મને તો એમ થાય છે કે આ... કેવો મેળ ? આપણે બે કોણ-અને કેવી રીતે મળ્યાં,

આકર્ષાયાં અને છેવટે... પરણ્યાં. ખરેખર, પ્રેમ શું નથી કરતો?

[જરાત્ર શાંતિ પ્રસરે છે.]

ધ્રુવ: પણ વિલાસ, તને માળાપ છોડવાનું દુઃખ નથી થતું?

વિ: (પોપચાં દાળીને) એ કેમ ન થાય? જોણે નાનપણથી ઊછે-રીને આવડાં કર્યાં હોય તે કેમ વીસરે? પણ તે તો હું એકલી હોઉં ત્યારે જ. તમે પાસે હો ત્યારે તો મારી આખી યે દુનિયા જાણે તમારામાં જ આવીને ઠરે છે; તમારા સિવાય કાંઈ યે હું દેખતી નથી...

ધ્રુવ: એ... મ? ત્યારે તો હું કાંઈ જાણું કરતો હોઉં એમ લાગે છે... નહિ?

[બંને ખડખડાટ હસી પડે છે.]

ધ્રુવ: (વિલાસને માથે હાથ ફેરવતાં) પણ... વિલાસ, ધાર કે હું...

[ધ્રુવ અધવચ્ચ અટકી જાય છે. વિલાસ એના સામે શકાથી જોઈ રહે છે.]

વિ: (ધ્રુવ તરફ ટગર ટગર જોતી) કેમ અટકી ગયા?

[ધ્રુવ વિચારતંદ્રામાંથી જાગે છે.]

ધ્રુવ: હં, હં; એ તો હું એમ કહેતો હતો કે કદાચ મને અલીઆં નોકરી ન મળે તો...

વિ: (વચ્ચમાં જ) તો શું? જાઓ જાઓ, આવી કુશંકાઓ ન કરો. હજી તો પાશેરામાં પહેલી પૂણી છે ને આવા વિચાર શું કરો છો!

ધ્રુવ: ના ના, આ કુશંકા ન કહેવાય. અને હું તો તારો જ વિચાર કરું છું. હું તો ગરીબાઈમાં ઊછર્યો છું એટલે સમય આવે તો બે દિવસના ઉપવાસ પણ વેરી લઉં... પણ, તારું શું થાય?

વિ: શું તમે ઉપવાસ કરશો—તમે દુઃખ ભોગવશો ને મારાથી કાંઈ જ સદન નહિ થાય? તમને મારામાં વિશ્વાસ જ નથી.

ઈ: વિલાસ, આ કાંઈ અવિશ્વાસ ન કહેવાય. પણ સમય બળવાન છે; આપણે સંજોગોના ગુલામ છીએ. ઘણીયે વાર આપણે જીવનમાં કદી એ ન ધાર્યું હોય એવું નથી કરતાં? તું જ કહેને કે તને સ્વપ્ને એ જ્યાં હોતો કે તું માળાપ, સગાંસળંખી, ન્યાતજ્ઞત, સમાજ—બધું એ છોડીને, તેમનો શીટકાર સહીને પણ એક ન્યાપા, નમાયા, પરજાતિના યુવક સાથે લમગ્રંથીથી જોડાઈશ?

[વિલાસ અનુત્તર રહે છે. ટાવરમાં એક ટકોરો થાય છે.]
ઓહો, એક વાગ્યો? ચાલ વિલાસ, ખંડમાં જઈએ.

[વિલાસ ધીમેથી ઊભી થાય છે. બંને અંદર જાય છે.]

પડદો પડે છે.

દરય ઉત્તું

[જે વર્ષ પછી અમદાવાદમાં નદી પારના મકાનનો એક નાનો ઓરડો. ઓરડામાં એક બાન્તુ નાના ટેબલ પર થોડી ભૂતી ચોપડીઓ, ખડિયો, કલમ વગેરે અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં છે. ચટાઈ પર એક ચોપડી વાંચતો ઇંદુ બેઠો છે. બાન્તુએ ગોળલામાં નાનું ટાઈમ-પીસ પડ્યું છે. સાડા નવ વાગ્યે અંદરના બાગમાં વારંવાર તવી અને ચીપિયાનો અવાજ થયા કરે છે. થોડી વારે વિલાસ એક હાથમાં વેલણ લઈ ખૂબ ક્રોધમાં પ્રવેશ કરે છે.]

વિ: કેમ, તમે બિલકુલ સાંભળવાના જ નહિ?

[ઇંદુ ચમકી ઊઠે છે. ચોપડી એકદમ બાન્તુએ મૂકી વિલાસ તરફ નજર કરે છે.]

જો તમારે ન જ લાવવું હોય તો ના કહી દોને!

[વિલાસ રાતીખીળી થઈ જાય છે.]

ધ: અરે, પણ એમાં આમ ક્રોધ શું કરે છે? તું વિચાર કર...

વિ: (વચ્ચે જ) શું મારું કરમ વિચાર કરું?

ધ: (જરા ચિડાઈને) અરે, જરા સાંભળ તો ખરી. જો હું અત્યારે ખજારમાં જઈ તો ક્યારે આવું? ક્યારે ખાઉં? અને ક્યારે આફ્રિકામાં જઈ? આ સાડા નવ ને દશ તો થઈ છે....

[વિલાસ ધડિયાળ તરફ એક દષ્ટિ ફેંકે છે.]

વિ: ત્યારે શું તમારે રોજ આમ જ કરવાનું છે? તમે તો રોજ કાંઈ ને કાંઈ ભૂલી જાઓ છો. એક દિવસ શાક ભૂલી જશો, તો બીજો દિવસે સાંજ જ લાવવા નહિ સાંભરે. ત્રીજો દિવસે વળી દવા જ લાવવી ભૂલી જવાના. શું આમ ઘર ચાલતું હશે? અને, સવાર થઈ એટલે ‘વિલાસ, આ થઈ કે?’ બપોર થયા એટલે ‘વિલાસ, ખાવાનું થયું કે?’ જાણે વિલાસ જ બધું બે કરવા સરજાઈ છે. (ગળગળી થઈ જાય છે.)

[છંદુ ધીમેથી ઊભો થાય છે, વિલાસની પાસે જાય છે અને સ્નેહથી ખભે હાથ મૂકે છે.]

ધ: વિલાસ, આમ આકળી થઈ જાય એ સારું કહેવાય? આપણે જગતની પ્રત્યક્ષ રીતિથી વિરુદ્ધ જે કાંઈ કર્યું છે તે માટે આપણે જ સદન કરવું ઘટે છે. જગતમાં સત્ય પ્રતિપાદન કરવા તો ઇશુએ પોતાના દેહનું બલિદાન આપ્યું હતું, બુદ્ધે ગૃહનો ત્યાગ....

વિ: મારે એ તત્ત્વજ્ઞાન નથી સાંભળવું. હું પણ એ બધું ભણી છું.

[છંદુ ફિક્કો પડી જાય છે. એનું મુખ લેવાઈ જાય છે.]

જરા રસોડામાં આવીને ત્રણ કલાક સુધી સગડીના તાપે તાતા તૈયાર કરે એટલે બધી બે ખજાર પડશે. હું સવારના સાત વાગે ઊઠું છું ત્યારથી રાત્રિના નવ દશ સુધી નવરી જ નથી પડતી. નથી ઘરમાં ચાકર, નથી રસોડાગો.... કોઈ જ ન મળે. ખરેખર, મેં છેક આવું

નહોતું ધાર્યું. . . .

[ઇંદુને ડંખ લાગે છે.]

ઇ: કે ?

વિ: કે મારે આવું વૈતરું કરવું પડશે. આવા ‘પ્રેમ-લગ્ન’ કરતાં તો કુંવારી રહી હોત તે જ સારું હતું. મેં સર્વ તજ્યું ને તમને મારા કર્યાં તે શું આ માટે ?

[વિલાસની આંખમાંથી આંસુનું જિંદુ ખરી પડે છે અને તે એક ટૂંકું ખાય છે]

ઇ: વિલાસ, તું કહે છે એ બધું જ સાચું છે, પણ એનો ઉપાય શું આ છે ? તું આવી ક્યાં સુધી રહીશ ? જરા ધૈર્ય . . .

વિ: (આંસુ લૂછતી) હજી ધૈર્ય ? શું તમને મારી જરા પણ લાગણી નથી થતી ? મેં નાનપણમાં શેક્યો પાપડ પણ ભાંગ્યો નથી, સમજ્યા ? ગમે તેમ કરીને નોકર કે રસોઇયો શોધી લાવો. હવે. . . .

ઇ: (ધીમેથી-વચ્ચે જ) સારું સારું, ચાલ આજે જ તપાસ કરીશ. પણ તું હવે જરા શાંતિથી બેસ.

[ભાતને ઊભરો આવવાનો અવાજ તથા ગંધ આવે છે. વિલાસ અંદર દોડી જાય છે]

ઇ: (સ્વગત) અરે, આ ઓછું દુઃખ છે ? ભણ્યાં પણ ગણ્યાં નહિ તે આનું નામ. કલિદાસના દુષ્યન્તની અને શેક્સપીયરના રોમિયોની કલ્પનાઓ કરીકરીને પ્રેમના ફંદામાં ફસાયાં-જકડાયાં-ચગદાયાં. નાત જનત જે કાંઈ હતું તે પણ ખોયું, અને છેવટે આ સ્થિતિ ? (જરા અટકે છે.) પચાસ રૂપૈડીના પગારમાં આ ઘર કેમ નભે ? નોકર જોઈએ, ચાકર જોઈએ, ચાર ડગલાં ચાલવું હોય તો ગાડી જોઈએ, અને તુમાખ તો માતો યે નથી . . . અને નામ તો એવું મશહૂર થઈ ગયું છે કે કાંઈ

નોકરીમાં થે રાખતું નથી . . . અરે રામ !

[એક નિસારો નાખે છે]

(ધડિયાળ તરફ નજર પડતાં) અરે, અગિયાર વાગી ગયા? આફિસ-માં જવાનું મોડું થઇ ગયું !

[ભય છે.]

પડદો પડે છે.

દરય યથું

[પાંચ વર્ષ પછી સાંજના સાડા સાત. વિલાસ ધોડિયામાં સૂતેલા બાળકને હાંચોળે છે. એના મુખની કાન્ત ફિક્કી પડી ગઇ છે; આંખની આબુઆબુ શ્યામલતા લાગે છે. નાની ઉમરમાં પણ તે આઘેડ ઉમરની હોય તેવી દેખાય છે. ચિંતા અને શોકની મહા જવાળાએ એના અંતરને આવરી લીધું છે. બાળકને હાંચોળતાં તે ધીસંધીમું ગાય છે:]

‘સાવ રે સોનાનું માનું પારણિયું ને ઘૂઘરીએ ધમકાર,

બાળા પોદોને.

[પાછળથી બારણું ઉઘાડી ખીમે પગલે ઇંદુ પ્રવેશ કરે છે. એનું શરીર પણ દુઃખ અને ચિંતાને લીધે ઘસાઇ ગયું હોય તેવું જણાય છે. સાથે લાવેલી શાકની ઝેળી ટેબલ પર અફળી, ટોપીને પણ ત્યાં જ મૂકી તે આરામ ખુરસીમાં ઢળી પડે છે. એનું શરીર તાવથી બરાયું છે.]

ઇ: (બેસતાં બેસતાં) ઓ, જરા પાણી લાવોને !

[વિલાસ એ તરફ ફરીને એક વેધક દષ્ટિ નાખે છે;--ઇંદુના આગમનથી નાખુશ થઇ હોય તેમ.]

વિ: જરા થોભો, હમણાં આપું છું.

[જરા વાર શાંતિ પ્રસરી રહે છે.]

ઈ: (નિસાસો નાખતો અને વાળ પીંખતો) કેમ, સાંભળતાં નથી ?
જરા પાણી આપોને !

[વિલાસ છણકો કરી ઊભી થાય છે ને અંદર
જાય છે. ઇંદુ માથે હાથ મૂકી ભેટો છે.]

ઈ: અરરર પ્રભુ, હવે તો હદ થઈ ગઈ. (ધીમેથી ઊભો થાય છે.)
આ કેમ સહન થાય ? જાણે મેં જ બધો ગુનો . . .

[ઇંદુ અટકી જાય છે. વિલાસ દાખલ થાય છે.
ઇંદુ ખુરસી પર બેસે છે, લોટો લે છે. અને પાણી
પીએ છે. વિલાસ એની સામે જ બેસે છે.]

વિ: (ધીમેથી આંકું જોઈને) હું તો કાલે મારે ઘેર જવાની છું.

ઈ: (ચમકાવે) શું ?

વિ: (મક્કમતાથી) મારે ઘેર જવાની છું.

ઈ: એટલે ?

વિ: એટલેકે હું આ ઘરમાં રહેવા નથી માગતી. મારાથી આ સહન
નથી થતું.

[ઇંદુ ટગર ટગર જોયા કરે છે.]

મારા બાપાજીનો કાગળ આવી ગયો છે અને હું બેબીને લઈ કાલે
જ મુંબાઈ જઈશ. તમારી નોકરીનું નક્કી થાય એટલે મને લખજો.

ઈ: એટલે ? શું તું મને એકલો મૂકીને ચાલી જઈશ, — અને તે પણ
આ સ્થિતિમાં ? વિલાસ, જરા મારા શરીરને હાથ તો લગાડી જો કે
આ શરીરમાં કેટલો તાવ છે ? (બોલતાંબોલતાં શ્વાસ ચડવાથી અટકે
છે.) શું મને આમ છોડીને ચાલ્યા જવું તને લાજમ છે ?

વિ: તો શું હું પણ તમારી માફક દુઃખમાં સળંગ ચાલું ? મારાથી
આવું દુઃખ સહન નથી થતું, સમજ્યા !

ઈ: (વિલાસના મુખ તરફ જોઈ રહે છે. ગળગળો થઈને) વિલાસ,

યાદ છે કે મેં શું કહ્યું હતું? પ્રેમ કરવો-પરણવું, એ સહેલું છે. એક-
ળીજનને પૂરેપૂરાં ઓળખ્યા પછી, એકળીજનની ત્રુટીઓનું ભાન થયા પછી
સુખ અને દુઃખમાં સમાનતા રાખી, એ પ્રેમ નિભાવવો મુશ્કેલ છે.
ભાવના અને આદર્શોની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી આ જડ....

વિ. (વચમાં જ) મારે તમારાં લાંગાંલાંગાં ભાષણો નથી સાંભ-
ળવાં. હું તો કાલે જવાની તે જવાની જ. તમને સૂઝે તે તમે કરી લેજો.

[વિલાસ જોલતીજોલતી અંદર ચાલી ન્ય છે. ઇંદુ
કેવચી-ઘૂણાચી લાલચોળ થઈ ન્ય છે; ભિભો ચાય છે.]

ઇ: (સ્વગત) શું! તું જવાની જ? અને હું ફાવે તેમ કરી લઉં?
(જો હાથે મથું પકડી વાળ પીંજે છે.) હા, હા, હું મને ફાવશે તેમ
કરીશ... પ્રભુ... પ્રભુ....

[જમીન પર ફસકાઈ પડે છે.]

પડેલો પડે છે.

યૂ.ટી.સી.ની આપવીતી

ડિસેમ્બરની ૨૨મી તારીખની સવારે મારો ઉત્સાહ માતો નહોતો. ‘હું સિપાઇ થવાનો છું’ એ વિચારે મારી છાતી વેતવેત ઊંચી ઊછળતી. જોકે હું જાણતો હતો કે સિપાઇનું જીવન કૌશલજ્ઞતા જીવન જેવું સરળ અને રસિક નથી હોતું; છતાં ભિન્નભિન્ન અનુભવ લેવાની અભિલાષાએ મેં મારું નામ યૂનિવર્સિટી ટ્રેઇનિંગ કોરમાં નોંધાવ્યું હતું. આજ અમારે પૂનાની પડોશમાં આવેલા પાપાણ કંમ્પમાં લશ્કરી તાલીમ લેવા માટે ઊપડવાનું હતું.

મહાન વિગ્રહમાં લશ્કરની ભરતી માટે સરકારને જે વિટંબણાઓ વેઠવી પડેલી તેવી વિટંબણાઓ ભવિષ્યમાં ના વેઠવી પડે તે માટે વિગ્રહ શાંત થતાં ઉપાયો યોજના હતા. ‘Reserve Force’ની ઉત્પત્તિ પણ્ય ત્યારે થઇ; અને યૂનિવર્સિટી ટ્રેઇનિંગ કોરની શરૂઆત પણ્ય ત્યારથી જ થઇ.

યૂનિવર્સિટી ટ્રેઇનિંગ કોર એ કૌશલજ્ઞતા વિદ્યાર્થીઓનું ગનેલું લશ્કર છે. સરકારને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે એનો ઉપયોગ તે કરી શકે છે. જોકે હજી સુધી તો તેનો ઉપયોગ કરવાનું સુભાગ્ય સરકારને સાંપડ્યું નથી.

સાડા નવ વાગ્યે અમને કહેવામાં આવ્યું કે દરેકે પોતાનો સામાન લઈને સાડા દશ વાગ્યા પહેલાં કૌશલજ્ઞમાં હાજર થઇ જવું. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો કૌશલજ્ઞથી ત્રણત્રણ માઈલ દૂર રહેતા હતા, તેઓ કેવી રીતે આવી શકે? પણ આ તો મિલિટરી હુકમ!

મેં પોતે પણ વાંધો ઉઠાવેલો, પણ...તે જ વખતે મને કવિ ટેનિસનના શબ્દો સાંભર્યા:

'There is not to reason why,
There is not to make reply,
There is but to do and die.'

હુકમને તો તાળે થયે જ છૂટકો.

અમારો સામાન તો મોટરમાં ભરીને સ્ટેશન પર રવાના કરવામાં આવ્યો, પણ અમારું શું ?

ત્રણ શેરના જોડા ને દોઢ શેરની હેલ્મેટ સાથે અમારો માર્ચ શરૂ થયો. લેફ્ટ, રાઇટની શરૂઆત થઇ ગઈ.

અમારાં દુર્લભ દર્શન કરવા આખી કૉલેજ ઊલટી હતી. આખો રસ્તો કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓથી ભરચક હતો. અમે જેમજેમ આગળ વધ્યા તેમતેમ પાછળથી 'હો, હો'ના અવાજ ગાજવા માંડ્યા.

કૉલેજનાં છેલ્લાં દર્શન કરવા મેં માથેથી હેલ્મેટ ઉતારી કે સાર્જન્ટે ખૂમ મારી... 'You there.'

અમદાવાદની જનતાને પણ અમારા વિચિત્ર પોશાકથી કાંઇક કુતૂહલ થયું હોય એમ મને લાગ્યું ખરું. આખે રસ્તે બધા અમને ધારી-ધારીને જોયા કરે. અમે તો નહિ વિદ્યાર્થી કે નહિ સાચા સિપાઇ. અમારી સ્થિતિ કાંઇકે ત્રિશંકુ જેવી હતી.

અમારો ડબ્બો ખાસ રિઝર્વ કરાવેલો હતો, એટલે જગ્યા માટે તો કાંઇ ચિંતા જ કરવાની ન હતી. વળી સરખેસરખાનો સાથ બનેલો એટલે અમે તો સ્ટેશને સ્ટેશને ઊતરીએ. ત્યાં પણ બધા અમને કુતૂહલથી જોઇ રહે. અમારા તોફાનથી તો ગાર્ડ પણ કંટાળી ગયેલો.

વડોદરા આવ્યું એટલે કકડીને ભૂખ લાગી. સવારમાં કાંઇ પણ ખાધેલું નહિ અને આખો દિવસ સખત તોફાન કરેલું, એટલે પછી ભૂખનું પૂછવું જ શું ? હું ઘેરથી થોડું ભાથું લઇ ગયેલો એટલે મારે

મન તો નિરાંત હતી. મને ખાતરી હતી કે ત્રણચાર દિવસ ખાવાનું ન મળે તો ય નબી શકશે. આખરે ડાહ્યા ખોટીને મેં ખાવા માંડ્યું. મેં કેટલું ખાધું તે તો હું કહી શકું તેમ નથી, પણ જેતણ જણને થોડુંથોડું આપ્યા પછી ડાહ્યાનું તળિયું પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું દીપી ઊઠ્યું!

જહુ તોફાનથી થાક્યો એટલે હું જરા આરામ લેવા પડ્યો. નિદ્રાના ખોળે માથું મૂકી, લવિષ્યનાં સ્વપ્ન અનુભવતો હું અર્ધ નિદ્રામાં પડ્યો હતો; એટલામાં કાઠએ જૂમ મારી ‘નર્મદા...’ હું બેઠો થઇ ગયો.

સંધ્યા ઊતરતી હતી ને નિશાની ભરતી ચડતી હતી. પશ્ચિમ ક્ષિતિજમાં ત્રણે રજપૂતાણીઓએ જોડર આદર્યું હોય એમ આગની પ્રચંડોર્મિએ સમે રક્ત રંગ પથરાઈ ગયો હતો. ધીમેધીમે તેના પર પણ અંધકાર છવાયો ને દિશા સૂનકાર થઇ રહી.

પૂર્વનું આકાશ એ વખતે અલૌકિક હતું. આકાશ ને પાણીનો સંગમ તો દેખાતો જ નહિ. માત્ર ચંદ્રના તેજથી રસેલા જલતરંગો જ નીરખી શકાતા. ચંદ્ર પણ દમણાં જ ઊઝ્યો હતો. એ ચંદ્રમાં મને તો સૂર્ય દેખાયો. એ સૂર્ય જેવો જ ધગધગતો લાલચોળ ને ભયાનક લાગતો હતો. આજુબાજુનાં વાદળાંથી એ વીંટગાએલો હતો એટલે એનું તેજ તો એટલામાં જ પથરાયેલું હતું. ધીમેધીમે એ ઊઝ્યો ચડ્યો ને એક વાદળની ઓથે છુપાઇ ગયો. ઘટિકા પછી જ્યારે જગતને એણે દર્શન દીધાં ત્યારે એ ભયાનક મટી મટુ ને ઝાંખો મટી તેજવાદી ગન્યો હતો. જીવનમાં આવો ચંદ્રોદય તો મેં આજે જ નિહાળ્યો.

ખીજે દિવસે સવારમાં અમે ખેરીબંદર પહોંચ્યા અને પૂતાની ગાડીમાં બેઠા. લગભગ દશ વાગ્યે અમે થાણા પહોંચ્યા. અહીંથી જ મને દક્ષિણની ભૂમિનાં દર્શન થવા લાગ્યાં. ગૂંજરાતની સપાટ જમીન તો ક્યારની એ વહી ગઈ હતી. હવે અમે પહાડી પ્રદેશમાં દાખલ થયા.

જેમજેમ ગાડી ચાલતી ગઇ તેમતેમ મને વધુ ને વધુ આનંદ પડતો ગયો. ગાડીને જે એન્જિન જોડવામાં આવ્યા હતાં, એક આગળ ને એક પાછળ; કારણકે હવે અમારે પહાડ પર ચડવાનું હતું. રસ્તામાં કેટલીયે ટનલો આવતી. જ્યારે ગાડી અંદર દાખલ થાય ત્યારે ડાયામાં આંખો મીંચીને જ હું તો બેસી રહેતો, કારણકે એ વખતે આંખમાં રજ પડવાનો નવાણુ ટકાનો ભય રહે છે. ગાડી બહાર નીકળે ત્યારે ટનલમાંથી ધુમાડાના ગોટગોટ નીકળતા.

આખરે અમે ટેકરીની છેક ટોચે પહોંચ્યા. બે બાજુએ જાડી ખીણો અને મેદાન તથા ટેકરીઓ દેખાતાં. જ્યાંજ્યાં નજર પડે ત્યાંત્યાં આંખો ઠરી જ જાય. કોઇકોઈ ટેકરીઓમાંથી કલરવ કરતાં ઝરણાં વહી જતાં હોય તો કોઇકોઇ ટેકરીઓ લયનક લાગતી હોય. જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં પહાડ, ઝાડ ને આકાશ. ખીણું કાંઈ પણ નજરે ન પડે. આવી રમ્ય કુદરતનાં દર્શન કરતાકરતા ચાર વાગ્યે અમે ખડકીના સ્ટેશને પહોંચ્યા. ત્યાં જ અમારે ઊતરવાનું હતું.

અમારો સામાન ખચ્ચરની ગાડીમાં ભરીને રવાના કરવામાં આવ્યો. અમે લશ્કરની માફક ચારચારની ટુકડીમાં ગોઠવાઇ ગયા. વધાવા માટે આવેલું બેન્ડ આગળ ચાલતું અને તેની પાછળ અમે. આ પ્રમાણે અમે લગભગ ત્રણેક માઇલ કાપી નાખ્યા. પહેલાં મધુરું લાગતું વાળું પણ અમને હવે કંટાળારૂપ લાગ્યું, કારણકે ભૂખ અને થાકે અમને સંપૂર્ણરૂપે ઘેરી લીધા હતા. રસ્તામાં એક સુંદર ખગીચો આવ્યો. મેં ધાર્યું કે જરૂર અહીંયાં જ કેમ્પ હોવો જોઇએ. પણ મારી એ ધારણા ખોટી ઠરી. આખરે અમને કેમ્પનાં દર્શન થયાં. દૂરથી એ અતિ રાગિયામણો લાગતો. એના દર્શનથી અમારામાં નવું જ ચેતન આવ્યું અને પગ જોશભેર ઊપડવા લાગ્યા.

અમારા માટે જુદાજુદા તંબૂઓ ઠોકવામાં આવ્યા હતા. દરેક તંબૂમાં લગભગ દશ માણસનો સમાવેશ થાય એમ હતું. અમને પાથરવા માટે જૂના રથરના ઓવરકોટ, ગાદીનાં ત્રણ બોળિયાં, એક ઓસીકાનું બોળિયું અને બે કામળા, એટલું દરેકને આપવામાં આવ્યું હતું. ગાદી અને ઓસીકાં જનાવવા માટે ધાસનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. પણ અમે તો એ ખટપટમાં પડ્યા જ નહિ.

જરા થાક ઊતરતાં અમે થાળી ને વાટકો લઈ ખાવાનું લેવા બિપડ્યા. ત્યાંની ગોઠવણ જોઈને મને પ્રથમ તો જરા ક્ષોભ થયો, પણ બેસી રહે કાંઈ પરવડે એમ નહોતું. રસોડાના પારણાં આગળ બે પાટ ગોઠવવામાં આવતી. એક જમણી પાણુ અને બીજી ડાબી પાણુ. તેમાં પહેલો ભાત વાળો, બીજો આમટી (દાળને બદલે આપવામાં આવતું મસાલાવાળું પાણી) વાળો, ત્રીજો શાક વાળો ને ચોથો જાશ વાળો એ પ્રમાણે અનુક્રમે બાલણો (!) ગોઠવાઈ જતા. લગભગ છ સો માણસની રસોઈ તૈયાર કરવાની એટલે ઉનાવળ તો હોય જ. તેથી ચપાટી (ગાદી રોટલી) તો કાર્યાકારી પણ રહી જાય. આમટીનો સ્વાદ પણ રોજ કાંઈક ચોર જ હોય. શાકનું તો પૂછવું જ નહિ. જે શાક લાથમાં આવે તે બધું ભેગું કરીને એક નવીન જ પ્રકારનું શાક જનાવવામાં આવતું. એક દિવસ તો ખટાટા, ડુંગળી, ગાજર, ટમેટાં ને તે ઉપરાંત બીજાં બેત્રણ ચીજોનું મિશ્રણ કરેલું! આ બધી રસોઈ ગમે તેવી હશે પણ જાશ તો સુંદર મળતી. મારા કમલાએ હું તો એક જ વાટકો લઈને ગએલો, એટલે જાશ લેવા માટે ખાતાંખાતાં જવું પડતું.

પહેલે દિવસે તો આ રસોઈ ગળે ન ઊતરી. પણ બીજે દિવસે તો નહૂટકે ખાવી જ પડી. ન ખાઈએ તો કરીએ શું? ભૂખ તો મટાડવી જ પડે ને?

સવારમાં સાડા પાંચ વાગ્યે ઊઠવાનો ઘંટ થતો. પણ અમારે તો સાત વાગ્યે કસરત માટે જવાનું, એટલે છ વાગ્યા સુધી અર્ધ જગૃત સ્થિતિમાં પડ્યા રહેતા. સાડા પાંચના ઘંટ પછી તરત જ એક માણસ માથાથી તે પગ સુધી કાળો કામળો ઓઢી ફિડલ લઇને નીકળી પડતો. એનું નામ રામદાસ. આખા કંપના દરેકેદરેક તંજૂ પાસે એ એક મિનિટ થોભતો ને દૈવી સંગીત સંભળાવતો. જગૃત અવસ્થામાં સંગીતનો ઉપભોગ કરી શકાય છે ખરો, પણ એ અર્ધ જગૃત સ્થિતિમાં સાંભળેલા સંગીત જેટલું મિષ્ટ નથી લાગતું એનો મને ત્યાં પ્રથમ સાક્ષાત્કાર થયો.

સવારમાં ઊડીને અમારે અમારો બધો સામાન અમુક રીતે જ ગોઠવવો પડતો. ખાનગી ટુંક અને કિટ ઍગ (સરકારી કપડાંનો કેથળો) રખરના ઓવરકોટમાં લપેટી, ઉપર ઓગિયાં મૂકી, તેની ઉપર કામળા મૂકતા. સૌથી ઉપર અમારી હેલ્મેટ અને જેલ્ટ (પટ્ટો) ગોઠવતા. આ પ્રમાણે ગોઠવી તંજૂનો પૂર્વનો પગદો ઉઠાવી લેતા, જેથી અંદરનો ભાગ તડકાથી સ્વચ્છ બને. આનું પણ વારંવાર ઇન્સ્પેક્શન થતું.

સાત વાગ્યે અમને Physical Training માટે લઇ જતા. એ વખતે ફક્ત ગરમ ખમીસ, નિકર, (ટૂંકી પાટલૂન), મોજાં અને જૂટ પહેરી, બે હાથે બંદૂકનો કુંદો ઊંચકી લગભગ અર્ધો માઇલ દોડવું પડતું. પહેલા બેત્રણ દિવસ આ અતિ વસમું ન લાગ્યું. પણ ત્યારે ટાટનો ચમકારો થયો ત્યારે એ ઘણું જ ત્રાસદાયક થઇ પડ્યું. ત્રણ દિવસ તો એવી ભયાનક ટાટ પડી કે સવારમાં અમારી આંગળીઓ પણ ચેતન-વિહીણી થઇ જતી ને ફરી જતી. કલાક-બે કલાક સળગીને તપેલા કાનસના ગોળાને અમે બે હાથે પકડીને તાપતા. પણ ગોળો ફરી જન્ય છતાં આંગળી તો એવી ને એવી જ રહે. એવા જ હાથે બંદૂક પકડી

અમારે દોડવું પડતું. એ વખતે મોમાંથી શ્વાસ સાથે વરાળના ગોટગોટ ઊડતા ને નાકમાંથી પાણી ટપકતું. લગભગ આઠ વાગ્યે સૂર્યદેવનાં ઝળ-લળતાં કિરણો ટેકરીની ટોચ પરથી મેદાન પર પથરાતાં ત્યારે જ અમારા દેહમાં પૂર્ણ ચેતન આવતું.

પછી અમને પીવાને ચા મળતો. ચાનું તો માત્ર નામ જ હતું. પાણી અને ખાંડ સિવાય એમાં બીજું કંઈ જ લાગતું નહિ. છતાં યે અમે તો એને હર્ષથી જ વધાવી લેતા. સવારમાં તો ચા સાથે પાઉં પણ મળતા. અમે વખતનો વિચાર કરીને જોઈએ તેટલા ખાઈ લેતા.

પછી અમારે કાં તો Arm drill કરવી પડતી કે Battalion Paradeમાં જવું પડતું. કોઈ દિવસ તો લડાઈની માફક થોડી ટુકડી-ઓને દુશ્મન બનાવે ને થોડાને અમારા માણસ બનાવી, દુશ્મનને આગળ મોકલી તેમના માણસોને ફાવે તેમ ગોઠવવા દે; ત્યાર પછી અમે તેમને શોધતા શોધતા જઈએ અને અમારા લશ્કરની ગોઠવણ થાય. મને તો તેમાં બરાબર સમજ પડતી નહિ. પણ આપણી ફરજ તો અધિકારીનો હુકમ માનવો એટલી જ હોય છે, એટલે એ વિષે ચિંતા કરવા જેવું કંઈ જ ન હતું.

સાડા અગિયાર વાગ્યે અમે પાછા ફરતા. પછી ખાવાની તૈયારી કરતા. ઘેર કોઈ દિવસ ખમીસ પહેરીને પણ ખાતાં ક્ષોભ થાય તે ત્યાં ખૂટ અને હેલ્મેટ સાથે ખાતાં પણ નહોતો થયો. કંકડીને ભૂખ લાગી હોય ત્યાં ખૂટ કાઢવાની પંચાત કોણ કરે! જેમજેમ દિવસ જતા ગયા તેમતેમ ભૂખમાં પણ વધારો થતો ગયો. વધારેમાં વધારે હું એક ટંકે આઠ ચપાટી ખાપટી જતો. એટલે અમદાવાદની આશરે બત્રીશ રોટલી થાય. ચપાટી જેટલી જોઈએ તેટલી મળતી, પણ ઘી તો બે જ ચમચા મળતું. બે ચમચામાં ફક્ત ચાર ચપાટી ચોપડાઈ રહે;

એટલે બીજા માટે કાંઈક સગવડ કરવી પડતી. પહેલાં ચાર ને પછી ચાર, એ પ્રમાણે બે વખત થાળીવાટકો લઈને રોટલીઓ લઈ આવતો, એટલે બે વખત ઘી મળતું! ખાધા પછી થાળી તો હાથે જ માંજવાની રહી.

ખાઈને પાછાં કપડાં પહેરી તૈયાર થવું પડતું. સાડા બારથી સાડા ત્રણ સુધી Battalion Parade કે Route March માટે જવું પડતું. ઍટેલીઅન પરેડ તો બહુ ત્રાસદાયક નહોતી, કારણકે અધિકારીના હુકમ પ્રમાણે આર્મ ડ્રીલ કરવી પડતી. પણ રટ માર્ચનો ત્રાસ ધણો જ હતો. જોકે અમારા સહભાગ્યે અમારે ધણા રટ માર્ચમાં જવાનું નહોતું આવ્યું, તેથી અમને એ ત્રાસ બહુ સાહ્યો નહિ. છતાં છેલ્લા અને મોટામાં મોટા રટ માર્ચ વખતે અમારે જવું પડેલું. અઢાર શેરની રાષ્ટ્રફલ ઊચકી, ત્રણ શેરના જોડા પહેરી સોળ માઇલ ચાલવાનું હતું. સવારના નવ વાગ્યે કૂચ શરૂ કરી, અને લગભગ દોઢ વાગ્યે પાછા ફર્યા. એ વખતે અમારી સ્થિતિ જોવા જેવી હતી. અમદાવાદના એંશીમાંથી લગભગ દશ પંદર છોકરા થાક લાગવાથી રસ્તામાં જોસી ગયા હતા. ગરીબડી ગૂંજરાત ઉપર દક્ષિણના વિદ્યાર્થીઓ હસતા હતા. મને પણ થાક તો લાગ્યો હતો, પણ રસ્તામાં જોસી જવાની નિર્બળતા તો નહોતી જ દેખાડી. હું તંબૂમાં આવીને વળુઝારાની પોહની માફક બિછાના પર ઢળી પડ્યો.

સાડા ત્રણ વાગ્યા પછી અમે છૂટા થયા. પણ હમેશાં તો નહિ જ. કોઈ દિવસ રાષ્ટ્રફલો સાફ કરવી પડતી, તો કોઈ દિવસ એકસ્ટ્રા પરેડમાં જવું પડતું. આ ઉપરાંત રોજ હજમત તો હાથે કરવી જ પડતી. જે ન કરે તો Fatigue duty મળે. ફટીગ ડ્યુટી એટલે આરામના વખતમાં વધારાનું કામ કરવું પડે તે. કોઈને ખાડા ખેદવા

પડતા તો કોઇને દશ પંદર રાઇફલો સાફ કરવી પડતી. બટન પણ રોજ પોલિશ કરવાં પડતાં; અને જોડાને કેમ વીસરી જવાય ? એમની પણ હમેશાં ખચ લેવી પડતી. માત્ર કપડાં મેલાં ચાલી શકતાં ! આરામના વખતમાં હું કદીકદી નહાવા જતો. તંખૂઓથી લગભગ એકાદ ફર્લીંગ દૂર ચાર ચકલીઓ ગોહવવામાં આવી હતી. નહાવાની તો ત્યાં બહુ જ મજા પડતી. પંદર દિવસમાં હું લગભગ ત્રણચાર વાર ત્યાં નહાયો હોઇશ.

રાત્રે ટાઢના ચમકારામાં અમે તો બહાર નીકળતા નહિ; પણ અમારી પાસેના જ તંખૂમાં રહેતા પારસીના ઉંચમાતિયા છોકરાઓની મંડળી જામતી. અમને તો તેમનાથી દૂર જ રહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું; કારણકે અપશબ્દો ને નિર્લજ્જ તોફાન સિવાય બીજો આનંદ એમને દુન્યતો જ નહિ.

સાડા દશ વાગ્યે ઘંટ વાગતાં સધળા દીવા હોલવી નાખવામાં આવતા. ત્યાર પછી કોઇ પણ જાતની ગરબડ થતી તો તે ગુનો ગણાતો. હું તો બીજા દિવસનો પ્રોગ્રામ જાણી લઇને આરામથી વહેલો સૂઇ જતો.

રસોડાના ત્રાસ કરતાં જનજરનો ત્રાસ ઘણો હતો. જોકે મને પહેલે દિવસે જ એ ત્રાસદાયક લાગેલું, પણ પછી તો ટેવાઈ ગયા એટલે કાંઈ જ નહિ. તંખૂઓથી ઘણે દૂર જે પડદા લગભગ સાત આઠ વારને છોટે સામસામા ઊભા કરવામાં આવતા. જે પડદા વચ્ચેની જમીનમાં એક ત્રીસેક ફૂટની લાંબી, ચારેક ફૂટ ઊંડી ને ચારેક ફૂટ પહોળી ખાઈ ખોદવામાં આવતી. ખાઈની ઉપર આડાં પાટિયાં ગોહવવામાં આવતાં. દરેક જણ જે પાટિયાં પર પગ મૂકીને જોસતો. આ પ્રમાણે સવારમાં આખી પલટણની પલટણુ જોરી જતી; અને વધારામાં તો ત્યાં આખા ગામની બજારો મળતી. સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાન્દના ખૂનની વાત પણ ત્યાં ચર્ચાતી મેં સાંભળી હતી. રોજ પડદા ખસેડાતા ને જૂની ખાઈ પૂરી

ભાઈ જયનિલાલ શાહે
આલેખેલાં બે સિત્રો.

એક કાવ્યનિઠ દેશ

એક કાવ્યનિઠ ગુજરાત

દહ નવી ખોદવામાં આવતી; એટલે ગંદકીનો તો સવાલ જ ન રહ્યો. આને તમે ત્રાસદાયક માનો કે સારું માનો, પણ અમારે તો મને કે કમને એ કંઈ જ છૂટકો હતો. જો કોઈ આધોપાછો નય તો તો ભોગ જ લાગ્યા. રખડનાં R.P.ની નજરે ચડી ગયો તો ફટીંગ ડ્યૂરી જ ચોંટે.

પેશાબખાનાં અને વાસણ માંજવાની જગ્યા માટે પણ આવી રીતનો ખંદોળસ્ત રહેતો. છસો છોકરાઓનો વસવાટ હોવા છતાં પણ ગંદકીનું તો નામ જ ન મળે.

હું જ્યારે રસોડાના ખાણાથી કંટાળતો ત્યારે દહીંવાળાનો આશ્રય લેતો હતો. જોકે લમેશાં સવારે ને સાંજે તાજું ગરમ કરેલું દૂધ તો અમે ત્યાંથી પીતા જ હતા; છતાં ખાવા ટાણે પણ કોઇકોઇ વાર દહીં ને ખાંડ મેળવી શીખંડ બનાવી લેતા ને હોંસેહોંસે ખાતા.

અપેરે ભૂખ લાગે તો ફળવાળાની દુકાને ઊપડીએ. કેળાં ને જામ-ફળ તો અમે રોજ ખાતા અને કોઇ વાર નારંગીનો સ્વાદ પણ કરતા.

આ સમયે તો દરેક છોકરાને નસીબે ભોગવવાનું હતું. પણ મારે નસીબે આથી કાંઈક વધુ વિટંગણાઓ લખેલી હતી. હું ગયો એનાં બીજે જ દિવસે અમારા સાર્જન્ટની વૉટર ઍટલ મેં ખોઇ નાખી. દરેકની ખોવાઇ ગયેલી વસ્તુઓ ગાર્ડ રૂમમાંથી પાછી મળી આવતી, પણ મારી વૉટર ઍટલ તો કોઈ શુભ જ કરી ગયું. સાંજે મેં વીલે મોઢે આ સમાચાર સાર્જન્ટને કહ્યા. પહેલાં તો તેમનો મિત્તજ જરા તપી ગયો. પણ પછી ધીમે રહીને રસ્તો કાઢ્યો.

‘તમે તમારું અધું equipment મને આપી દો ને મારું તમે લઇ લ્યો. કોઈ પૂછે તો કહેજો કે તમારી વૉટર ઍટલ ખોવાઇ છે, મારી નહિ.’

સલાહ તો સારી હતી. પણ...એમાં સો ટકાનું જોખમ મારે

માથે જ રહ્યું. છેવટે એ સલાહનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. વૉટર ઑટલની કિંમત તો રૂપિયો-દોઢ રૂપિયો હશે, પણ અમને પહેલેથી જ કહેવામાં આવ્યું હતું કે કોઇ પણ વસ્તુ ખોવાશે તો દશ રૂપિયા ભરી લેવામાં આવશે. આ વિચાર આવતાં મને કંપ ચડ્યો.

ખીજે દિવસે જ્યોરે જવાને રાઇફલો સાફ કરવાની હતી. હું પણ મારી રાઇફલ લઇને સાફ કરવા બેઠો. અમને રાઇફલ સાફ કરતાં આવડે નહિ, એટલે ધારવાડના જાણીતા છોકરાઓની સલાહથી કામ કરવાનું હતું. હું પણ એક જાણને પૂછીને કરતો હતો. જાંધું સાફ થઈ ગયું, પછી નળી સાફ કરવાની રહી. એક લાંબી દોરી એક છેડેથી નાળી તેને ખીજે છેડે લૂગડાનો કટકો દોરીની જેવડાં નાળા ખેંચવાનો હતો. એ પ્રમાણે કરતાં મેં દરેકને જોયા. એટલે મને આપવામાં આવેલો કટકો દોરીની જેવડાં નાળા મેં પણ ખીજે છેડેથી ખેંચવા માંડ્યું. પણ કેમે કરી દોરી ખેંચાય જ નહિ ને! મને ખબર પડી કે લૂગડાના જે કટકો કરીને એકએક કટકો વારાફરતી વાપરવાનો હતો, પણ મેં તો આખા જે લૂગડાનો એક જ વખતે ઉપયોગ કર્યો હતો! થયું. આપણા તો ભોગ લાગ્યા. હું વીલે મોટે સાર્જન્ટ મેજર પાસે ગયો. પણ એ ગિચારો શું કરે? એણે તો નમનતાદથી કહ્યું કે ‘સાર્જન્ટ કૉક્સ પાસે જાઓ. મારાથી કાંઇ નહિ થાય.’ કૉક્સનો મિત્રજ હું જાણતો હતો. અમદાવાદમાં તો એ જહુ ઠંડો દેખાતો હતો, પણ છેવટે જાતનો તો સોજર ને!

હું તેની પાસે ગયો, એટલે તે તો એકદમ ચિડાઇ ગયો: ‘You rascal, what have you done?’ મેં જવાબ આપ્યો ‘But Sir, that boy of Dharwar had told me thus...’

‘Call him.’

‘I don’t know him.’ મેં ધ્રજતાં ધ્રજતાં જવાબ વાળ્યો. તે

જરા થંબ્યો. પછી એકદમ ફરમાવ્યું: 'Go; you will be court-martialled to-morrow.' મારા તો રામ રમી ગયા. તે તો એકદમ ચાલ્યો ગયો.

એક તો વૉટર જાટલની ચિંતા હતી ને આ બીજી લપ વળગી. રેગ્યુલર આર્મીમાં તો કોર્ટ-મારશલનો અર્થ શૂટ થાય છે. પણ અમને એવી શિક્ષા નથી હોતી. મારી સેક્શન કમાન્ડરની પટ્ટી જતી રહે અને કોઇ દિવસ જિંચી પાયરી પર હું ફરીથી ન આવી શકું એ જ કોર્ટ-મારશલનો અર્થ થતો હતો. પણ એ કાંઇ જેવીતેવી વાત ન હતી. એ તો જીવનભરનું કલંક કહેવાય.

બીજે દિવસે મેં પાટિયા પર નામ વાચ્યાં. તેમાં મારું નામ ન હતું. હું બહુ જ રાજી થયો. આ પ્રમાણે છેલ્લા દિવસ સુધી મારું નામ જોવા હું પાટિયા પાસે જતો, પણ કોઇ દિવસ મેં જોયું જ નહિ. રાઇ-ફલ તો હું બીગ્ગની જ વાપરતો. જોકે એમાં પણ ભય તો રહેતો જ, પણ મૂર્ખાઇ જગજગહેર કરવા કરતાં ભય વહોરી લેવો એ મને વધારે ઉચિત લાગ્યું.

આ બંને ચિંતામાં હું લુબ્ધ હતો ત્યાં એક વધુ આફત આવી પડી. એ મારી સેક્શન કમાન્ડરની પટ્ટીનું પરાક્રમ છે. સાડા ત્રણ વાગ્યે આવીને થાકથી કટાણી, ખગાસ પરથી બંને પટ્ટીને કાઢી, કામળા પર મૂકી હું ખૂટ ઉતારવા બેઠો. એવામાં સર્જન્ટની ખૂમ પડી: 'Where's Corporal Shah?' મેં જવાબ વાલ્યો. 'ખૂટ ઉતારીને આવું છું.' 'No, Come Soon.' હું બોલો થયો. પણ પાછો વિચાર આવ્યો કે જે મિનિટ મોડા ગયા તો શું થવાનું છે? પાછો બેઠો. પણ મને ખચર ન હતી કે હું પટ્ટી ઉપર જ બેઠો હતો. ખૂટ ઉતારીને હું તંખૂ બહાર નીકળ્યો. પટ્ટી તો નિકરને ચોંટી ગઇ હતી, તે તંખૂતી બહાર આવતાં

પડી ગઇ. કામ કરીને હું પાછો મારા તંજૂમાં ગયો ને પટ્ટી જોવા લાગ્યો. એક જ પટ્ટી મળી, બીજી ગુમ થઈ ગઇ. મેં મારો બધો સાગાન ઉથલાવ્યો; પણ હોય તો મળે ને?

હવે મારી ધીરજ ખૂટી ગઇ. હું નિરાશ થઇ ગયો. મને પ્રભુ યાદ આવ્યો. મારા મગજમાં વિચારોની પરંપરા ચાલવા લાગી. બધા મને શું કહેશે? શું હું મારી આગર મૂકીને અલીથી જઇશ? પ્રભુ! પ્રભુ! એ વિચાર કરતાં મારી આંખમાંથી બે આંસુ ખરી પડ્યાં.

પણ એ દુઃખની અવધિ હતી. ત્યાર પછી મારો કોયડો ઝિકલતો ગયો. સાંજે મને મારી પટ્ટી પાછી મળી ગઇ. પટ્ટી તંજૂની બહાર પડી કે તરત જ કોઇ છોકરાએ જોએથી અને લઇને સાર્જન્ટને આપી હતી.

તે જ રાત્રે મને બજાર મળી કે ‘સાર્જન્ટ મેસ’ (સાર્જન્ટને ખાવાના તંજૂ)માં એક વોટર બોટલ પડી રહે છે. રાત્રે લગભગ બધું શાંત થઇ ગયું ત્યારે હું ધીરે રહીને તંજૂમાંથી બહાર નીકળ્યો અને ધીમે પગલે સાર્જન્ટ મેસમાં ઘૂસ્યો. એક ખૂણામાં ટેબલ ઉપર એક વોટર-બોટલ પડી હતી. મેં તે ઝિયટ્ટી લીધી ને પાછો તંજૂમાં આવી પહોંચ્યો. એ બોટલ મારી તો નહોતી જ; પણ ત્યાં ડહાપણ ડોળવામાં માલ નહોતો. મેં બીજે દિવસે જાહેર કર્યું કે મને મારી વોટર બોટલ મળી ગઈ છે. છેલ્લે દિવસે રાઇફલમાંથી દોરી પણ નીકળી ગઇ. આ પ્રમાણે ત્રણત્રણ વિટંબણાઓનો અંત આવ્યો.

દર રવિવારે અમને કેમ્પમાંથી બહાર જવાની રજા મળતી. પણ શનિવારની રાત્રે રજા માટે ચિટ્ટી લખવી પડતી. દરેક તંજૂમાં ૧૦માંથી વધારેમાં વધારે ૮ જણને રજા આપતા અને બાકીના બંનેને તંજૂ સાચવવા માટે રાખતા. પહેલે રવિવારે મેં પણ ચિટ્ટી આપી હતી, છતાં મને રજા ન મળી. હું સાર્જન્ટ મેજર પાસે ગયો અને તપાસ કરતાં માલુમ

પડયું કે મારી ચિટ્ટી ખોવાઇ ગઇ હતી. ગમે તે થાય, પણ મારે પૂના તો જવું જ હતું. એટલે મેં પણ દિમત કરી ને બીજાની ચિટ્ટી લઇને ચાલ્યો. અમે ત્રણ જણ હતા. પહેલાં ફરગ્યુસન કૉલેજમાં જઇને ચા પીધો. ત્યાં નાહ્યા અને પછી અહીંતહીં ફરી સાંજે ખાઇને કૅમ્પમાં આવ્યા. સીધે રસ્તે આવતાં પકડાઇ જવાનો ભો હતો, એટલે અમે નળ પાસેનો આડો માર્ગ લીધો.

બીજા રવિવારે નવ વાગ્યે કૅમ્પ ખલાસ થયો. અમારે રાત્રે આઠ વાગ્યે નીકળવાનું હોવાથી આખો દિવસ ફરવાની રજા મળેલી. પણ સાંજના છ વાગ્યે તો હાજર થઇ જ જવાનું. કૅમ્પમાંથી અમારી ટુકડી લગભગ બાર વાગ્યે ઊપડી. ધામેધામે મલાલતા મલાલતા અમે પૂનામાં પ્રવેશ કર્યો. પણ વખત થોડો ને વેષ ઝાઝા, એટલે અમે સાઇકલો ભાડે કરી લીધી. લગભગ ત્રણ કલાક પૂનામાં રખડ્યા. જે લેવું હતું તે લીધું, ને જોવું હતું તે જોયું. છ વાગ્યે અમે ફરગ્યુસન કૉલેજમાં પહોંચ્યા. હવે અમારે કૅમ્પમાં જવું જ જોઇએ. પણ ઘણા દિવસે ભેગા થએલા મિત્રે ખાવા માટે આગ્રહ કર્યો. ના પણ પડાય તેમ નહોતું. એટલે અમે તો નસીબ પર આધાર રાખીને જમી લીધું. સંધ્યા તો વહી ગઈ હતી ને રાત્રિ આવી પહોંચી હતી. કૉલેજથી કૅમ્પ લગભગ બે માઇલ થાય. એટલે અમે તો પહાડનો ટૂંકો રસ્તો લીધો.

આબુબાબુ બધે સૂમસૂમાકાર. કાળાકાળા પહાડ લયંકર લાગતા. કોઇકોઇ જગ્યાએ બળતો લાલચોળ દીવો એની લયનકતામાં વધુ લય ઉમેરતો. અમારાં હૈયાં લયથી ધ્રજતાં હતાં. કોઇ આવીને મારી નાખે તો શું થાય? એવા દલકા વિચારો પણ મનમાં આવી જતા.

આખરે અથડાતા કુટાતા અમે કૅમ્પમાં આવી પહોંચ્યા. બધાનો સામાન ગાડીમાં ખડકી દીધો હતો. રહ્યા હતા ફક્ત અમે જ. અમારા

પર તો બધા વહુની માફક તૂટી પડ્યા. પણ અમે તો એક જ જવાબ આપતા: ‘શું કરીએ, ભૂલા પડ્યા હતા.’

સમય થોડો હતો એટલે વાત એટલેથી જ અટકી. મને તથા બીજા એક જણને સામાનનાં ગાડાં સોંપી અમને મદદ કરવા ચારચાર માણસો આપી રવાના કર્યા. અમારી પાસે એક ફાનસ પણ હતું. કેમ્પથી સ્ટેશન સુધી ચાર માઈલની સીધી સડક હતી, એટલે બહુ આપદા તો ન પડત. પણ સામાન ગોઠવનારે જરાપણ ધ્યાન આપેલું નહિ અને નાનાં નાનાં ગાડાંમાં જેટલો ભરાય તેટલો સામાન લાદેલો; એટલે એક પોટલું સમું કરીએ તો બીજું ખસી પડે. આ પ્રમાણે અરધો માઈલ ચાલ્યા હોયશું ત્યાં તો બધા દૂર કરતા કરતા આવી પહોંચ્યા ને અમને વટાવીને ચાલ્યા ગયા.

ગાડાં ધીમેધીમે ચાલતાં હતાં, પણ સામાન વધુ ને વધુ ઢીલો થતો હતો. આખરે એકએક દાગીનો પડવા માંડ્યો. એક મૂકતાં બીજો પડી જ ન્તય. આથી અમે કંટાળી ગયા. વળી ગાડાં બિભાં રાખી સામાન ફરીથી ગોઠવ્યો. પણ પાછળ ભાર વધી પડવાથી બળદિયા ચાલી શકતા નહિ. એક વખત તો બળદના આગળના પગ પણ ઊંચા થઈ ગયા! પાછો મહા પરાણે સામાન બરાબર ગોઠવ્યો. આવી રીતે ત્રાસ ભોગવતા અમે અઢી કલાકે સ્ટેશને પહોંચ્યા. ગાડીને હજુ પા કલાકની વાર હતી, એટલે અમારી મહેનત આખરે સફળ થઈ.

આટલી આટલી વિટંગણુઓ ભોગવ્યા છતાં મને તો કેમ્પની જિંદગી ઘણી જ ગમી હતી. પંદર દિવસમાં તો શરીર લોખંડ જેવું મજબૂત થઈ ન્તય. વળી ત્યાં કઠોર શવન ભોગવ્યું હોય તો જ સુંવાળી જિંદગીની મિઠાશ પણ સમજી શકાય. ગૂજરાતનું ભાવિ તેના યુવકોના હાથમાં છે એ વાત જે સાચી માનતો હોય તે દરેક યુવકની દરજ્જા છે કે તેણે આ શવનનો અનુભવ કરવો.

મીઠાચોરીને રાજમાર્ગે

[રોજનીશીનાં થોડાં પાનાં]

ઓગાણુ તા. ૬-૫-૩૦

વીરમગામ જવા માટે તારીખ બીજીએ સવારે પોણા આઠની ગાડીમાં નીકળ્યા. સાડા દશ વાગ્યે વીરમગામ આવ્યા. આખો દિવસ આરામ લીધો. સાંજે સાત વાગ્યે ચાલતા વણી થઇને સાયલી-રોડ ગયા. સાંથી સવારે ચાર વાગ્યે અરધા મણુની મીઠાની કોથળી લઈ નીકળ્યા. લાઈનદોરી જરાજર સૂર્યોદય વખતે આવી. વીરમગામ સાડા સાત વાગ્યે આવી પહોંચ્યા. આખો દિવસ આરામ લીધો. સાંજે ગાડીમાં લીલાપુર આવ્યા. સાંથી સાણુંદ તરફનો રસ્તો જોવા જવાનું હતું, પણ મીઠાની કોથળીઓ લઈ જનાર ઓછા હોવાથી કોથળી લઈ વીરમગામ જવું પડ્યું.

પછી તે દિવસે આરામ કર્યો. તા. પમીના રોજે જે વાગ્યાની ગાડીએ લીલાપુર ગયા. સાંથી ઢાંપી ગયા. ઢાંપીથી પાંચ વાગ્યે ચાલતા ઓગાણુ આવવા નીકળ્યા. પહેલું સારદ આવ્યું; પછી ગાંગડ આવ્યું. સાં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો. છતાં હિંમત કરી અમે વંથલ આવવા નીકળ્યા. જમીન તદ્દન ખારી અને ઝાડ તો દેખાય પણ નહિ. જ્યાં હોય સાં પીલુ ને થોર. ચીલા પણ દેખાતા નહિ. અમે ભૂલા પડ્યા. છેવટે જંગલમાં જ સૂતા. સવારે જરા દૂર એક ગાડું દેખ્યું. તેને પૂછી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે એ જ રસ્તો છે. રસ્તો સુંદર હતો. હરણિયાં દોડતાં હતાં. સૂર્ય પણ ધીમેધીમે ઊગતો હતો. અમે આગળ ચાલ્યા. કેમે કર્યો રસ્તો ખૂટે નહિ.

આખરે વંથલ આવ્યા. એક દુકાનદાર વાણિયાએ દૂધ આપ્યું, રોટલા ખવરાવ્યા. જરા આરામ લઇ આગળ ચાલ્યા. લાઇનદોરી કાપી. ખાખરાનું એક જખરદસ્ત ઝૂંડ આવ્યું. અમે આગળ ચાલ્યા. સાંથી જલમ-પુર થઇને વાસવા ગયા. વાસવા સાત સો આઠ સો ધરની વસ્તીનું ગામ છે. ત્યાંથી ઓગાણનો રસ્તો બહુ જ કપરો લાગ્યો. તાપ પડતો હતો. રસ્તામાં કૂવા તો મળે જ નહિ ને અધૂરામાં પૂરું જાડ પણ પીલુ સિવાય ભાગ્યે જ દેખાય. અમે ચીસો ચૂક્યા. જરા આડે રસ્તે ગયા, અને રસ્તામાં માધવપુર ગામમાં આવ્યા. એ ગામથી ઓગાણ એક ગાઉ દૂર છે. અમે ધાર્યું કે ઓગાણ આવ્યું; પણ પૂછતાં ખખર પડી કે એ તો ભૂલ થઇ ગઇ છે. વળી અમે આગળ ચાલ્યા. છેવટે થાક્યાપાક્યા એક વાગ્યે ઓગાણ આવી પહોંચ્યા અને રોટલા, છાશ ને શાક ખાપટયાં.

એક વાગ્યો હતો તેથી જરા આરામ લેવા પડ્યા. પણ તાપમાં ઊંઘ શે આવે? સાડા ચાર વાગ્યા એટલે જખવાડા જવા નીકળ્યા. ચાર માઇલ ચાલ્યા, અને ખરાખર ગાડીના વખતે સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. ગાડીમાં બેસીને વીરમગામ આવ્યા. આખી રાત ઊંઘ્યા. સવારે પણ ખાસ કામ ન હતું.

તા. ૭-૫-૩૦

શ્રી હનનલાલ જોશીને અમારો Plan (યોજના) ગતાવ્યો. બપોરે હાવણીની જગ્યા બદલાઈ. બીજી જગ્યાએ જવાનું થયું. તાપમાં તો ગભરાઇ જવાય છે. પરસેવાના તો રેલેરેલા કિતરે છે. આખો દિવસ આરામ લીધો ન લીધો ને સાંજે મીઠાની કાથળીઓ લઇ ઓગાણ ચાલતા જવાનું થયું. ગઇ કાલના જઇ આવેલા ખૂબ ખૂબો પાડતા હતા. એક જણને તાવ આવ્યો હતો; એક જણને મરડો થઇ ગયો

હતો. લગભગ અરધા ઉપર જવાને કરાજી હતા. પણ આખરે દશગાર જણ સિવાય બીજાને જવાનું નક્કી થયું. છતાં યે થોડા છાનામાના ગચ્છન્તિ કરી ગયા હતા.

રોળીકાળી વખતે ગુપચુપ વીરમગામમાંથી બહાર નીકળ્યા. અજવાળું જાંખુંજાંખું હતું, મોં પણ સ્પષ્ટ જણાતાં નહિ; માત્ર સ્વચ્છ સફેદ કપડાં જણાતાં હતાં. દરેક જણે પોતાની કોથળી ગરાળર બાંધી લીધી હતી. ખૂબ કસીકસીને મેં પણ મારી કોથળી ગરડા પર બાંધી હતી. બધા ચૂપચાપ ચાલતા હતા. પોલિસનો ભય હતો. એને થાપ આપવાની વૃત્તિ હતી. બે માઇલ-ત્રણ માઇલ ચાલ્યા. એક સુંદર તળાવ આવ્યું. બધાએ પાણી પીધું. વળી ફર્ય કરી. રસ્તામાં રાયણ, લીમડા અને બાવળિયા આવતા હતા. હાંસલપુર ગામ આવ્યું. અમે તો સીધે ચીલે ચાલતા હતા. આ ગામ પછી રેતાળ રસ્તો શરૂ થાય છે અને શૂળોનું તેાં પૂછવું જ નહિ. જ્યાં જુઓ ત્યાં બાવળ અને જાંબરાં. અમે તો બની શકે ત્યાં ખેતરની કેડીનો માર્ગ લેતા. થોડે દૂર જતાં બાજુએ એક પરબ આવી. રાત હતી એટલે માણસ તો નહોતાં, પણ માટલાં સ્વચ્છ પાણીથી ભરેલાં હતાં. બધાએ પાણી પીધું અને આગળ ચાલ્યા. પાંચ માઇલને અંતરે કડથલ ગામ આવ્યું. લોકો તો ખૂબ ઉત્સાહી છે. ‘ગાંધીના માણસો’ને જોવા ગામનાં આખાલટ્ટેલા (સ્ત્રીઓ પણ) દોડી આવતાં. અમે જરા આરામ લઇ પાણી પી આગળ ચાલ્યા. આ ગામ લખતર તાળે છે, પણ લોકોનો ભાવ અમને ભીંજવે એવો દીકો.

આ પછીનો રસ્તો સારો છે, પણ ઘણો લાંબો છે. છ માઇલ સુધી ચાલ ચાલ કર્યું ત્યારે આખરે જાડીમાંથી એકાએક ઓગાણુ આવી પહોંચ્યું. અમારે માટે દૂધ અને રોટલાની સવડ કરી રાખી હતી. બધા આનંદથી જમ્યા અને પછી પરબડી પર લોટી પડ્યા.

તા. ૮-૫-૩૦

સવારે સાડા સાત વાગ્યે જખવાડા સ્ટેશને ચાલીને ગયા. સ્ટેશન ચારપાંચ માઇલ છે. ત્યાંથી ટ્રેનમાં વીરમગામ આવ્યા.

તા. આઠમીના રોજ આખો યે દિવસ આરામ લીધો. સાંજે હું અમદાવાદ જવાની રજા લઇને નીકળ્યો તે વખતે સ્ટેશન પર મારી જ દુકડીના સૈનિકો કૉર્ડન કરીને ઊભા હતા. સિપાઇઓ ખૂબ ગુસ્સામાં હતા. મારો વિચાર પણ અંદર દાખલ થવાનો થઈ ગયો. પણ મારી પાસે અરધો મણ મીઠાની કોથળી હતી. નછૂટકે હું અમદાવાદ ગયો. વીરમગામમાં રાત્રે સાડા દશ વાગ્યે ખૂબ તોફાન થયું. સ્વયંસેવકોને માર પડ્યો. હું એ લલાલો લેવામાં રહી ગયો. રાત્રે ઘેર ગયો. સાસરે ગયો. ત્યાં સૂતો. સવારે પ્રીતમનગર ગયો. ત્યાંથી સુરેન્દ્ર, રમણ વગેરેને ઘેર ગયો. બપોરે સુલદ્રાબેનને ત્યાં ગયો. એ પાસ થયાં. ખૂબ આનંદમાં હતાં. મેં ત્યાં ખાધું. ત્યાર બાદ બાપાને ઘેર ગયો. ત્યાંથી ઘેર ગયો. સાંજની ગાડીમાં વીરમગામ આવ્યો.

તરત જ કોથળી લઇને ઓગાણ જવા ઊપડ્યા. પોલિસનો ભય ધણો હતો. છતાં કાંઈ જ થયું નહિ. ચૌદ માઇલ ચાલ્યા. ઓગાણ આવ્યું. તા. દશમીના રોજ સવારમાં ફરીથી ચાલવું શરૂ કર્યું. દશ વાગ્યે ચૌદ માઇલ કાપી વીરમગામ આવ્યા. આજે એક સો પચ્ચીસ માઇલ પૂરા થયા. આજ તો થાક પણ લાગ્યો હતો. નાહીધોઈને ખાધું. આજે તે આરામ કરવાનો છે.

બપોરે અમદાવાદથી બહુન...નો પત્ર આવ્યો, જેમાં મને ત્યાં બોલાવ્યો હતો. ભાઈ...ને નાશિક મળવા માટે ભાબી સાથે કોઈ પણ જાન્ય એમ નથી એટલે મને તેમની સાથે જવા બાબતનો પત્ર હતો. ‘જરૂર આવજો’ એવા શબ્દો હતા. મેં કૃષ્ણલાલની રજા માગી.

પણ તેમણે ‘ના’ પાડી. હું ચિડાયો. વળી ફરીથી રજા માગી. પણ ‘ના’ પાડી. હું ખૂબ બગડ્યો. અમદાવાદ ચાલ્યા જવું એવો વિચાર આવ્યો. પણ અંતરાત્માએ ‘ના’ પાડી. ખૂબ યુદ્ધ થયું. સ્ટેશન પર ગયો હતો. ગાડી ઊપડી પણ હું ન ગયો. મેં તાર આફ્રિકામાં જઈ તાર કર્યો, ‘Extremely sorry. Cannot come.’ ઉતારે આવ્યો. રાત્રે સલામાં ગયો. ત્યાં ‘કંકુ ઘોળજોશ’ ગાયું. લોકોએ શાંતિથી સાંભળ્યું. પછી ઉતારે આવી સૂઈ ગયો. મગજ સ્થિર ન હતું—બળભળાટ થઈ ગયો હતો.

તા. ૧૧-૫-૩૦

સવારે વહેણે નાહી આવ્યો. એક જણ અમદાવાદ જાય છે તેની સાથે ભાઈ...ને ઘેર કાગળ મોકલ્યો.—

[અહીંથી વૃત્તાન્ત અપૂર્ણ જ રહી જાય છે. આગળ નોંધ કરવાનો સમય મળ્યો હશે નહિ, અથવા નોંધ કરવાની જરૂર જ નહિ રહી હોય.]

પત્રાવલિ

૧

અમદાવાદ: ૧૯-૫-૨૭

ભાઈ બાબ . . .

ઊડતો હતો
આકાશના ઘેરધુમ્મટમાં
પૃથ્વીના પટ પર,
પાતાળનાં ગદન ઊડાણોમાં;
પણ—
નથી સાથી કે નથી સંગી.

નજરે જાંખ પડે છે,
શ્રવણો બધિર બને છે,
મુખ મૂક બને છે.

કાયા કંપે છે,
હાથ-પાય થરથરે છે,
ચેતન ઝાસરી ગય છે.

ચોદશ અંધકારનાં કાજળ ઊડે છે,
ચેતનદોરી દીસતી નથી.
શું કહું? શું કહું?

એવે એક તેજધાર ફૂટી
ને તેજનાં તારામંડળ ઊડ્યાં.

જણે અહ્તાંડમાં તેજવેલ ઊગી, ને
પાંદડેપાંદડે દીવા પ્રગટ્યા !

તેજમાં એક મુખકું હતું;
જણે રવિતેજમાં સવિતાદેવ.

મુખકમળની સદસ્ર પાંદડી પ્રસારતો
હાસ્યે હાસ્યે સ્નેહ-અમી વર્ણતો
આજે આઝ્યો, કાલે આઝ્યો;
ને ઊડ્યો;... ઊડ્યો તે
હમેશને માટે—
એવો એ કેાણ?

લાઇ,
પૂછને તારા દિલને,
પ્રાર્થને તારા આત્મારામને.

ને નથી ગર્જતો પડધો,
કે એ તો તું જ, તું જ ?

પળે પળે ને ઘડીએ ઘડીએ,
જૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં,
સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાનાળમાં,
નથી એવું સ્થાન કે સ્થળ,
કર્મ કે મર્મ,
જ્યાં યાદ ન આવે,
મારો માડીજાયો વીર બાલચંદ્ર.

ગયા અંકની અ . . એ તપાસેલી પ્રૂફ વાંચીને મારું અંતઃકરણ કંકડી ગયું. મને રડું રડું થઇ ગયું. લગભગ પંચમ્માંથી એણે ૫-૬ ભૂલો કાઢેલી. એનામાં વિરામચિહ્નો કે જોડણીની સાધારણ ભૂલો સમજવાની પણ શક્તિ નથી. શું આમ માસિકના તંત્રી થવાતું હશે.

‘જ્યોતિ’ના ગયા અંકમાં મારું કાવ્ય ‘પ્રવાસીની પ્રાર્થના’ છપાયું છે. આ સાથે મોકલ્યું છે.

હમણાં તો થીઓસોફીમાં અનલદ્દ રસ લઉં છું. અદવાઈયામાં ચાર દિવસ તો યૂથ લોન્માં જ સાંજે હોઉં. નાઇટ ક્લાસ કાઢ્યો છે તેમાં ત્રણ જણ કામ કરીએ છીએ. એક B.A. failed છે. બીજા B.Sc., B.T. છે ને ત્રીજો હું છું. મને પ્રિન્સિપાલ તરીકે નીમ્યો છે.

બીજા એકણે નવા મિત્રા કર્યા છે. એમના લાંબે કોઇ વાર સર રમણભાઈને ઘેર જવાનો પ્રસંગ આવશે ખરો.

વાંચવાનું તો કાંઇ જ ખાસ ચાલતું નથી. હમણાં તો ‘સાહિત્ય’ના જૂના લગભગ ૨૫ અંકો અને ‘કંકાવટી’ તથા બીજી બેત્રણ ચોપડીઓ વાંચી. ‘કંકાવટી’ની પ્રસ્તાવના વાચવા જેવી છે; ભૂલતો નહિ.

કોલેજને તો હવે એક જ મદિનો રહ્યો. ઊઘડશે એટલે તો પછી નિયમસર વાંચવાનો જ નિયમ કરવો છે. ગમે તેમ થાય પણ એડવોકેટ થવું છે એ તો સિદ્ધ જ.

એક શિખામણ આપું. મારા કાગળો ફાટી નાખતો નહિ—કે ખોઇ નાખતો નહિ. એ તો મારું જીવન છે, હોં—

પત્રની વાટ જોતો, તારો સંલક્ષીન

જયન્ત

દેવજી સરૈયાની પોળ: અમદાવાદ

તા. ૨૦-૬-૨૭

ભાઈ જાલ...

કાગળ મળ્યો ત્યારથી જ જવાળ લખવાનું મન થતું હતું, પણ આ છેલ્લા આઠદશ દિવસ ઘણા જ ગંભીર અને દુઃખદ ગયા છે, એટલે એમાં કાગળ લખવાનું સૂચ્યું જ નહિ.

થીઓસોશીમાં મને ખડું જ આનંદ આવે છે. ખાલુ! થીઓસોશી એકવાર સમજ્યા એટલે જ તેની વાસ્તવિકતા અને સત્ય નજરે ચડે છે. અને સત્ય જડે એટલે જૂઠ્ઠી પરવા કાણુ કરે? Beauty, Cleanliness, Purity એ તો એના જાણે મૂળ સિદ્ધાંતો જ. અને આ ઉપરની છાપમાં જરા જોષ લેજો. એ થીઓસોશીનો અંતરાત્મા છે. God through Beauty એ જ થીઓસોશીનો સિદ્ધાંત. દેહદમન અને ઇન્દ્રિયોને દુઃખ, એ બધાથી આ તફત નિરાળું જ છે. તું એકાદ વાર અહીંનાં લોજમાં આવે તો તને તેના વાતાવરણ માટે માન અને પ્રેમ થયા વિના રહે જ નહિ.

મેં લમણાં જ 'ગૂજરાતનો નાથ' વાંચ્યો. ખરેખર મને તો ગમ્યો. ક.મા. ઉપર જે આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે એ ઘણે અંશે મને ખોટા લાગ્યા. ફક્ત એક જ વાત ખૂંચે છે કે મીનળને મુંઝલના પ્રેમમાં નાખી જ કેમ? જોકે તેઓ પવિત્ર રહે છે ખરાં, પણ મીનળ જેવી સતીને અમાત્યના પ્રેમમાં નાખીને જ ભૂલ કરી છે. એ સિવાય પુસ્તક અજોડ છે. એના એકએક પાત્રમાં મને જીવ લાગ્યો. દરેકમાંથી કંઈ લેવાનો મારો નિશ્ચય છે.

ખીન્નું કંઈ ખાસ નથી.

જયન્ત

અમદાવાદ: ૬-૭-૨૭

ભાઈ બાલ...

ધીઓસોશીમાં દાખલ થવાથી મારો આધ્યાત્મિક વિકાસ ધણો જ થયો છે એ હું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકું છું. મને શારીરિક સુખો કરતાં આધ્યાત્મિક સુખમાં જે આનંદ સમાયો છે તે સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. જોકે તે માણવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે, છતાં શારીરિક બંધનો તૂટતાં—છૂટતાં નથી. મેં તો,

‘Who panting yet struggles to be free

Who failing yet works patiently

He truly prays.’

એ ગિસાન્ટના સુવર્ણાક્ષરો ગોખી રાખ્યા છે.

I am heartily well content that all shame and disgrace should fall on my face, if it is for the truth. It was when I began to love God, that I got the disfavour of men.—Hans Denck.

Keep true to the dreams of thy youth.—Schiller.

‘There is no truer truth obtainable by men, than comes of music.—Browning.

Our grand business undoubtedly is, not to see what lies dimly at a distance, but to do what lies clearly at hand.

No nobler feeling than this of admiration for one higher than himself dwells in the breast of men.—Carlyle.

God brings man into deep waters not to drown him, but to purify him.—Aughey.

Nothing is final between friends.

આ ઉપરનાં ટાંચણો ‘Thoughts of the Great’ નામના G. S. Arundaleના પુસ્તકમાંથી લીધાં છે. આ તો પહેલાં દશેક પાનાંમાંથી જ ઉતાર્યાં છે, પણ લગભગ આખું યે પુસ્તક સુંદર અવતરણોથી ભરપૂર છે. મહાન પુરુષોના વિચારો જ ઉતારી લીધા છે અને પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યા છે. હું આ વાંચું છું. મંગાવવાનો પણ વિચાર છે.

તે ‘“મેઘદૂત”નું ભાષાંતર અને “કેકારવ” વિષે લેવે પછી લખીશ’ એમ કહેલું તે ક્યારે લખાશે? ‘બુઝાતો દીપક’, ‘વીરની વાતો’, ‘મોગલ મહેલની પ્રેમકથાઓ’ વિષે પણ કાંઈક લખજે.

‘શાકુન્તલ’ વિશેના તારા વિચારોમાં અને મારા વિચારોમાં ભેદ તો નહિ, કિંતુ જરા સ્પષ્ટીકરણ કરવા જેવું તો ખરું જ. તે મૂળ પુસ્તક વાંચ્યું નથી. મેં વાંચ્યું છે—આછી ઝાંખી કરી છે. તે જે શ્લોકો ટાંક્યા છે તેના મૂળ શ્લોકોની તપાસ કદી કરી હતી?

વળી કવિશ્રી નાનાલાલની અપદ્યાગદ્ય શૈલીનો તો આમાં સમૂળો ગોટાળો થયો છે. રાગ્ન માછીને વીંટી ચોરવા માટે જ્યારે આરોપે છે ત્યારે માછી જવાળ આપે છે: ‘નથી, એવું હું કરવાવાળો.’ શું આ તે કાંઈ ભાષાંતરના ઢંગ છે?

તને જરા મારા લખવામાં કડવાશ લાગી હશે, પણ મને કવિ નાનાલાલ તારા જેટલા જ પ્રિય છે. છતાં તુલના કરવા બેઠા એટલે તો પછી સારું ખોટું બધું જ જોવું ને?

મેં પણ હમણાં બે ચોપડીઓ વાંચી: ‘ગૂજરાતનો નાથ’ (તેના માટે તને લખી જણાવ્યું છે.) અને ‘Vendetta.’

‘Vendetta’નો અર્થ Vengeance થાય છે. Marie Corelliનું આ એક સુંદર નૌવેલ છે. બૂલથી જીવતો દટાએલો માણસ પાછો

નીકળીને પોતાની સુંદર સ્ત્રીના પાશમાં લપાવા માટે કેટલો ઉત્સુક હોય છે. અને તેને પોતાની બેવડા સ્ત્રી તથા મિત્રે દીધેલો દગો કેટલો ભયંકર લાગે છે એ એટલું સુંદર ચીતર્યું છે કે હું તો તેનાં વખાણ જ કર્યા કરું. માણસના મગજમાં 'વેર'નો અગ્નિ પ્રજ્વલે છે અને એટલી સંક્રાંધથી વેર લે છે કે વાત જ ન પૂછવી. પોતે પોતાનો વેશ અદલીને પાછો એ જ ગામમાં આવી પોતાની જ સ્ત્રી સાથે પરણે છે અને પોતાની જ કબરમાં—

તું સમજી શકે છે.

ચોપડી વાંચવા લીધી એટલે મૂકવી જ ન ગમે. ત્રણ દિવસમાં ૪૦૦ પાનાં વાંચી નાખ્યાં.

હમણાં તો કૉલેજમાં બરાબર અભ્યાસ શરૂ થયો છે. હજુ વાંચવાનું બરાબર ચાલુ થયું નથી—જોકે સાવ નવરો તો નથી જ બેસી રહેતો.

Outer activitiesને લીધે સમય નથી મળતો. યૂ.ટી.સી.ની ડબલ જખરી છે. થીએસોસીમાં પણ રસ લીધા વિના ચાલતું નથી.

હમણાં તો રામરામ. વળી બીજી વાર મળીશું.

તારો જાણીતો ને માનીતો જયન્ત

૪

અમદાવાદ ૮-૮-૨૭

રાતના ૧૦૧૧

પ્રિય ભાઈ બાવ...

આજરોજ તારો ફટ્કીનો પત્ર મળ્યો. સવારના સાત વાગ્યે કૉલેજમાં ગયો હોવાથી સાંજે સાત વાગ્યે ઘેર આવ્યો ત્યારે જ તારો પત્ર મારા હાથમાં આવ્યો. હમણાંથી મારું જીવન એટલું બધું પ્રવૃત્તિમય ચાલે

છે કે નવરાશ તો લેશમાત્ર મળતી જ નથી. આખો દિવસ કામ કામ ને કામ.

તું લખે છે કે મારો રહમી પછી તને એક પણ કાગળ મળ્યો નથી—અને તે પહેલાં પણ મળ્યો નથી તે કદાચ સાચું હશે, પણ મારો છેલ્લો કાગળ ‘શકુન્તલાનું સંભારણું’ વિષે ચર્ચા માટે જ યોગ્યો હતો અને તે કદાચ તને મળ્યો હશે. તે પછી મેં તને એક પણ કાગળ લખ્યો નથી. છેલ્લા આઠદશ દિવસથી તો લખવું પણ અશક્ય જ હતું, કારણકે પોસ્ટ જ બંધ હતી.

મારો છેલ્લો કાગળ વાંચી તને કવિશ્રી નાનાલાલની ‘શકુન્તલા’નો સારો ખ્યાલ આપ્યો હશે. તને જે મુશ્કેલી લાગતી હતી તે પણ મારાથી ખનતા પ્રયાસે સમજાવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે; અને સાથેસાથે મારો મત પણ પ્રદર્શિત કર્યો છે.

તેં શ્રી કીલાભાઇનું ‘મેઘદૂત’ વાંચ્યું છે, તેના પર થોડુંક વિવેચન પણ કર્યું છે; પરંતુ તે ફરીથી વિવેચનના રૂપમાં જ—ટીકા રૂપે મને લખજે. ત્યાર બાદ હું મારા પોતાના વિચારો જણાવીશ. મેં લખ્યાં જ શ્રી કીલાભાઇનું ‘મેઘદૂત’ ઇંદુ... પાસેથી વાંચ્યું. સારું લાગ્યું તેટલું ઉતારી પણ લીધું છે, એટલે વિવેચન કરતાં ઘણી જ સગવડ પડશે. યાદ રાખજે કે તારું discrimination—તુલનાશક્તિ—Judgment સાચું જ અને વિવેક—વિચાર ભર્યું જ હોવું જોઈએ. કવિવર કાલિદાસની ભૂતો પણ જોવા ચૂકવી નહિ. આપણે તો આપણો સ્વતંત્ર જ મત દર્શાવે.

‘મેઘદૂત’નું શ્રી નાનાલાલનું ભાષાંતર હું વાંચવાનો છું. ત્યાર બાદ બંનેની તુલના પણ સારી થઈ શકશે. તેં તો વાંચ્યું છે, એટલે તું તેના વિષે લખવા પણ ચૂકતો નહિ.

તેં ‘Rubayat of Omar Khhayam’ અંગ્રેજીમાં વાંચી કે

ગૂજરાતીમાં ? જે અંગ્રેજીમાં વાંચી હોય તો—અથવા ગૂજરાતીમાં વાંચી હોય તો પણ—તને કંઈક કડીઓ સારી લાગી તે જરા ટાંપી મોકલજો. (નંબર જ)

આ સિવાયની બીજી ચોપડીઓ માટે ચર્ચામાં બિનરવું મને ફીક લાગતું નથી. મેં હમણાં ‘Strength and How to Obtain it’ by Sandow, ‘At the Feet of the Master’ by J. Krishnamurti અને ‘મેથૂન’ એટલી ચોપડીઓ વાંચી.

પહેલા પુસ્તકમાંથી મને કંઈ વિશેષ જાણવાનું ન મળ્યું. જે જે એમાં આપેલું છે તે બધું જ—લગભગ હું જાણતો હતો. છતાં સંકેતો જીવન-વ્રત્તાંત વાંચવામાં જરા આનંદ પડ્યો. તેમાં જે ખાસ તેની અને સિલ્હની કુસ્તીવાળું પ્રકરણ તો બહુ જ મજાનું.

બીજું પુસ્તક કાંઈ પણ પ્રસ્તાવના કે વિવરણ માગતું જ નથી. ફક્ત તારે તે વાંચવું અને વિચારવું. અદિતીય પુસ્તક છે.

‘મેથૂન’ માટે આગળ ઉપર.

આ સિવાય ‘Natural Child birth and painless Child’ અને ‘The Determination of Sex’ નામની મેડિકલ ચોપડીઓ વાંચી. તેમાં ‘The Determination of Sex’ માટે બહુ જ curious—વિચિત્ર કારણો આપ્યાં છે. નવીન વસ્તુ મેં ટૂંકામાં ઉતારી લીધું છે.

છેલ્લા ચાર દિવસથી વૉલન્ટીઅર તરીકે ‘રીલીફ ફંડ’માં હું કામ કરું છું. પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં અમદાવાદમાંથી ઉધરાવેલાં કપડાં અને દાણા ભેગાં થાય છે. કામ લગભગ પતી જવા આવ્યું છે. આમાં સ્ત્રીઓ બે થી ચાર અને પુરુષો—યુવાનો ચાર થી છ કામ કરે છે. પણ કાંઈ જ નિયમ રહેતો નથી. હું ત્રણ વાગ્યે જઈને સાત વાગ્યે ઘેર આવું છું.

ખીજી મેં ગૂજરાત કૉલેજ તરફથી લજવાનાર ગ્રામામાં ભાગ લીધો છે. તે પણ ધમધોકાર ચાલે છે. અઠવાડિયા પછી લજવાશે. સારો થશે તો મુંબાઈ પણ આવીને લજવીશું. અધા પૈસા રીલીફ ફંડમાં જવાના છે.

ચૂ. ડી. સી.નો ત્રાસ ઘણો જ લાગે છે. સોમ તથા શુક્રવારે સવારમાં સાડા સાત વાગ્યે અને મંગળ તથા ગુરુવારે સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે કૉલેજમાં પેરેડ માટે જવું પડે છે. સવારમાં તો non-commissioned officer છું તેથી જ જવાનું છે; એટલે એ તો હાથે જ વહોરી લીધેલી પીડા કહેવાય ને? વળી આ વર્ષે મારી ગ્રેડ વધી છે. Bombay Battalion University Training Corpsની 13th Platoonના right marker તરીકે અને Lance Corporalમાંથી Corporal તરીકે ગ્રેડ ચડી છે. છતાં મને આ બધું નીરસ લાગે છે—ત્રાસ લાગે છે. પેરેડના વખતમાં આપણે છૂટા જ નહિ. ગમે તે કારણ હોય. આવી ગુલામ-ગીરી! જોકે એમાં શ્રેટિંગ ઇત્યાદિ જાણવાનું મળશે. પણ તેથી શું? આ ગુલામગીરી, નીરસ જીવન અને ત્રાસથી હું કંટાળ્યો છું. છતાં જ્યારે એ છોડાય તેમ નથી જ ત્યારે તો હવે તેમાં અંપલાવ્યું તે અંપલાવી જ જાણવું છે. ખી.એ. થતા સુધીમાં સાર્જન્ટ કે સાર્જન્ટ મેજર બનવાની તક મળશે ખરી. હમણાંથી મારા વિચારોએ બહુ જ પલટો ખાધો છે. —એટલેકે મારા dormant-અંતરંગ વિચારોએ સ્વરૂપ પકડ્યું છે. મારા વિચારો તરફ ધસારાબંધ કામ કરું છું.

ઘરની—જગતની પરવા જ નથી કરતો. બોલે તેને બોલવા દઇને ‘એવા રે અમે એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે’ એ જ નિયમ રાખ્યો છે. No-answer Policy રાખી છે. સાંભળી લેવું, બોલવું જ નહિ. તમ બકતે હય હમ સૂતે હય—એવું જ રાખ્યું છે.

કાંઈ નવું ચીતર્યું કે લખ્યું નથી. નવરાશ જ ક્યાં છે? સીમલામાં

અને ઇચ્છામાં મને એ મિત્રો મળ્યા છે. તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ કરવાનો છું. વધુ હવે પછી. એજ.

જયન્તા પ્રણામ

૫

અમદાવાદ: ૧૩-૮-૨૭

ભાઈ,

તારો પત્ર મળ્યો. વાંચીને તરત જ જવાબ લખવા બેઠો છું. કલાપીના પત્રોએ તારા પર અનલદ અસર કરી લાગે છે. દૂકામાં જ હૃદયતંતુએને ઝણઝણાવી દે એવો પત્ર લખવો એ ગુણ તારામાં સંપૂર્ણ-પણે વ્યાપી ગયો છે.

મેં લગુ સુધા આવો દર્દીઓ કાગળ તારી તરફથી આવશે એવી આશા જ નહિ રાખેલી—અને એવી આશા કોણ રાખે ?

કાગળ વાંચીને હું ઘણો જ ગંભીર અને શોકમય થઇ ગયો છું. તું ક્યારથી આવો નિરાશાવાદી થઇ ગયો છું એ પણ મને ખબર નથી. તારા કોઇ પણ કાગળમાં આ વિષયનો ધ્વનિ માત્ર પણ નથી, અને તું એકાએક આવો છેક બદલાઈ ગયો ! તેં લખ્યું છે તે સાચે જ ખરું છે ? કે પછી થડીભરનો ઊભરો છે ? હું ઇચ્છું છું કે એ ખીજ વસ્તુ જ હોય.

રોજામાં રડવાં એને હું પાપ સમજું છું. છતાં મારે આજ મારી કૌટુંબિક વિટંબણાઓ વર્ણવવી જ પડે છે. મને ખાતરી છે કે તને મારા પર દયા આવશે—તને તારા ભવિષ્યમાં તારા આદર્શો પાર પાડવામાં મદદરૂપ થશે. ‘Come what may—પણ હું તો મારા આદર્શો પ્રમાણે જ ચાલવાનો’ એવો સિદ્ધાંત તું નથી પાળી શકે તેમ ? મારી

વિટંબણાઓ તારા જેટલી જ છે—જોકે તારા જેવી તો નથી જ. પ્રભુનો પાડ માન કે તેણે તને જોઈએ તેવી જગની દીધી છે—જોઈએ તેવી બહેનાં દીધી છે. વહાલા ભાઈ! તું મારાં... ને નથી જાણતો; —ક્યાંથી જાણે? ભલે મારા પર એમને પ્રેમ દશે; પણ મારા કહ્યા પ્રમાણે એ કદી નહિ જ કરવાનાં. એ મારા... ના વિચારના વહેણમાં તણાઈ ગયાં છે. મારું એક પણ કૃત્ય એમને ગમતું નથી. હું ગાઉં, ભાષણ સાંભળવા જાઉં, લોજ (થીઓસોફિકલ)માં જાઉં, કસરત કરું—એમાંનું કાંઈ પણ એમને ગમતું નથી. મારા ભાઈએ મારે ઘેર આવે તે પણ એમને નાપસંદ છે. હું કોઈ મિત્રને ઘેર જાઉં એ પણ એમનાથી સહન ન થાય. આ બધું હું સાંખી શકું છું, પણ એમને મારી... તરફ ઈર્ષ્યા..... તું ભાઈ છે એટલે જ તને બધું દિલ ખોલીને લખું છું.

‘હું એને ચાહું છું?’ એ વિચાર મને વારંવાર સ્ફૂરે છે. આખરે એ જ પરિણામ આવે છે કે ‘મારી ચાહના forced છે.’ હું એને ચાહું છું એ વાત તદ્દન સત્ય છે, પણ એ પ્રેમ instinctive નથી જ. એ forced પ્રેમ છે. હું તેને ચાહું છું એનું કારણ એ પોતે—એનું બાહ્ય કે આંતરિક સૌંદર્ય નથી, પરંતુ અમારો સંબંધ છે. ‘પડ્યું પાનું નિભાવી લે’ એ ભાવના તો નથી જ. નિભાવી લેવાનો તો સવાલ જ નથી, પરંતુ જે ઉચ્ચ આદર્શ છે—આંતરિક સૌંદર્યને અંગે જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રેમ ખીલવવો એ જ હેતુથી હું તેને ધામેધામે ચાહતાં શીખું છું.

‘ચાહતાં શીખો, સહેતાં શીખો.’ ચાહવું એની પાછળ સહન કરવું. આ બંને વસ્તુઓ સાથેસાથે જ જાય છે. Forced ચાહના ઉત્પન્ન કરવી એમાં પણ સહન કરવું જ પડે છે. દુઃખી થઈ બીજાને સુખી

કરવાનો એ માર્ગ છે. આ સૌથી મોટામાં મોટી સેવા છે જ. તેથી એમ ન માનીશ કે હું તને—અથવા કોઇ પણ વ્યક્તિને—પ્રેમ કરવા ના કહું છું. પણ **deserve and then desire**. પહેલાં ખૂબ તપ તપો, પછી તમને તમારું ધ્યેય પ્રાપ્ત થશે. **The course of true love never runs smooth** તે તું ક્યાં નથી જાણતો ?

મને લમણાંથી થીઓસોફી ઉપર અત્યંત પ્રેમ થયો છે—એટલે તેમાં ધામેધામે વિક્ષેપો આવવા માંડ્યા છે. માટે આપણે હવે જરાજર ધ્યાન આપવાનું અને વખત આવ્યે સત્યને માટે પ્રાણ આવારવા પણ તૈયાર જ રહેવાનું રહ્યું.

‘Who for a truth, a martyr dies,
He truly prays.’

પરમ દિવસે રાત્રે હું . . . ને ઘેરથી આવ્યો, ખાવા બેઠો, અને ત્યાર બાદ શું બન્યું તે મારી નીશીમાંથી તને જરા ટાંપી મોકલું છું.

‘આજે રાત્રે હું ઘણો જ દિલગીર થઇ ગયો છું. રોજ એની એ જ શિખામણ—રોજ એ જ મેણાં—રોજ એ જ ધમકીઓ. આ તે કેમ સહન થાય ?’

‘મારી પ્રગતિ માટે હું મારી સર્વ વસ્તુઓનો ભોગ આપવા તૈયાર છું. છતાં એનું એ જ રોજ સાંભળવું પડે છે. ખાવાની હું પરવા નથી કરતો. સવારમાં યુ.ટી.સી. માટે કોલેજમાં વહેલા જવું હોય ત્યારે હું ભૂખ્યો જવા તૈયાર જ હોઉં છું અને ઘણુંખરું એમ જ બને છે. રાત્રે ગમે તેવું—ટાટુંબીનું ખાવા માટે હું લમેશાં તૈયાર રહું છું. છતાં રોજ એ જ કકળાટ. હા, હું મોટો આવું છું એમાં મારો પોતાનો પણ દોષ છે. છતાં એટલું તો ખરું જ કે રોજ કાંઇ વહેલા તો ન જ આવી શકાય; કોઇ દિવસ મોટું પણ થાય. લમણાંલમણાંથી તો હું

એટલો બધો જડ થઈ ગયો છું કે મને ગમે તે કહે તેની અસર જ થતી નથી. અને એમાં જ ડીક છે. જો કહે એટલું બધું હું મન પર લઉં તો આજ મારે ઝેર પીવા જેટલું જ થયું છે.'

‘આખરે મારી દિંમત ખૂટી ગઈ. ભૂખ્યોભૂખ્યો જ ભાણા પરથી ઊડી ગયો. અને હજુ પણ એ શબ્દોનું ઝેર શરીરમાં પીડા કરે છે—અસહ્ય વેદના થાય છે.’

મને ખાતરી છે કે તને હવે મારી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો હશે. તું મને ક્યાં નથી જાણતો? ભૂખ્યા કોલેજમાં જઈને હું શું કરતો હોઈશ? રેસ્ટોરાંમાં વિશ્રામ લીધા વિના છૂટકો નથી થતો. ચા, ચેવડો, ગાંઠિયા કે પેડા—એનાથી નિભાવી લઉં છું. પણ ભાઈ, એનું યે બિલ તો ભરવું જ પડેને. આજ મારે માથે બિલ ચડેલું જ છે. આ પણ મારે નછૂટકે કરવું પડે છે—પડ્યું છે.

જો હું થીઓસોફીમાં જોડાયો ન હોત—એટલે મારે જેની જેની સાથે સંબંધ છે તેની સાથે સંબંધ ન હોત તો આજ હું વિશ્રામવિહોણો—આનંદવિહોણો—અધમૂઓ થઈ જાત.

મને girlsના inspirationમાં અડગ શ્રદ્ધા છે. ફક્ત સાધારણ વાતચીત કરવાથી પણ હું મારાં દુઃખો ભૂટી જાઉં છું. એ બે ઘડીનો આનંદ મને આ અંધારામાં ‘આઘી ધરદીવડી’ જેવો લાગે છે. એ પ્રકાશની આશામાં જ હું આ અંધકારમાં છું. જો આટલો પણ વિશ્રામ ન હોત તો મારું આજ ૧૩૫ ને બદલે ૯૫ વર્ષન હોત—એમાં નવાઈ નથી.

મારા આ સંસારપુરાણથી તને કદાપિ આવી નીરસ બિંદગીમાં પણ તારું રસમય Ideal-દીપની માફક—આંખ આગળ રાખી તે જાણુ પ્રયાણ કરવાનું જોર મળે તો મારાં રોહણાં રોયાનો કાંઈ અર્થ છે એમ માનીશ—મને સંતોષ થશે.

‘Now I am far off to understand you and your views’, એ તેં સાચું જ લખ્યું છે? તને મારામાં શું સમજતું નથી? મને આ વાક્યનો અર્થ ખીન્ને જ લાગે છે. કદાપિ હું જે રસ્તે જાઉં છું તે તને અપ્રિય છે.

सत्यं वाच्यं किञ्चित् श्रोतावक्ता च दुर्लभः

એ વાક્યને લીધે તને કદાપિ એમ થયું હોય, કે શા માટે અપ્રિય લખવું? પણ ના, એમ ન ધારીશ. એમાં તારી ભૂલ છે. તને મારામાં જે ન સમજાય તેવું લાગતું હોય તે હું સમજાવીશ. મારામાં જે વાંધાભર્યું લાગે તેનો તને બરાબર અર્થ જણાવીશ. છતાં તને ન સમજાય તો લાચાર. તું મને વાંધાભર્યું લાગે તે ન જ લખી જણાવે તો તેમાં તને કાંઈ પણ નુકશાન નથી, પરંતુ મને તો છે જ. હું પણ યુવક તો છું જ ને? હું પણ કેમ ખોટે રસ્તે ન જતો હોઉં? Youth is mad; અને એમાં જે અંધેરી આંખે ચડે છે તે એવી તો સજ્જડ હોય છે કે ભલ-ભલા ના કહે પણ એ અંધેરી જતી નથી. માટે મારા વિચારોમાં તને જે ખોટો—વાંધાભર્યો—ન સમજાય તેવો લાગે તે જરૂર લખી જણાવજે. મારાથી બનતા પ્રયત્ને હું તેનો ઉકેલ કરવા તૈયાર જ રહીશ.

ખીજું પ્રભુએ મને સૌંદર્ય—attractive body અને wealthy mind—આપ્યું છે એમાંનું કાંઈ પણ તારી પાસે નથી? કેટલું જૂઠાણું? તું આવું જૂઠું દંતુ કદી જ બોલ્યો નથી. હું ખાતરીથી કહું છું કે મારા કરતાં તું વધુ સુંદર છે એની ખાતરી તને આપણે બંનેને આજ-જતા કોઈ પણ માણસને પૂછવાથી થશે. અને mind? તે માટે હું કાંઈ જ લખતો નથી. તું મારાથી ઊતરે તેવો છું જ નહિ—atleast I believe this.

દમણાં આપણે પુસ્તક વિષે ચર્ચવાનું મુલતવી રાખીએ અને જે

સવાલો 'જીવન અને પ્રેમ' એ વિષે જ વાત કરીએ. તું જ્યાં ફરે તે વિષે તો તારી ડાયરીમાંથી વાંચી લેવાશે. અત્યારે સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો જીવનનો જ ઊભો છે. એ માટે જે લખવું હોય તે લખજે. પ્રેમ વિષે પણ મારા ને તારા વિચારોની આપણે થાય તો મારો...ની સાથેનો સંબંધ વગેરે જે તને ન સમજતું હોય અથવા મારા વિચારો ન સમજતા હોય તે બધું જ સમજાઈ જશે.

તારી ફરજ જાળવવામાં તું ઘણો જ strict છું તે મને ગમે છે.

'I slept and dreamt that life is Beauty,
I awoke and found that life is Duty.'

એ લીટીઓ તું ક્યાં નથી જાણતો ?

હું પણ મારી ફરજને માટે એટલો જ strict થવાના પ્રયત્ન કરું છું. એ વિના આપણો ઉદ્ધાર જ ક્યાંથી સંભવે ?

પણ રસ્તે આવતી વસ્તુઓ—મોંમાં મૂકેલો કોળિયો ઉતારવાની જ આ-જસને લાધે મોંમાંથી જતો ન રહે એટલું જરા ધ્યાન આપજે. વધુ શું કહું ?

પુસ્તકો મોકલવાની મને ના નથી, પણ એ પોસ્ટના પૈસા ખરચવા આપણને કેમ પાલવે ? તને ચોપડીઓનાં નામ સૂચવીશ. બાકી પોસ્ટથી પૈસા ખરચવા તને કે મને કેવી રીતે ફાવશે ? આજ મારી પાસે એક પાછ પણ નથી—અને હમણાં એક રાત્રી પાછ પણ મળે તેમ આશા નથી. આ કાગળ પણ unpaid તેથી જ બીડ્યો છે. માફ કરજે, વદાલા !

હું ફૂલ અને...વ. પતંગિયાં ? આ કેવી simile ! હું musician છું. સંસારની વિટંબણાઓમાંથી ઘણી વાર કેટાળીને મારે મારાં musical instrumentsને શરણે જવું પડે છે. એ બધાં મારાં સંગીત—વાજિત્રો છે.

હું ચિત્રકાર છું. આ અસાર—નીરસ સંસારથી ત્રાસીને મારે એ મારા રંગોનો આશ્રય શોધવો પડે છે. મને એ પ્રાણથી પણ અધિક છે.

તારી કલમ કાંઈ જ કામ કરી શકતી નથી તેમાં શું ખોટું? હું ક્યાં લખું છું? ટેનિસન શું કહે છે? 'I write because I must.' Goethe શું કહે છે? '... is a deliverance!'

જ્યારે ન ચાલે-જ્યારે માથા પર બોજો વધી જાય છે તેમ મગ-જમાં બોજો વધી જાય—જ્યારે હૈયું કૂદી પડે ત્યારે જ હાથમાં કાગળ ને કલમ લેજો.

એ લખવાનો લખલખારો જ ખોટો છે. લખવા કરતાં કરી જતા-વધું એમાં જ ખરી મગ્ન છે. તું ખરખચડો થતો જાય છે એ તારી નિર્બળતા છે એમ માનજો. ખચરદાર વેપારી છે, છતાં પ્રિયાનાં કાવ્યો લખે છે. રૂપર્ટ ઝૂક અને એના જેવા કેટલા યે અંગ્રેજી સાહિત્યના ઉત્તમ કવિઓ લગાયક હતા. સર્વાન્ટિસ કેદમાં પડ્યોપડ્યો ડૉન કિયોટો લખતો હતો. નિલકે ગીતા પોતે કેદ હતા ત્યારે જ લખી હતી. માટે ભાષ, આદર્શ ભાવનાને દીપની માફક નિહાળી અંધારામાંથી રસ્તો કાપવો—એ સિવાય છૂટકો જ નથી.

'Life is a struggle and not a bed of roses.'

થોડા દિવસો ઉપર જ દાવર સાહેબે એક વાક્ય કહેલું:

'Memory makes a man sadder still.'

'A Sorrow's crown of sorrows is the memory of happiest days.'

'She does remember the kisses that are dead.' —Tennyson

માટે ભાષ, ગતં ન શોચ્યેત્ સાતું હતું અને લાલ સાતું નથી એ વિચાર દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. આજ આવું છે અને કાલ કેવી રીતે વધુ સાતું થાય એ વિચારથી પુષ્ટિ મળે છે, નવી પ્રેરણા આવે છે. શ્રી રામચંદ્રજીને પણ કહેવું પડ્યું હતું: તે हि नो दिक्ताः गताः ।

તારો કનિષ્ઠ અંધુ જયન્તા

અમદાવાદ: ૨૭-૯-૨૭

ભાઈ જાલુ,

આઠ આઠ દિવસથી મૂંઝાતો હતો, કે કોઈ પણ મિત્રનો કાગળ કેમ નથી? આજ પણ ટપાલની રાહ જોઈ, નિરાશ થઈને કોલેજમાં ગયો. સાંજે ઘેર આવ્યો અને તારો પત્ર મળ્યો.

આ વખતે પૂનાનો ચૂ.ટી.સી.નો કૅમ્પ ગયા વર્ષના કરતાં સારો હતો. અને કેમ ન હોય? ક્યાં છસો છોકરાની વ્યવસ્થા અને ક્યાં સાઠ છોકરાની વ્યવસ્થા. ખાવા, પીવા, સૂવા, નદાવા વ.ની વ્યવસ્થા સારી હતી. છતાં એ હું અહીંથી ગયો ત્યારથી જ મારું શરીર બગડેલું હોવાથી મારી તબિયત સારી નહોતી રહેતી. એ આઠ દિવસના કૅમ્પમાં મારું સાત શેર વજન ઘટી ગયું. હમણાંથી મારું શરીર બરાબર સ્વસ્થ નથી જ રહેતું. આજ પણ જોઈએ તેવું મારું તો નથી જ. વધારામાં બંને દીંચણે વાગ્યું હોવાથી હજુ પણ દાક્તરના ઘરના પાટા ચાલુ જ છે. મુખમુદ્રા અને હાથ પણ તાપને લીધે કાળાં પડી ગયાં છે.

વળી ઘેર આવ્યો ત્યારથી જ પાછો એ કકળાટ શરૂ થયો. મારાથી આ સહન થતું નથી. મેં ચૂ.ટી.સી. છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. નીકળી જવાની અરજી પણ કરી છે. હમણાં તો પૅરેડમાં જવું નથી પડતું કારણકે પગે બરાબર ચલાતું નથી. એટલે હવે હું એક ઉપાધિમાંથી છૂટીશ. છતાં મારી દશા તો ‘ઊલમાંથી ચૂલમાં’ જેવી થવાની, કારણકે આવતી ટર્મમાં મારે કાં તો કોલેજ બદલવી પડશે કે એક્સ સ્ટુડન્ટ તરીકે બેસવું પડશે. મારો વિચાર સૂરત કોલેજમાં દાખલ થવાનો છે. પ્રિવિયસમાં પાસ થઈને પાછો અહીં જ દાખલ થઈશ. પછી મને ચૂ.ટી.સી. બંધનકરતા નથી.

મુખાઈથી થાણા છોડ્યું એટલે પૂના સુધી કુદરતનાં અલભ્ય દર્શન લાધે છે. મને ચોક્કસ યાદ છે કે એ આખાએ રસ્તે હું દીવાના જેવો હતો. મારો આત્મા કેા ઉચ્ચ ભૂમિમાં વિદરતો હોય એટલો મદે અડ્યો હતો. એ પર્વતોની દાર, ઉપર ઝૂમી રહેલાં જળભર્યાં વાદળ અને ઝીણાં ઝીણાં ઝરણાં . . . અત્યારે પણ હું એ દર્શન કરી રહ્યો છું.

મારું કવિત્વ ત્યાં શમી ગયું. અંતર પુકારી બિદ્યું: ‘મૂઠ, આની તે કવિતા હોય?’ એ દરયોમાં કેા અદૃશ્ય કાવ્ય નીતરતું હોય એમ મને લાગ્યું. હૃદય દળવું દળવું થઇ બિડવા જ માંડ્યું હતું. આખ પણ એક પલકારો ન મારે.

ઝીણાં ઝરણાં, મોટા ઘોધ, નાની ટેકરીઓ, ઉતુંગ શિખરો, કમળથી બિભરાર્થ જતાં વારિ-ખાઓચિયાં, બિંડી ખીણો ને લીલાંછમ ખેતરો—શું લખું ને શું ન લખું?

કોઈકોઈ જગાએ અટ્ટલું બિલુંબિલું કોઈ ઝૂંપડું સકળ વાતાવરણમાં માનવ આત્માની ઝીણી સિતારી અગ્નવતું હોય—એ જોતાં મને એટલી અદ્વેષાદ્ય આવે કે ‘આપણે અહીં રહેવાનું હોય તો?’—

ભાઈ! એ ભૂમિ જ એવી છે કે ત્યા ‘શૂરાતન-શૂરાતન’ શબ્દ અણુએ અણુમાંથી ગર્જે છે. પૂના શહેરમાં વર્ષે ફક્ત તેરચૌદ ઘંચ જ વરસાદ પડે છે; પરંતુ આ ઋતુમાં ત્યાં આખો યે દિવસ વાદળ છવાયલાં હોય. વરસાદ પડે તે પણ ‘ઝીણા ઝરમર વરસે મેલ’ જેવો જ. છત્રીની તો જરૂર જ ન પડે. આબુગાબુ ઘાટમાં ખૂબ વરસાદ પડે છે. પૂનાના લકડી પૂલ ઉપરથી મેં સિલગદનાં આછાં અધૂરાં દર્શન કર્યાં હતાં. શિવાજીનો રાયગઢ પણ દૂરદૂર ક્ષિતિજમાં વિલીન થઇ જતો—આશાની અનુપમ રેખા શો—ગત આત્માની ઝાંખી યાદ સમો નિલાબ્યો ને નમ્યો.

સિલ્લગદમાં તાનાજીની સમાધિ છે; રાયગદમાં શિવાજીની રાજધાની હતી. અતૂટ પુરંધર ગદનાં પણ વરાળધેર્યાં દર્શન કર્યાં. આંખો લૂછી-લૂછીને જોઈ પણ શું દેખાય? જેમ શરીરવિહીન આત્મા એમ એ પણ આંખો આંખો દીસતો હતો. સંધ્યાની છેલ્લી ઘટિકામાં ત્યાં સુવર્ણની રેખા અંકાતી. એ મૃત આત્માઓને મસ્તકે સુવર્ણસંધ્યાના મુકુટો ધરાતા હોય નહિ એવી અદ્વિતીય એ શોભા હતી.

એ કુદરતની કારમી કળાને ચરણે આત્મા ઢળ્યો ને દેહ પણ નમી—નમી તે લજી આજ પણ નમતી જ—જૂકતી જ રહી છે. અને એ રાજપુતાણીઓનો જૈદર માંડેલા હોય એવો અનુપમ—અધોર સંધ્યા-સમય હું ભૂલીશ? કદી જ નહિ.

ટેકરીના શિખરે મને મરવાનું મન થયું હતું. તું એ માનીશ? એ પશ્ચિમની પ્રભા! એ પૂર્વાકાશથી મધ્ય વ્યોમ સુધી પ્રસરેલો કિરણદ્વય, અને દૂરદૂર સુદૂર દીસતા, હંસની પાંખ શા મ્હેન યંગલા—મને એકાએક વાગ્ રફૂરી—

‘પ્રભુ, મૃત્યુ પણ આવા જ સ્થળે થજો.’

આ મારી પૂનાની કુદરત-પિપાસાની તૃપ્તિ. ત્યાંનું education! તોળા. ગૂજરાત એની આગળ તૃણ સમાન છે. ફરગ્યુસન કોલેજમાં લગભગ ૧૧૦૦-૧૨૦૦ છોકરા ને ૭૫-૧૦૦ છોકરીઓ ભણે છે. અને એ છોકરીઓ નીડર પણ કેટલી! મેં જ લગભગ સાડા આઠ વાગ્યે દિલ પરથી ઊતરતાં એક સખીવ્રંદ જોયું હતું. પણ ભાઈ! સૌંદર્યના મને સાંસા લાગ્યા. આઠ દિવસમાં દષ્ટિ હારે તેની તો બે જ યુવતીઓ દષ્ટિએ ચડી.

મારા અનુભવથી મને પૂનાનું moral standard અહીં કરતાં જરા ઓછું જણાયું—હલકું લાગ્યું.

શહેરમાં રમતો ઘણી જ રમાય છે. વ્યાયામનો શૌખ દરેક છોકરા-ને હોય છે. અખાડા પણ ખૂબ ખેલાય છે. કુસ્તીના ટંગલ થાય છે ને સરઘસો નીકળે છે.

ળીબું મને એ લોકોનો National Spirit આપણા કરતાં ઘણો જ વધુ લાગ્યો. વારંવાર ગણપતિ ઉત્સવ અને શિવાજી, તિલક વ.ની જયંતીમાં સરઘસોનાં સરઘસો નીકળે છે.

આ મારી મુસાફરીની આછી રૂપરેખા છે.

તું મને કાગળ નથી લખતો એ સારું ન કહેવાય; અને ળીબું તું એમાં ફક્ત ‘હું સારો છું, તું સારો હોઈશ.’ એટલું જ લખીને ખેસી રહે તે તો ખરેખર દિલગીર થવા જેવું છે. કાગળમાં કાંઈપણ વાંચવા જેવું ન આવે તેના કરતાં કાગળ જ ન આવે તે સારું. તારા આજના કાગળથી તો મારું મગજ જ ફરી ગયું! તને એક આનો ખર્ચવાની દિમન કેમ ચાલી એ જ હું તો વિસ્મય થઈ ગયો. ચાર લીટી જ લખવી હતી તો પોસ્ટકાર્ડ કાં ન લખ્યો?—

પરમાર સાઇકલ પરથી પડી જવાથી થાપાનું ઢાડકું ઊતરી ગયું છે. હવે ઠીક છે.

તા. ૧-૨એ ઁની ગિસાંટની જન્મગાંઠ ઊજવવાની છે. ‘આવણા’ કાવ્ય ગૂજરાત કૉલેજ મેંગેજિનમાં આવવાનું નક્કી થયું છે.

અહીં લિંદુમુસ્લીમ શાંતિ ચાલે છે.

હમણાંથી મેં એક પણ એક્સ્ટ્રા ખૂક વાંચી નથી.

હ...ને ઘેર જવાનું બંધ કર્યું છે. જ્યો... સાથે સંબંધ અતિ ગાઢ થઈ ગયો છે.

અભ્યાસ સિવાય ળીજી પ્રવૃત્તિ પંદર દિવસ નહિ ચાલે.

પ્રિય બાલુ,

બે કાગળનો જવાબ એક જ કાગળમાં આપવો એ કામ મારે માટે તો ઘણું જ અઘરું કહેવાય. છતાં મારાથી જનશે તેટલી સ્પષ્ટતાથી જવાબ આપીશ.

ફોટોગ્રાફી તારે માટે જરૂરનું સાધન છે. શોખ ખાતર જ નહિ પરંતુ ઉપયોગી વસ્તુ હોવા માટે જ—અને એ જ દષ્ટિએ તું એનો અભ્યાસ કરે તો તે ઘણું જ ઉત્તમ છે.

પૂનાની મુસાફરીના વર્ણનથી તને આનંદ થશે એવી મારી ખાતરી જ હતી અને એમાં હું સફળ થયો છું માટે તારો તથા મારો ઉપકાર—કેમ?

તું મેરી કૉરેલીના પુસ્તક 'Innocent' માટે જે લખે છે તેમાં મને જરા એ અનિશ્ચયોક્તિ નથી જણાતી. કદાચ તું આ કૉરેલીનું પ્રથમ જ પુસ્તક વાંચતો હોમશ. તેની સારામાં સારી ચોપડી 'Thelma' છે. જે મળે તો તે વાંચી નાખજે—અને તો ખરીદ કરજે.

રેલવે બુક સ્ટોલ પર તેનાં પુસ્તકો મેં થોડા મહિના પર જોયેલાં, પણ તેની કિંમત ઘણી જ આકરી હોવાથી તે ખરીદી શક્યો નહિ. તું જે કિંમત લખે છે તે જ કિંમતે આવીંઆં સ્ટોલ પર પુસ્તકો મળે છે—લગભગ જ્યાં જ પુસ્તકો.

'Romance of two Worlds', 'Christians' વ. જોતાં મને લઉં, લઉં, થઈ રહેલું; પણ શું કરું? ક્યાંથી લઉં? પૈસા—

તેં 'પેન્સિલની અણી તોડી નાખી' એમાં મને કાંઈ જ વાસ્તવિકતા નથી જણાતી. 'લખવા માટે જ લખવું' એ મૂખાંઈ છે એમ

હું સમજું છું, છતાં Goetheની માફક ‘Poetry is a deliverance’ અથવા ટેનિસનની માફક ‘I write because I must’ એ સિદ્ધાંતોથી લખવું એમાં નથી નાનમ કે નથી પાપ. આવેલી ઊર્મિને દાખવામાં કાંઈ જ ફાયદો નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે જેવું આવે તેવું જ લખી નાખવું, પરંતુ જે દૈવી પ્રેરણા હોય છે તે તો ક્ષણ એ ક્ષણ આવીને પાછી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. માટે એવો સમય વ્યર્થ ચાલ્યો ન જાય તેની ચોક્કસાઈ રાખવી.

છેલ્લા ચાર દિવસમાં ગાંધીજીનું ‘સત્યના પ્રયોગો’ અથવા ‘આત્મ-કથા’ પુસ્તક વાંચીને હું તો આભો જ બની ગયો છું. પરમારનું વાંચેલું પુસ્તક હોવાથી તેમાં underlines પણ કરી હતી, તેથી કંઈક ઐર આનંદ પડ્યો.

‘કલરવ’ સૂતું છે તો ભલે. મને તેની લેશ પણ ચિંતા નથી. ‘કલરવે’ ઓછું તો નથી જ કર્યું. મરતાં મરતાં પણ ‘સૂરત કલા-પ્રદર્શન’માં નામ કાઢ્યું છે. એણે મારા માટે જે કર્યું છે તે કોઈએ નથી કર્યું. ‘કલરવ’ ન હોત તો તું પણ મને ક્યાંથી પિછાનત?—આનાથી બીજું શું મોટું કામ હોઈ શકે?

તું મને ચોપડીઓ મોકલવા માટે કહે છે, પણ તે મોકલી શકાય તેમ નથી એમ કહેતાં મને શરમ આવે છે. હું પણ સઘળા ચોપડીઓ મેળવીને વાંચું છું. મારી પાસે કદી એક રૂપિયાથી વધારે સિલિક હોતી જ નથી; તો પછી હું શી રીતે ચોપડી ખરીદી શકું? ભાઈ! માફ કરજે, પણ લાચાર છું. તું લાયબ્રેરીમાંથી વાંચે એ સર્વથા યોગ્ય છે.

‘આવળા’ છપાવવા મેં આ વર્ષે આપ્યું ન હતું, પરંતુ ગયે વર્ષે આપેલું તેનો આ વર્ષે ઉપયોગ થયો છે. પ્રેફેસરને ના પાડવી એ પણ હીક ન લાગે અને થોડો પ્રસિદ્ધિનો પણ મોહ તો ખરો જ ને!

તારા વિચારો રોજ ફરે છે તો મારા પ્રતિપળે ફર્યા જ કરે છે.
—છતાં અમુક ‘એસ્ટાબ્લિશ્ડ’ વસ્તુઓ નથી જ ફરતી. જે ફેરફાર થાય છે તે સારા માટે જ સમજવા.

મેં ‘આપુની ‘આત્મકથા’ વાંચી. આજે હવે ‘Text Book of Theosophy’ વાંચીશ. જે ત્રણ દિવસ લાગશે.

તારી પેઠે મારો પણ ‘Bible’ વાંચવાનો વિચાર છે—વાંચીશ. . . .

પરમારને સારું થઈ ગયું છે. ‘કુમાર’નો એક આજકાલમાં બહાર પડશે. ઝ. કા. મેઘાણીએ એની ખિસાન્ટનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે; ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ સાથે મોકલીશ. હું ‘યુવક સંઘ’નો મેમ્બર થયો છું તથા ‘સમાજશાસ્ત્ર’ના અભ્યાસવર્ગમાં દાખલ થયો છું. હું હમણાં જ ‘Star’નો સભ્ય થયો.

જયન્ત

૮

. . . ભલે પતંગિયાંઓ એમાં ભમીને ભસ્મ થાય.

મને જરા હમણાં એક જે દિવસ inspiration આવી ગયું હતું તે જે ચાર કડીઓ લખી નાખી છે. નવરાશ મળે તો વાંચીને રિવ્યૂ લખજો. એક કાવ્ય ‘આકાશગંગા’ ઉપર છે, બીજું ‘રાત્રિ’ પર છે અને એક ‘fragment’ રાત્રે વાંચતાંવાંચતાં જ લખી નાખ્યો છે.

પરીક્ષા ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં શરૂ થશે અને માર્ચના પહેલા અઠવાડિયામાં ખતમ થશે. પછી હું છૂટો. જેમ નચાશે—કુદાશે તેમ નાચીશ—કુદીશ.

જયન્તના પ્રણામ

આકાશગંગા

(દ્રુતવિલગ્નિત)

સુભગ, સુંદર, વેણી ત્રિવેણીની,
તરલ તારક દીપક ત્રિણી શી;

ગગન ઘેર, અઘેર વિલાસિની,
ધવલ અગ્નિ ધારિત યામિની.

(અનુષ્ટુપ)

તાહરી ઝાંખીથી માત્ર પાપી પૂનિત થાય છે;
જીવની ભ્રમણા ભૂમી સ્વપ્નમાં લીન થાય છે.

રાત્રિ

સૂની સૂની સર્વ દિશા સૂની છે,
નિદ્રા હિંડોળે પૃથિવી સૂતી છે,
પીલુ ડાળીએ ધૂડ ધૂધૂ કરે છે,
એકાન્ત ઉરે લીલિત ભરે છે.

૯

કૉલેજ રેસિડન્સી, સૂરત

તા. ૧૭-૧૧-૨૭

પ્રિય બાલ,

આજ ધણે દિવસે તને કાગળ લખું છું; જાણે કેટલાએ કાળ વહી
ગયા હોય એમ લાગે છે.

છેલ્લા છ દિવસથી મારી સ્થિતિ અતિ વિષમ હતી. મારું કાંઈ
પણ સ્થાન નક્કી ન હતું. મિત્ર-મુરજી મિત્રને ઘેર રહેતો અને મનની
વિષમ વેદના સહન કરતો દિવસ ગુજારતો હતો.

આજ હું સ્થાયી છું, મન શાંત છે. કાગળ લખવાનું મન થઈ
આનંદ છે.

આખરે મારે અમદાવાદ છોડવું જ પડ્યું; સૂરત કૉલેજમાં દાખલ
થયો; આજ હું એની જ રેસિડન્સીની એક આરડીના અવડ ખૂણામાંથી
લખી રહ્યો છું.

જીવન કેટલી અદ્ભુત વસ્તુ છે એનો અનુભવ ધીમેધીમે થતો જાય છે. આજથી આઠ દિવસ પર હું ક્યાં હતો?—શું કરતો હતો? આજ શું કરું છું?—ક્યાં છું?

ઓ ભાઈ, આ જીવન—શું આમ ધ્યેય વિના જ જશે? મારું ધ્યેય શું?—મને એ ખબર નથી. મારું ધ્યેય જાહેરાતું જ ગયું છે.—પ્રભુ ઈચ્છાએ કોઈ દિ' નિશ્ચય થશે.

અમદાવાદ છોડ્યું તે સાથે મેં કેટલું છોડ્યું છે.—યૂથ લૉજ છોડ્યું, રાત્રિશાળા છોડી, યુ.ટી.સી. છોડી, કૉલેજ છોડી—પણ મને એનું દુઃખ નથી થતું.

અમદાવાદ છોડ્યું તે સાથે પ્રભાકર, ‘કુમાર’ વ. ને છોડ્યાં. મને એનું કાંઈક દુઃખ લાગે છે. પણ મને સમજાતું નથી કે મને અમદાવાદ કેમ ગમે છે?

પરંતુ અમદાવાદની activities—એ મદભર્યું જીવન, મિત્રોને કાગળ લખવા, કાગળ વાંચવા, સાંજે પૂલ પર ફરવા જવું, ગી . . . ને ઘેર કલાકો સુધી બેસી રહેવું, પ્રભાકરને ઘેર આનંદ કરવો, લૉજની પ્રવૃત્તિમાં ખડપણે ભાગ લેવો—એમાં મને અતરો આનંદ આવતો. આજ એ આનંદની સરિતા સુકાઈ ગઈ છે. જતાં **Every black cloud has a silver line**—એ પ્રમાણે, છેલ્લા છ દિવસમાં મારા સૂરતના નિવાસ દરમિયાન એક દિવાસાનું સાધન મળ્યું છે.

જ્યોત્સ્ના શુક્લ (પ્રિયમતી શુક્લ તેમનું સાચું નામ છે)ની ઝોળખાણ થઈ. એ પણ થીઓસોફિસ્ટ છે અને સૂરત યૂથ લૉજમાં આવે છે. મારું સ્થાન અહીંના યૂથ લૉજમાં છે—અને તે પણ ઊંચું જ. ધીમે ધીમે સદવાસ વધશે.

સૂરતની રસિકતાનાં દર્શન થયાં છે—થાય છે—થશે. હમણાં મારી

લેખનપ્રવૃત્તિ તદ્દન અંધ રાખવાનો મારો વિચાર છે. કાંઈ જ લખવું નહિ. ફક્ત વાંચવું, સમજવું, લવિષ્ય માટે તૈયારી કરવી. અને કદાચ આપણે લેખક ન થયા તો ય શું ?

જયન્તા

૧૦

હૉસ્ટેલ રૂમ નં. ૧૪

સૂરત

પ્રિય બાલુ.

તારો કાગળ મળ્યો. 'આત્મકથા' તને ઉપયોગી થઈ તેથી ઘણો જ આનંદ થયો છે.

બીજા તારા બધા જ વિચારો સાથે સંમત થાઉં છું. લગ્ન માટે તારા જે ઉન્નત વિચારો છે તે માટે દિલગીરી. હું એમ નથી કહેતો કે લક્ષણો જ પરણી જવું, છતાં જીવનમાં એકલા-અટૂલા જ રહેવું એ મને તો ન ગમે. કાંઈ નહિ, તને જ્યારે એની જરૂર લાગે ત્યારે વિચાર કરજે.

તું જે ideal પાછળ ઘેલો થયો છું તેમનાં જીવનચરિત્રો તપાસીને બરાબર અનુસરીશ તો કદાચ એમની સાથે સરખામણી થાય એવું જીવન પ્રાપ્ત થશે—નહિતર તો છીએ ત્યાંના ત્યાં જ.

હું તો અહીંનાં કેલેજ અને ચોપડીઓ સિવાય બીજી ગરબડ જ નથી કરતો. 'શંકિત હૃદય' લખવવાનું છે તેમાં chief part ભળવાનો હતો, છતાં તેની મેં ના જ પાડી છે.

હૉસ્ટેલ જીવન એકંદરે ગમે છે. છૂટ, ખુદશી દવા, શુદ્ધ ખોરાક —બધું જ. અને વાંચવા સિવાય બીજું કામ ન સૂઝે. આ વખતે સેકન્ડ ક્લાસ મળે જ એવી બધી તૈયારીઓ થાય છે. એ જ.

જયન્તા

કોલેજ રેસિડન્સી, ૩મ નં. ૬૪

સૂરત, ૨૪-૧૨-૨૭

મં. . . . ,

ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તર સૌહાર્દાનિ। અને વ્યતિષ્ઠજતિ પદાર્થનાન્તર : કોડપિ હેતુ : । જેવી લીટીઓથી હું ઘણીવાર ગિંડા પાણીમાં ઊતર્યો છું. તદ્દન કાચા સંગંધને અંગે એ વસ્તુ દાખલા આપીને હું સમજાવતો નથી. એટલી માશી આપશો.

ખીભું હું તદ્દન સ્પષ્ટવક્તા છું. એટલે કદાચ તમારી મૌલિક લાગ-ણીઓને દુઃખ લાગે તેની પહેલેથી જ ક્ષમા માગી લઉં છું.

તમે મને જે કાર્ય સોંપવા માગો છો તે મારે માટે ઘણું જ અ-લિનંદનીય છે, છતાં હું એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા માગુ છું;—

આજથી બે વર્ષ પર મને લેખક તરીકે જગતમાં જાહેર થવાનો ઘણો જ મોદ લતો. એ મોદનો કેફ મને આજ સુધી પણ સંપૂર્ણપણે તો નથી જ ઊતર્યો, પરંતુ હવે મને એમાં કાંઈ જ તત્ત્વ સમાયું હોય તેમ નથી લાગતું. મારી વાર્તાઓ ‘મોજ-મનદ’ અને ‘જે ઘડી મોજ’ જેવાં અદ્વાડિકોમાં મોકલવા પણ હું ચૂક્યો નથી. અને એ છપાઈ પણ ખરી. પણ જ્યારથી હું ‘કુમાર કાર્યાલય’ના સંપર્કમાં આવ્યો ત્યારથી મારી એ પ્રસિદ્ધ થવાની વૃત્તિ ક્ષીણ થવા માંડી.

તમારે એમ ન માની લેવું કે હું તમારી ખીલતી સાહિત્ય-કલિકાને કચડી નાખવા માગું છું. હું તો એટલું જ ઇચ્છું છું કે સુગંધ પ્રસ-રાવવાના લોભે કલિકાસ્વરૂપમાં જ—સંપૂર્ણ ખીલ્યા વિના—એ ચૂંટાઈ ન જાય એટલું જ જાગવજો.

મને ચોક્કસ યાદ છે કે મેં મારી છસાત જેટલી વાર્તાના ચૂરે-

ચૂરા કરી નાખ્યા હતા, કારણકે તેમાં મને કાંઈ જ તત્ત્વ ન જણાયું.

વિચાર આવે છે સારે તે કાચા સોના જેવો હોય છે. છતાં જ્યારે તે જ વિચાર ખૂબ ગળાઈને શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે સારે તે અલંકારનું સ્વરૂપ પકડે છે. તમે કાચું સોનું અને અલંકારનો ભેદ તો સારી રીતે સમજો છો એટલે એ પર લાંબું વિવેચન નથી કરતો.

આ મારે નહ્નટકે જ લખવું પડ્યું છે. કારણ તમે પણ ધૈર્ય ગુમાવી અને આવેશમાં ને આવેશમાં બદાર પડવાની તીવ્ર ઇચ્છાને વશ થઈ તમારી પ્રગતિ અટકાવી દો તે મને સહન નથી થતું.

તમે લાહોરના એક ખૂણામાં પડ્યાપડ્યા ગૂંજરાતની સર્વ પ્રવૃત્તિ-ઓથી વાકેફ ન હો, ગૂંજરાતની સાહિત્ય-પ્રગતિથી અજાણ હો, એ સ્થિતિમાં તમે ગૂંજરાતી ભાષાના સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેટલું કાર્ય કરવા સમર્થ થાઓ?

કાગળ ધાર્યા કરતાં વધુ લાંબો અને કદાચ અયોગ્ય લખાઈ ગયો હશે. તમારી લાગણીઓને દુઃખ થયું હોય તો માફ કરશો. પણ મને જૂઠું બોલતાં નથી આવડતું. અને મેં એને લીધે ઘણીવાર સહન પણ કર્યું છે.

જયન્તાના પ્રણામ

૧૨

સૂરત : ૨૮-૨-૨૮

પ્રિય બાબુ,

તારો દુઃખી પત્ર મળ્યો. કદાચ મારો પરમ દિવસનો પત્ર તને લાં મળ્યો હશે.

તારી શિખામણ તદ્દન વ્યાજબી છે. એ મારી ફરજ છે એ હું સમજી શકું છું. છતાં હું ગુલામ છું એ તું જાણે છે? પરીક્ષાના પાશ-માંથી હું કદી જ છૂટી ન શકું. . . . ત્યાંસુધી મારા પગે પરીક્ષાની

અતૂટ જંજીર છે. એ તોડી હું કેમ દોડી શકું ?

હું અમદાવાદમાં પણ કદી કાંકરીઆની સડકે જતાં એ પુણ્ય નામને વિસરી શકીશ? કોણે ધાર્યું હતું કે એવું પ્રચંડ શરીર એક ઘડીમાં રાખની દગલી થઇ રહેશે? પણ એ ગધું સંભારીને આપણે દુઃખી જ થવાનું—અને ગત આત્માને અશ્રુની અંજલિઓ આપવાનું જ રહે છે. તેમ કર્યે કાંઈ જ વળે નહિ. ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાન જ આપણી સહાય કરે તેમ છે! કા તવ કાન્તા કસ્તે પુત્ર : એ આદ્ય શંકરનો શ્લોક જ આપણને આત્યારે તો આશ્વાસન આપે. આશ્વાસન સિવાય દુઃખ ટાળવાનો કોઈ જ માર્ગ નથી. પ્રભુને એટલી જ પ્રાર્થના કરજો કે એમનો આત્મા અમર શાન્તિ પામે.

બાપુની ને તારી માફી સિવાય બીજું કંઈ જ માગવાનું નથી; આશ્વાસન સિવાય કાંઈ આપવાનું નથી.

તારો સમભાગી જયન્તા

૧૩

અમદાવાદ : ૨૦-૩-૨૮

પ્રિય બાલુ,

આજ મારું પરીક્ષાનું પરિણામ જણાયું છે, અને એમાં મારી એક વાર્તાના નાયક જેવું જ મારે ભાગ્યે બન્યું છે. હું પાસ તો થયો જ. એટલું જ નહિ પણ સેકન્ડ ક્લાસમાં આવ્યો અને તેથી પણ આનંદ પામવા જેવું છતાં વિચિત્ર તો એ છે કે હું સૂરત કોલેજમાં first આવું છું. તું તો આ માનીશ પણ નહિ. ભાઈ, હું જ માની શકતો નથી તો ! પણ એ સત્ય છે એમાં જરા પણ શક નથી. કેમ ફીક થયું ને? —ને મારા પ્રણામ કહેજો.

તારો ઘેસો જયન્તા

ભાઈ બાલુ,

તારો પત્ર તો ત્રણ દિવસથી આવ્યો હતો, પરંતુ હું ડોકાર ગયો હતો તેથી મને આજે જ મળ્યો છે.

તારો પત્ર એલ્યો આનંદથી; બીડ્યો ત્યારે હૃદયમાં તીવ્ર વેદના થતી હતી. વેદના જે પ્રકારની: એક દુઃખ પર દયાની અને બીજી દયા-મય ક્રોધની.

ખરેખર, તારો પત્ર વાંચી મને અસહ્ય દુઃખ થયું હતું. મને તારી સ્થિતિ પર જે પળ દયા આવી ગઈ. પણ એ માત્ર આવેશ જ—mere Sentimentalism—હતો એમ મને ધીમેધીમે સમજવા લાગ્યું. મને શા માટે તારા પર દયા આવવી જોઈએ? નહિ જ; મને તારા પર ક્રોધ આવ્યો. અને એ જ લાગણી સળગ હતી. ક્રોધમાં પણ સહૃદયતા અને મૃદુતા હતી—તીવ્રતા અને તિરસ્કાર નહિ જ. અને એનું કારણ મારો અદલાતો સ્વભાવ છે. મને pessimism પર દવે ક્રોધ આવે છે. તારી ‘મરી જવા’ની ઇચ્છા વાંચી મને ક્ષણિક દયા આવી, પરંતુ આખરે તો ક્રોધ જ.

હું તને પૂછું છું કે તારે શા માટે મરી જવું જોઈએ? તને તેનાથી શો ફાયદો?

હું તો જીવવામાં જ સાર માનું છું—અને તે પણ સરળ જીવન નહિ જે જીવનમાં સુખદુઃખના તડકાંચડા નથી એ જીવન નથી.

બાલુભાઈ, મરણ તો સૌને મોડું કે વહેલું આવે છે જ. જ્યાં સુધી જીવતા છીએ ત્યાં સુધી આત્માનો જેટલો વિકાસ સાધી શકાય તેટલો વિકાસ સાધવો એ મનુષ્યની ફરજ છે. અને જો તમે નિરાશાવાદી થશો

તો જરૂર એ ફરજમાંથી પતિત થઇ અને પ્રભુના ગુનેગાર બનશો. થોમસ હાર્ડી—જે હમણાં જ મરણ પામ્યો અને જેની સરખામણી Shakespere સાથે થતી હતી—જેવો મહાન સાહિત્યકાર પણ આખું જીવન નિરાશાવાદી રહ્યો, પણ ઘડપણમાં જ્યારે સત્ય જડ્યું ત્યારે એટલો ખિન્ન થયો કે કહેવાની વાત નહિ. એનું ઘડપણ આશાવાદથી ભરપૂર છે.

હું ઇચ્છું કે તું આવાં ગાંડાં ફરીથી ના કાઢે. જીવન જીવવામાં જ આનંદ છે. જે જીવે છે એ જ કાંઈ કરી શકે છે.—ને તે પણ જે આશાવાદી હોય તો જ. સમજ્યા કે ? તારો જયન્તા

૧૫

અમદાવાદ : ૬-૬-૨૮

પ્રિય બાલુ,

પત્ર મળ્યો. હું તો એમ જ ઇચ્છું છું કે હમણાં—ત્રણેક વર્ષ સુધી—ફક્ત નોકરી કર. નોકરીની સાથેસાથે આ દિશાનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર. પછી સાદસ કરજે. તું ફૂલની કળી પવનનો સપાટો આવે ને નાચે તેમ નાચે છે. એ કળીમાં તનમનાટ છે, આંતરશક્તિ છે. પણ જ્યારે એ જ કળી ફૂલ બને છે ત્યારે તેમાંથી એ તનમનાટને બદલે ગાંભીર્યભર્યું નૃત્ય બીઠે છે—એમાંથી વાતાવરણને બદલાવનારી સુગંધ બીઠે છે. તું શું ઇચ્છીશ ? કળી થવાનું કે ફૂલ ?

હું પણ હમણાં તો પરિપક્વતાનો જ પ્રગ્નરી બન્યો છું. છાજરા જળ કરતાં ધીમે વેગે વહેતાં ઊંડાં-ધીરગંભીર જળ જનતાને વધુ ઉપયોગી નીવડે છે. માટે જે વસ્તુ લાથ ધરવી તેમાં પારંગત થયા વિના સાદસ ખેડવું મને રુચતું નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે મને સીનેમા લાઇનમાં નોકરી મળે તો હું ના લઉં; પણ લઉં તો મારા ભવિષ્યનો

ખૂબ વિચાર કરીને જ. મારો વિચાર હાલ તો ત્રણ વર્ષ લખવાનો છે. કૉલેજનું શિક્ષણ આ ધંધામાં આગળ પર ધણું જ ઉપયોગી નીવડશે એમ મારી ચોક્કસ માન્યતા છે.

મને પણ ઘરનો એવો કંટાળો આવી જાય છે કે ‘નાસી જાઉં’ એમ થઈ જાય છે. પણ હું ફક્ત હવામાં જ ઊડવા નથી માગતો. આપણે Idealism અને Realism, Romanticism તથા Classicismનો સમન્વય કરવો ઘટે છે. જીવન એ ગુલાબનો છોડ છે. કાંટા મૂકીને ફૂલ ચૂંટી લેવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્યાંજ્યાં સુગંધ છે, જ્યાંજ્યાં તેજ છે, જ્યાંજ્યાં સૌંદર્ય છે ત્યાંત્યાં દુર્ગંધ, અંધકાર, વિરૂપતા છે જ. જીવન કદી એકાધારે વહી જતું જ નથી, સુખદુઃખ તો અનુક્રમે આવવાનાં જ. એટલે આપણે ફક્ત સુખ જ ઇચ્છીએ—એકધારા રસ-મય સુખી જીવનની આશા રાખીએ એ વ્યર્થ છે. આ વિચારોએ જ મને સાદસ કરતો અટકાવ્યો છે.

અંધુ જયન્તીના પ્રણામ

૧૬

અમદાવાદ: ૩-૮-૨૮

પ્રિય ભાઈ!

આઠ દિવસથી તાવ આવતો હતો. હવે સારું છે, એટલે જ આ પત્ર લખવા જોટલી યે હિંમત ધરી છે. તગિયત કહ્યું કરતી નથી. બે મહિનામાં ૧૭ શેર વજન ઘટી પડ્યું છે.

હું કૉલેજમાં જાઉં છું, સોસાયટીની મીટિંગમાં જાઉં છું, કદાચ ફરવા જાઉં છું. વાંચું છું, વળી ચીતરું છું... સૂઈ રહું છું. પણ જાણે કંઈક ખોવાઈ ગયું હોય એમ થયા કરે છે. આઠ દશ દિવસથી ડાખી આંખ ફરકફરક થતી હતી. સ્કૉલરશિપ મળવાની વકા હતી તે પણ ગઈ. જીવન ગાળું છું-ધસરું છું-તણાઉં છું. જાણે બધે ઉલ્લાસ જ ઊડી

-કુંડળ- [૧૦૯

ગયો છે. એવો અશુભવાતી થઇ ગયો છું કે કાંઇ સમજાતું જ નથી. બધે જ એ અશુભનું મોજું ફરી વળ્યું છે.

શરીર સાદું નથી; મન ચિંતાઓમાં ગૂંચવાય છે; આત્મા બળ્યા કરે છે. જાણે બધી જ શાંતિ હજીયાઇ ગઇ છે. બંધુ જયન્તી

૧૭

અમદાવાદ: ૩૦-૬-૨૬

પ્રિય ભાઇ,

મારા પરીક્ષાના પરિણામની બજાર તને જરૂર પડી જ હશે. કદાચ મારા છેલ્લા પત્રમાં જે લખ્યું હશે. હું કોલેજમાં બીજે નંબરે આવું છું અને મને ૨૦ રૂપિયાની બે શિષ્યવૃત્તિઓ મળે છે; એટલેકે હું હવે મહિને ૪૦ રૂપિયાનો પગારદાર થયો. બી.એ.માં આનર્સ કેર્સ સંસ્કૃતનો અને ઐચ્છિક વિષય ગૂજરાતી મેં લીધું છે. ફરજિયાત અંગ્રેજી તો ખરું જ. આવો કેર્સ લેનાર હું એકલો જ છું. તારો જયન્તી

૧૮

સી.સી. બેન્કરનો બંગલો

કોચરબ

અમદાવાદ: ૫-૭-૩૦

ભાઇ બાલુ,

ઘણા સમયથી તારો કાગળ નથી, એનું કારણ કલ્પનાથી પણ કળી શકાતું નથી. તારી તરફથી 'The Cinema'નો એક સુંદર અંક મળ્યો હતો, પણ તે સાથે તારો પત્ર ન હોવાથી હું ઘણો જ નિરાશ થયો હતો. ત્યાર બાદ મેં તને બેએક કાગળ લખ્યા—તીખા તમતમતા લખ્યા, પણ તું તદ્દન મૂક રહ્યો. કેટલું વિચિત્ર—કેટલું દુઃખદ!

મેં ઘણુંખરું મારો અભ્યાસ મુલતવી રાખ્યો છે—રાખવો પડ્યો છે.

સૈનિક તરીકે જોડાઈને મેં મારાથી જનતી દેશસેવા કરી; વીરમગામ પહોં ગયો હતો. ધરાસણા જવા અંતઃકરણ નાકબૂલ થયું. મારી હાલની સ્થિતિ હું જ જાણું છું; અને બીજું ન જાણું તેમ જ સારું એમ હું ધારું છું. દુઃખ રડવું એ માણસને માથે મોટામાં મોટું હીણપદ છે. હું એવો હીણો થવા નથી ઇચ્છતો. મને પ્રભુ ધીરજ અને હિંમત આપે એ જ પ્રાર્થુ છું.

કદાચ આ વર્ષ હું કોલેજમાં નહિ જઈ શકું તો મારી ધીરજની સાચી કસોટી થશે. એક વર્ષ મોડા બી.એ. થવાનો મને ખરખરો નથી. મારો શિષ્યવૃત્તિ ગર્હ, અને ચાલુ વર્ષનો અભ્યાસ પણ મારે જનતે જ કરવો પડશે, એટલે છેલ્લા વર્ષમાં કક્ષાસ મેળવવાની ઘણી મુશ્કેલી જાબી થશે એ જ મને બીક છે. મને ઘણી આશાઓ હતી. પહેલા વર્ગમાં બી.એ. થઈ મારે ઘણું સાધ્ય કરવું હતું. હવે તો હું નસીબને આધીન છું; અને મારે તો ધીરજ અને હિંમતથી પુરુષાર્થ કરવો જ રહ્યો.

ગૂજરાતમાં ખળભળાટ છે; પંજાબમાં પણ તોફાન હશે જ. મુંબાઈ અને અમદાવાદે ગળગળ કર્યો છે. છતાં હજી સમાધાનીનાં રજમાત્ર ચિહ્ન નથી જણાતાં. પ્રભુ કરશે તે ખરું. આ પત્રને વાંચીને કોરે ન મૂકતા જરા વિચાર કરી જવાબ લખજે. તારો ભાઈ જયન્તી

૧૬

પ્રીતમનગર, એલિસબ્રિજ

અમદાવાદ : સ્વરાજ દિન-૧

ખયોરના ખાર

વડાલા ભાઈ,

આ પત્ર પછી તને બીજો પત્ર ક્યારે લખીશ તે કહી શકું તેમ નથી. હું અહીંયાં સૈનિક તરીકે જોડાઈ ગયો છું અને જોલ જવાની

વાટ જ જોઈ છું.

તને કાંઈ લખવાપણું ન જ હોય. તું તો સમજી છે; છતાં તને લખવું ઘટે કે આ સમય એવો આવ્યો છે જ્યારે તારા જેવાએ પણ સૂટ ઉતારીને દેશી (ખાદી ન પહેરી શકે તો) પહેરવું ઘટે. વધુ નહિ લખું.

હું જેલમાં જઈ તો કોઈ દિન યાદ કરજે ને પ્રભુ પાસે એટલી પ્રાર્થનાં કરજે કે પ્રભુ મને સહનશક્તિ આપે. તારો ભાઈ જયન્તી

‘કલા’ ને પત્રો*

૧

રૌનારું ભીતરમાં રેતું, લ્હોનારું અંતર ના લ્હોતું,
દૂર સખી, તુજ હેયું સાથે રેતું ને જોતું.

તને યાદ તો હશે જ કે હું મારા સિદ્ધાંતો પાછળ કેટલો ગાંડો છું. આ પણ એક એવો જ સિદ્ધાંત છે. સહન કરવું એ જ હું મોટામાં મોટું સુખ માનું છું. તું જાહુ બણી નથી! (અને મને તેનું દુઃખ પણ નથી થતું) નહિતર તને કલાપીની લીટીઓ લખત.

‘બહાલી જાળા, સહન કરવું એ ય છે એક લ્હાણું.’

જાળા કલાપીનાં બેન હતાં. એ જ્યારે ત્રિધવા થયાં ત્યારે આ શિખા-મણી કલાપીએ આપેલી. કદાચ મને દુઃખ થાય તો તું પણ રડે એ વાત હું જાણું છું; પરંતુ આ કાગળ વાંચીને એક પણ આંસુ તારી આંખમાંથી સરે એવી મારી ઇચ્છા નથી.

* સૂરત નિવાસ દરમિયાન ભાઈ જયંતીલાલે પોતાનાં પત્નીને લખેલા પત્રો-માંથી કેટલાક ઉપયોગી ફકરા અહીં ઉતારી લીધા છે.

૨

તારી ઉદાર ભાવનાઓથી મને જે આનંદ થયો છે તેવો આનંદ મને કદી તારા તરફથી થયો નથી. હું એ આનંદ વર્ણવી શકું તેમ નથી. એ વર્ણવવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. તારો કાગળ વાંચીને મને પરમ સંતોષ થયો છે. એ કાગળમાં તારા અંતરનો નાદ છે. હૃદયની આશિષ છે. એ મેં સંધરી રાખ્યો છે. એ તો હું છવીશ ત્યાં સુધી રહેવાનો. આશુભાઇ જ લાગ્યશાળી છે એવું મારું કહેવું નથી. જગતમાં ઘણાએ દશે. મેં ભાઇ-બેનના નિર્દોષ આનંદ નિહાળ્યા છે. મને ઘણી વાર એનું દુઃખ લાગી આવે છે. મારે ‘ખમ્મા, વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ’ કહે એવી બેન નથી. આશુભાઇને છે એટલા પૂરતા એ લાગ્યશાળી ખરા કે નહિ? બેનની રક્ષા ઈનાવવાના મને અભિલાષ છે; પણ મારે એ આનંદ પ્રેમ-સ્નેહ-કર્મિદાસ્યથી બાંધે એવી બેનની ખોટ છે એટલા પૂરતો હું નિર્ભાગી.

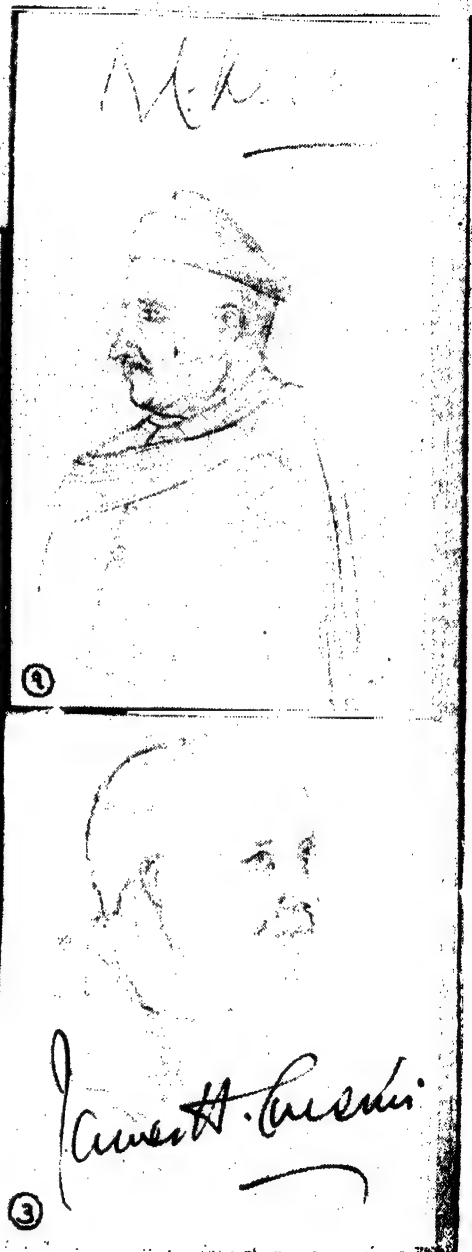
૩

બીજું અહીંઆં એક પ્રોફેસર હતા. મેં એમનું નામ અમદાવાદમાં સાંભળેલું. સૂરત કોલેજમાં એમના તરફ વિદ્યાર્થીઓનો અત્યંત પ્રેમ હતો. એની વિદ્વતા અને રસિકતાએ આખી કોલેજને ઘેરી કરી હતી. એ જાતે નાગર હતા. એમને એક યુવાન સ્ત્રી છે, એક પુત્ર અને પુત્રી છે. ગરીબ માળાપ છે. એમનું અવસાન ૨૭ વર્ષની ઉંમરે થયું. એ વાતને આજ પંદર દિવસ પણ થઇ ગયા. કાલિયાવાડના હોવાથી રવિભાઇને એમની સાથે ઘણો જ પરિચય હતો. તેથી રવિભાઇએ મારી સાથે પ્રણામ કહેવરાવ્યા હતા. એ પ્રણામ કહેવાનો સમય જ આવ્યો નહિ. મારા આવ્યા પછી ત્રણ દિવસમાં જ તાવથી એમનું મૃત્યુ થયું. મેં એમને નજરે જોયા નહોતા. પરંતુ એમની છાતી આજ જોઇ. મેં એ ગત આત્માને નમસ્કાર કર્યા.

ભાઈ જયંતિલાલ શાહે દોરેલાં
ત્રણ રેખાચિત્રો

- (૧) શ્રી નૃસિંહ બિલામણી કેલકર
(૨) ડૉ. જેકબ.ઈ. સૌંદ્યામન.
(૩) શ્રી. જેમ્સ. એચ. કમીન્સ.

૪

પણ આપણે એવાં ગાંડધેલાં વચનો ન જ ઉચ્ચાર્યાં નોંધએ. જેવી આપણા ગત જન્મની કરણી તેવી જ આ જન્મની ફલપ્રાપ્તિ. મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારથી જ સુખ દુઃખ સાથે લઇને આવે છે. એમાં કોઇનું ડહાપણ નથી ચાલતું. પ્રભુ હમેશાં દુઃખમાં જ સાંભરે છે. એટલે આનો એવો અર્થ નથી કે આપણે દુઃખી જ રહેવું. પણ દુઃખમાં પ્રભુને યાદ કરી તેની ક્ષમા યાચી આશીર્વાદ માગતાં રહેવું. 'ગીજ્ઞ', દુનિયામાં આપણે પરવા કોની છે? એક આત્મા, પરમાત્મા ને આત્માની અધિ-ષ્ઠાત્રી દેવી—તે ત્રણ સિવાય જગતમાં કોઇની પરવા કરવી યોગ્ય નથી. પ્રભુનો ડર રાખવો. આત્માના અવાજને અને તેટલું અનુસરવું ને જેને એક વાર હૃદય દીધું તે પાછું ન લેવું એ જ મારી નીતિ છે. તેથી વધુ જગતમાં છે જ નહિ.

૫

આપણે પાસે હતાં ત્યારે આટલો રોદ દેખાતો હતો? હું કહું છું નહિ જ. પણ તેથી એમ તો નથી જ કે એ પ્રેમ નહિ હોય. મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રેમ હમેશાં જગૃત સ્થિતિમાં નથી હોતો. ઘણી વાર સુષુપ્ત દશામાં હોય છે. પરંતુ હૃદયમાં જરા ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એ પ્રેમ એકાએક જગૃત થાય છે—એ પ્રેમ ઝગપડી ઊઠે છે. આ સાધારણ—કુદરતી નિયમ છે. આજ આપણને એકબીજા માટે અતિ તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે તેનું કારણ પ્રેમની જગૃતિ જ છે. હવે એ લાગણી કદા જ વહી જાય નહિ. જ્યાં સુધી આપણે જીવન્ત રહીશું ત્યાં સુધી એ અસ્તિ-ત્વમાં રહેશે. મૃત્યુ પછી તો શું થાય છે એ કાણ જાણે છે?

૬

તારો પત્ર ઓછામાં ઓછી આદશ વાર વાંચ્યો હશે. દરેક વેળાએ

એમાથી કંઈ નવીન મળે છે. આનો શો અર્થ? આ વખતે અમારે એક શ્લોક આવે છે: ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપેતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયા: । રમણીયતાનું સત્ય સ્વરૂપ તેના પ્રતિ પળે નવીન રૂપ ધારણ કરવામાં સમાયેલું છે. એટલે વસ્તુ જે સુંદર હોય, તેને જેતાં જે માણસ ધરાઈ જાય તો એ વસ્તુ સુંદર ન જ ગણાય. દાખલા તરીકે એક ગુલાબનું ફૂલ હોય. એ ફૂલ આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ, સૂંઘીએ છીએ, માથાની વેણીમાં પણ ગૂંથીએ છીએ. છતાં એની તરફ આપણને કદી જ કંટાળો આવ્યો છે? નહિ જ. અને એ સાચી સુંદરતા. તારો કાગળ તો નિત્ય નવીન છે.

૭

તારી સૌમ્ય મૂર્તિ મને પ્રેરણા પૂરે છે. તું કદાચ નહિ માને. પણ તરત જ પરીક્ષા માટે મહેનત કરવાનું મન થઈ આવે છે. કારણ હું સમજી શકું છું કે ભાગ્યવશાત્ આ વખતે કાંઈ થયું તો મારા કરતાં તમારા દિલને જે આઘાત પહોંચે એ મને અસહ્ય થઈ પડે. હું દુઃખી થાઉં એ મને ગમે છે, પણ મારે લીધે બીજાનું કોઈ પણ દુઃખી થાય એ મારાથી સહન ન થાય. દુનિયામાં કોઈ પણ મનુષ્યને બીજાને દુઃખી કરવાનો અધિકાર નથી.

હૃદય-મંથન

[રૌઝનીશી]

તા. ૧૮-૬-૩૦

મં થનકાળ વહી ગયો. છેવટનો નિશ્ચય થઇ ગયો. અભ્યાસ છોડ્યો, શિષ્યવૃત્તિની લાલસા ગળી ગઈ, જીવનનાં અનેક મધુરાં સ્વપ્નો પર એક કાળી ચાદર પાથરી દીધી. ભૂતને ભૂલી ગયો છું; ભવિષ્યની આડે વર્તમાનની દીવાલ ઊભી છે. ‘શું કરીશ?’ એ સવાલ જ ઊઠતો નથી. ‘શું કરું છું?’ એ જ માત્ર ઝંખના થયાં કરે છે. હું આજ ‘વર્તમાન’નું જીવન જીવું છું.

ચાર દિવસ પર ‘કૉલેજ’માં જવાનો નિશ્ચય અડગ હતો. એક જ દિવસમાં એ નિશ્ચય ડગ્યો. અંતરાત્માનો ધીમે ધ્વનિ—આત્માની કારમી ચીચિયારી સંભળાઇ: ‘શું કરે છે?’ હું વિચારમાં પડ્યો. દેશ-ભક્તિની દીક્ષા લીધા પછી શું અભ્યાસની જંગલમાં પડવું ઉચિત છે? દિંદનાં અસંખ્ય માણસો—સ્ત્રી પુરુષો—ન્યારે, સંસારના વૈભવો મૂકી જેલમહેલમાં જાય છે, ત્યારે શું મારે સરકારી શાળામાં જવું લાજમ છે?—નહિ જ. એ ઘડી પુણ્યની હતી. બાપુજીનો સંદેશ યાદ આવ્યો: ‘જે માણસ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે તેને પોતાનો રસ્તો સ્પષ્ટ સૂઝે છે.’ મને ઈશ્વર ઉપર અપૂટ શ્રદ્ધા છે; અને પ્રભુએ જ મને મારો સ્પષ્ટ રાહ બતાવ્યો છે, તો શું મારે તે રાહમાંથી ચળવું ઉચિત છે? નહિ જ. મેં અભ્યાસ તો છોડ્યો જ. જ્યારે વળી ઈશ્વરેચ્છા હશે ત્યારે અભ્યાસગૃહનું—શાળાનું મુખ્ય જોઈશ.

ભૂખે મરી શકાતું હોત તો જરૂર દરેક માણસ જગતમાં સુખી હોત. કોઈને કોઈ કમાવાની—પેદા કરવાની ચિંતા જ નહિ, ત્રાસ નહિ; એટલે

ખધાં જ સુખી. પણ એમ નથી બનતું. ઈશ્વરે માણસને પ્રકૃતિથી જ કર્મશીલ બનાવ્યો છે, અને એમ બનવાની 'પેટ' ફરજ પાડે છે. મારે પણ કાંઈ પણ ઉપાર્જિત તો કરવું જોઈએ ને? એ દિવસથી એક જગા-એ ભણાવવાનું શરૂ કર્યું છે. માસિક રૂપ) રૂપિયા મળશે. એ કાંઈ ઓછું ન કહેવાય. કદાચ પ્રભુની કૃપા થાય ને બીજું એક સારું સ્થળ જડે તો જીવ નિર્ણય બને. ઈશ્વર દયાળુ છે. એને માણસ કરતાં પણ જગતની વધારે કાળજી છે. એ મારશે તો જવાડશે કોણ?

તા. ૨૧-૬-૩૦

આજે 'ધરાસણા ડે'. ૧૭૦૦ સૈનિકોના માનમાં આજે ઉધાડે માથે જખરદસ્ત સરઘસ નીકળ્યું. કહેવાય છે કે આસ્તોડિયા ચક્રામાં છેલ્લો માણસ હતો ત્યારે રાષ્ટ્રીય ધ્વજ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન આગળ ફરકતો હતો. રાત્રે ૮-૩૦ વાગ્યે દરિયાપુરમાં લડીના ચેરે હું ભાષણ આપવા ગયો. રા. જીવણલાલ દીવાનનું જાપેલું ભાષણ જ વાંચવાનું હતું; છતાં મારી જીદિ અનુસાર પ્રસ્તાવ, ઉપસંહાર અને ભાષણ દરમિયાન સમજૂતી કરી.

હોસ્પિટલના કામ પરથી કોલેજ ગલિફકારમાં નિમણૂક થઈ. પકડાવાની અફવા પણ ઘણી છે. બીક પણ લાગે છે. જ્યારે દેશને સાચા હૃદયથી કામ કરનાર જ જોઈએ છે તે વેળા પકડાઈ જવું એ મને જરા યે ગમતું નથી. પકડાવાનો સમય ગયો. હવે તો આ લડતને નિભાવવા માટે જેલમાં ન જવું એ અગત્યનું છે. ત્યાં ગયા પછી શું દેશસેવા થવાની?

મનોવૃત્તિ પર કાબુ નથી રહેતો. સાયંપ્રાર્થના અને પ્રાતઃસ્મરણ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે; વાંચન કરવાનું પણ ઘણું મન થાય છે. પરંતુ અત્યારે જાણે સમય જ નથી—મન ચોંટતું જ નથી. શરીર પણ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે, તંદુરસ્તી સારી નથી. શ્રીમતી ઘેર ગયાં

છે, એટલે ખાવાપીવાનો પણ નિયમ નથી જળવાતો.

આજે નીચેના પત્રો આવ્યા છે : Star Bulletin—July, 1930; Romesh G. Vyas; Character from B. Association; Joe; Arnold, America.

કોઈને જવાબ આપ્યો નથી.

તા. ૨૪-૬-૩૦ મંગળ

આજે સામન રિપોર્ટ બહાર પડ્યો. સંસ્થાનિક સ્વરાજનું સ્વપ્નું ઊડી ગયું. માત્ર પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા—Provincial autonomy આપવાની સૂચના જાહેર થઈ છે. આ લડત હવે વધારે તીવ્ર થશે. લોકોમાં જાગૃતિ સાથે ઝનૂન પણ ધણું જ આવ્યું છે. જાગવો ક્યારે ફાટી નીકળે તે કહી શકાય એમ નથી. આ લડતને પ્રભુ જેમ દોરે તેમ ખરે!

આજે ચીનુભાઈ પકડાયા. વિના કારણે પોલિસની આંખે ચડવામાં એમણે બુલ તો કરી જ છે, છતાં એમની નીડરતા તો જરૂર પ્રશંસનીય છે.

આજે કોલેજનો મામલો અચરજભર્યો હતો. ચાર-પાંચ વિદ્યાર્થીઓ અંદર ગયા હતા. પોલિસને વારંવાર ત્રાસ પડ્યો હતો—દોડાદોડ કરવી પડતી. સૈનિકો સૂઈ ગયા હતા છતાં જનાર તો ગયા. શરમ! આખી ફિલ્મ ભરીને ફોટોગ્રાફ પાડ્યા છે. પ્રિન્ટ કાઢ્યા પછી ખચર પડે કે પરિણામ શું આવ્યું. સારું આવશે એમ આશા છે.

મન પર કાણુ નથી રહેતો. શરીર સારું નથી. બહારનું ખાધા વિના ચાલતું નથી અને શરીર કેમ સારું રહે? ઘેર તો ખાવા જતો નથી. કોલેજ બહિષ્કારનું પણ ખૂબ કામ નથી કરતો. ખીજું કામ નથી થતું. આખો દિવસ નકામો જાય છે, એમ કહું તો ખોટું ન ગણાય.

‘Further Milestones of Gujarati Literature’ પુસ્તક વાંચું છું. નિયમિત વંચાતું નથી.

રમેશ વ્યાસ, શીરીન કાંગા, ઘેલુ દેસાઈ, Miss Fanny Miranda, Denmark ને ગદ્ય કાલે કાગળ લખ્યા. કોઈનો પત્ર આવ્યો નથી.

ફોટોગ્રાફીમાં ઘણા પૈસાનું ખર્ચ થાય છે. રસ પડ્યો છે, કામ સાફ થાય છે. હસ્તગત થશે.

તા. ૨૮-૬-૩૦

૧લી તારીખે આ મકાન ખાલી કરી બીજા જવાનું. આજ સુધી કદી જાંબીને—દરીને હું બેઠો હોઉં એમ મને સાંભરતું નથી. શું આખી જિંદગી આમ ચિંતામાં—દોડધામમાં જજશે? છેલ્લાં વરસ—બે વરસથી તો શાંતિ શું તે સમજ્યો જ નથી. હજી અશાંતિ જ છે. એક પછી એક ચિંતા ઊભી થયાં જ કરે છે. . . . નું શરીર દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતું જાય છે. મારો અભ્યાસ અટકી ગયો. પૈસા પેદા કરવાની ચિંતા પણ થઈ છે જ. ઘેર જવું ગમતું નથી, અને પારકે પૈસે બંગલામાં રહેવું જીવ કબૂલ કરતો નથી. આ સ્થિતિમાં પૈસા પેદા કર્યાં સિવાય છૂટકો ક્યાંથી થાય? અને શાંતિથી વિચાર કરવા સરખો એ સમય નથી. સૈનિક થયા પછી સૈનિકની ફરજ બળવ્યે જ છૂટકો છે, એ વિચારે હું દેશનું કાર્ય પણ ટાળી શકતો નથી. હમણાં કોલેજમાં ખૂબ ધમાલ થઈ ગઈ. ગદ્ય કાલ તો હું પણ ગિરફતાર થવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. પણ તક ન મળી. ધર્મસંકટ ઊભું થયું છે. શું કરવું એ વિચાર આખો દિવસ મનમાં ઘૂમરાયા કરે છે. આજે જીવ અશાંત થઈ ગયો છે—મૂંઝાઈ ગયો છે. શાંતિ શોધી જડતી નથી. આશ્વાસન આપનાર પણ મારી પાસેથી જ આશ્વાસનની આશા રાખે છે. કદાચ એ મારું અલ-નિશ હસતું મુખ અને બાળક જેવું તોફાન જેઠ અંતરની વ્યથા નહિ પારખી શકતાં હોય. ક્યાંથી પારખે? ઇશ્વરે એની તંદુરસ્તી દરી લઈને

મને અને એને જગતમાં આશિયાળાં-દુઃખી બનાવ્યાં છે. શું ઇશ્વરમાં પણ દયા નહિ હોય ?

ગીતાનો શ્લોક યાદ આવે છે: અશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્. ખરેખર, અશાંત માણસને ક્યાંય સુખ નથી જ. જાણે, મને જગત પર નિર્મોહ થયો છે. જગત અકારું લાગે છે. હું નિરાધાર-પામર બની ગયો છું. ભવિષ્યની આશાઓ ઊડી ગઇ છે. ‘શું થશે’, ‘શું કરીશ’ એમ જ થયાં કરે છે. નથી કોઇ મિત્રનો કાગળ, નથી કોઈ વહાલાનો દિલાસો. પણ... અશાંત માણસને કાગળ શું ?—દિલાસો શો ? મનની વ્યથા કોણ જાણે ? આજે ઊભરો ઊભરાઇ ગયો છે—આજે ચિંતા કાગળ પર ચીનરાઈ રહી છે, હૃદય ટલવાય છે.

૧૦-૧૫ દિવસથી તો ઘર પણ સ્મશાન જેવું થઈ ગયું છે—જાણે આત્મા વિનાનું ખોળિયું.

કાલે Joe Arnold, Americanને પત્ર લખ્યો.

તા. ૧લી જુલાઈ ૧૯૩૦ મંગળવાર

આજે નવા ઘરમાં બેઠો છું. જગા ઘણી જ સુંદર છે, પણ પાણીનો ત્રાસ ઘણો છે. પણ શું કરવું ? બધું જ ધીરેધીરે વ્યવસ્થિત થઇ જશે. કામ કરનાર રાખવાથી આ પીડા ટળી જશે.

જીવ જરા શાંત થયો છે; પણ ચાલુ લડતને અંગે સ્થિરતા નથી રહેતી. ‘હવે શું થશે ?’ એ સવાલ ઊભો જ રહે છે. ગઇ કાલે શ્રી મેતીલાલ નેહરુને પકડ્યા. આજે શહેરમાં સખત હડતાલ હોવાનું સંભળાય છે. કૉલેજમાં શાંતિ છે.

ગઇ કાલે અને પરમ દિવસે વડોદરા જઇ આવ્યો. ત્યાંથી કોઇ સમાચાર લાવ્યું કે ‘... ત્યાં છે;’ જતાં જતાં ગાડીમાં અનેકવિધ

કલ્પનાઓ થઈ ‘શું કરતો હશે?’ અંતઃકરણ ભરાઈ આવતું હતું. ત્યાં પહોંચ્યો, પણ એનો પત્તો ન લાગ્યો. આખરે કુંટાળાને ધીમે દિવસે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ગમે તેવો પણ . . . છે. એ વિચારે આંતરડી કકળી ઊઠી. આંખમાં એક અશ્રુગિંદુ આવીને ઠરી ગયું. બ્રાતૃભાવની પ્રથમ ઝાંખી મને ત્યારે થઈ.

આજે પ્રો. કાંગાનો પત્ર આવ્યો.

તા. ૫-૭-૩૭ શનિ

રાત્રિ છે. બહાર ટમટમ વરસાદ ટમકે છે. ઘર ભર્યુંભર્યું છે. સાયંપ્રાર્થના લમણાં કરી; ભજનો ગાયાં; છતાં જીવની અમૂંઝણ મટતી નથી. એક પછી એક ઘટના એવી બને છે કે મનમાં અશાંતિ જ રહે. બેત્રણ દિવસથી ‘અભ્યાસ’ના વિચારો આવ્યા કરે છે. વિદ્યાભ્યાસ છોડીને મેં ઘણો ભોગ આપ્યો છે—ન આપવા જેવો ભોગ આપ્યો છે એમ મને લાગ્યા જ કરે છે. મનમાં એમ પણ વિચાર આવે છે કે ‘એ ભૂલ જ થઈ છે.’ કદાચ એમ પણ હોય. પરંતુ લમણાં એનો કાંઈ જ નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. રાજદારી વાતાવરણ દિવસેદિવસે ભીષણ થતું જાય છે. એક પછી એક નેતાઓ પકડાય છે. આજે બાલુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ (પટના) પકડાયા; ગઈ કાલે શ્રીમતી લીલા મુનશી પકડાયાં. સૈનિકોનો ઉત્સાહ પણ મંદ પડી ગયો છે! શું થશે એ કાંઈ કહી શકે એમ નથી. કૉલેજમાં પિકેટિંગ જરા નરમ થયું એટલે ૪૦-૫૦ વિદ્યાર્થીઓ રોજ જાય છે. સોમવારથી કડક પિકેટિંગ કરવાનો વિચાર ચાલી રહ્યો છે. જે થાય તે ખરું. મારાથી નથી બહાર રહેવાતું, નથી અંદર જવાતું. ઘણી વિલક્ષણ સ્થિતિ ઊભી થઈ છે. હાલ તો એવો વિચાર ક્યો છે કે ચાલુ વર્ષનો અભ્યાસ ઘેર કરવો, અને કૉલેજમાં

આવતે વર્ષે જવું. પછી તો ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તેમ થશે.

ફેટોઆશીમાં ખરચ ધણું આવે છે. હમણાં તો કામ મંદ છે. વિના ઉપયોગે દુર્વ્યય કરવો એ પણ શા કામનું? તો પણ હાથ ફીક નામ્યો છે. ધીમેધીમે સુંદર કામ થશે એવી આશા બંધાઇ છે.

નવું મકાન ધણું જ સારું નીવડ્યું. વાતાવરણ પણ શાંત છે —સુંદર છે. પાણીની સગવડ પણ થોડા દિવસમાં થઈ જશે એમ લાગે છે. બોરિંગમાં આજે પાણી આવ્યું છે એટલે બીજા ૨૦-૩૦ દિવસમાં સુખ થઈ જશે.

આજે બાલુને પત્ર લખ્યો છે.

તા. ૭-૭-૩૦ બપોરના ૩૧

હમણાં હું કૉલેજમાંથી છેલ્લી સ્કૉલરશિપ લઇ આવ્યો. 'છેલ્લી સ્કૉલર-શિપ' એ શબ્દ બહુ અકળાવે છે. જાણી જોઇને છોડેલો વિદ્યાભ્યાસ, કૉલેજ, —બધો આપેલો ભોગ તદ્દન નિરર્થક લાગે છે. બધા જ—મોટેભાગે વિદ્યાર્થીઓ—બીજી કૉલેજમાં જઇ ખેડા; થોડા અહીં પણ જાય છે; નથી જતા માત્ર થોડા જ. એમાં યે મારી સ્થિતિ દુઃખદ છે. મન મનાવ્યું માનતું નથી. અભ્યાસ છોડ્યો એ મૂર્ખાઇ છે એમ મને ઘડીએ ને પળે લાગ્યા જ કરે છે; અને છતાં યે મારે માટે તો આ કૉલેજનાં દ્વાર બંધ થઇ ગયાં છે. કદાચ કૉલેજના પિકેટિંગ વગેરેમાં આગળપડતો ભાગ ન લીધો હોત તો કૉલેજમાં જવા જેટલી હિંમત પણ થઇ શકત. હવે તો માત્ર જીવ જ બાળવાનો રહ્યો.

આમાં શો ઈશ્વરી સંકેત હશે એ કાણ જાણે? પ્રીવિયસમાં નાપાસ થયો ત્યારે પણ જીવ મૂંઝાતો હતો. પણ બીજે જ વર્ષે તથા ઇન્ટરમાં એનો ફાયદો પ્રત્યક્ષ થયો. કદાચ આ પણ એ માટે જ કેમ ન હોય?

જવન-સ્મૃતિઓ

પ્રવાસીની પ્રાર્થના

જેઓ મને જ્યોતિના પ્રકાશમાં રે લોલ;
જ્યોતિના પ્રકાશ દૂર દૂર જો. જેઓં
અંગનાં ચૈતન્ય મારાં આસરે રે લોલ;
કાયા કંપે ને ભમે શીરા જો. જેઓં
આંખોનાં તેજ ઢળી જાય છે રે લોલ;
કાને નવ શબ્દ સંભળાય જો. જેઓં
લાકડી ઉગે ને કર થરથરે રે લોલ;
ડગલું ના એક ભરાય જો. જેઓં
આશાનું એક કિરણ દૂર દૂર લોલ;
તિમિરપટલ વોટળાય જો. જેઓં

છેલ્લી પળો

મોટરનો ભયંકર અકસ્માત બન્યા બાદ ન્યારથી ભાઈ જયંતી-લાલને હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યા સારથી તે તેમનો અમર આત્મા સ્થૂળ દેહને છોડીને ચાલ્યો ગયો. ત્યાં સુધી હું તેમની સેવામાં લાગર હતો. તે દરમિયાન જે જે બનાવો અને દરયોનો હું સાક્ષી થયો એ સૌનો ટૂંક અહેવાલ હું અહીં રજુ કરું છું.

શરીરે અત્યંત ધવાયેલા હોવા છતાં પણ એમની મુખમુદ્રા ઉપર ગંભીરતા, શાંતિ અને દિમિત ચોખ્ખાં દેખાતાં હતાં; અને જોનારને તો એમ જ લાગતું હતું કે થોડા દિવસમાં તેમને આરામ થઈ જશે.

વળી તેમના બોલમાં જે મિદાશ અને શ્રદ્ધા નજરે પડતી હતી તે એમની જિંદગીના અંત સુધી એમની એમ રહી. રાત્રિના દશ અગિયાર વાગ્યાનો શુભાર થયો હશે. સગાંવહાલાં તેમના ખાટલાની આબુજાબુ વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. તે વખતે દાકતરે આવીને કહ્યું કે ‘તમે બધાં ઘેર ચાલ્યાં જાઓ. માત્ર જરૂર પૂરતાં બેત્રણ માણસો અહીં રહી શકશો.’ ન્યારે આ શબ્દો ભાઈ જયંતીલાલે સાંભળ્યા ત્યારે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘ભાઈ, તેઓ અહીં ફેગટનાં આગ્યાં નથી, પણ પ્રેમને વશ થઈને આગ્યાં છે. તેઓ બધાં હમણાં ચાલ્યાં જશે.’ ખરેખર, આ શબ્દો તેમના જીવનમાં સાક્ષી રૂપે છે કે ભાઈ જયંતીલાલનું હૃદય કેટલું પ્રેમાળ હશે!

સગાંવહાલાં ખિન્ન હૃદયે વિખરાયાં. નિકટનાં સંબંધીઓ તો ત્યાં જ

રહ્યાં. સાર પછી મારા પિતાશ્રી ભાઇ જ્યંતીલાલના ખાટલા નજીક ગયા ને પૂછ્યું, ‘જ્યંતીલાલ તમને કેમ છે? હું અહીં રહું?’ તેઓ બોલ્યા, ‘ના ના. તમે ખુશીથી ઘેર જાઓ. મને ઘણું જ સાંડું છે. તમે કોઈ ફિકર ના કરશો. હું તો ચાર દિવસમાં સાંજે થઇ જઇશ.’ આ શબ્દોથી અમારાં ભાગ્યશ હૃદયો સાંત્વન પામતાં હતાં. પણ અંતરાત્માની ઝીણી ચીચિયારી તો સંભળાતી જ હતી; ને એમ જ લાગતું હતું કે હમણાં કોઇ ઝૂમતું દુઃખ આવી પડશે. રાત્રિ પોતાનું કામ કર્યે જતી હતી. સગાંવડાલાં જ્યંતીલાલના ખાટલાની નજીક જ હતાં. એટલામાં તેમણે મને પૂછ્યું, ‘બાબુભાઈ, મારા શરીરના કોઇ પણ ભાગ ઉપર ખોડ આવે એવું તમને લાગે છે?’ મેં કહ્યું, ‘ના ભાઇ, એવું તો ખાસ કાંઇ જણાતું નથી.’ તેમણે લાથ પગ ઊંચા કરી જોયા ને મનથી ખાતરી કરી કે લાથે પગે કાંઇ ખોડ આવશે નહિ. સાર બાદ પાસું ફેરવવા માંડ્યું. પણ અફસોસ! પાસું એ ન ફેરવી શક્યા. મને કહ્યું, ‘બાબુભાઇ, પાસું તો નથી ફેરવી શકાતું.’ મેં કહ્યું, ‘ભાઇ, આટલું બધું વાગેલું એકદમ તો ક્યાંથી મરી જાય? પણ ધીરેધીરે સાંડું થશે.’ આથી ધીરજ આવી અને એ બોલ્યા, ‘હા હા, એ તો ધીરેધીરે મટશે. ને આપણે ક્યાં કોઇનું બગાડ્યું છે તે નહિ મટે?’ ખરેખર, આ શબ્દોએ તો હદ વાળી નાખી. મરણ પાસે હોવા છતાં પણ ઉપરના શબ્દો શું એમના આત્માની પવિત્રતા નથી સૂચવતા? એટલેકે, જ્યારે મનુષ્યનું મરણ પાસે હોય છે ત્યારે તેને ઘણા વિચારો આવે છે ને સારાંખોટાં જે કર્મો કર્યાં હોય તેનાં દશ્યો તેની દષ્ટિ સમીપ એક દિલ્લમની માફક આવીને ચાલ્યાં જાય છે. કર્માનુસાર તે દશ્યોની અસર તેના મુખ ઉપર પડે છે અને જ્નેનારને સહજ ખ્યાલ આવે છે ખરો કે તે વ્યક્તિના મુખ ઉપર પશ્ચાત્તાપની છાયા ઢળેલી છે કે શાંતિ અને ગંભીરતા છે. હું એમ શંકા વગર કહી

શકું કે ભાઈ જયંતીલાલના મુખ ઉપર શાંતિ અને શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. તો શું, પ્રભુને એ નિર્દોષ આત્માને આટલો દુઃખી કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન હશે? ના ના, પ્રભુ તો જે કરતો હશે તે સાંજે જ કરતો હશે. પણ આ બનાવથી તેમનાં સગાંસંબંધીઓને પ્રભુની કળા ન સમજાય એ પણ સ્વાભાવિક છે ને તેથી તેમને દુઃખ પણ લાગે.

રાત્રે બાર વાગ્યે ભાઈ જયંતીલાલને ફરીથી ટ્રેસિંગ રૂમમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તેમની શારીરિક તપાસ થયા ઉપરાંત કલૌરોફોર્મ પણ આપેલું હતું. ત્યારબાદ પાછા તેમને મૂળ જગ્યાએ લાવવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે મને ખાતરી હતી કે તેમને ભાન નહિ હોય, પણ થોડી જ વારમાં તેમણે મને બોલાવ્યો ને ધીમેથી કહ્યું, ‘બાબુભાઈ મને ભાન છે હોં, તમે કોઈ ગભરાશો નહિ.’ મેં કહ્યું, ‘સાંજે ભાઈ, તમે હાલમાં તો કાંઈ બોલશો નહિ, પણ સૂઈ જ રહો.’ આ વખતે હું તથા મારી બેન તેમની નજીક જ હતાં. તેઓ તેમના ઓશીકા આગળ બેઠાં હતાં. હું ખુરશી ઉપર તેમના ખાટલાની નજીક જ હતો. મારી બેન આશ્વાસન આપતાં હોય તેમ જયંતીલાલની છાતી ઉપર ધીમેથી હાથ ફેરવતાં હતાં. આથી તેમને ઘણું જ સાંજે લાગતું હતું. તેના પ્રત્યે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘હવે તું મારી સેવા કરજો.’ પણ અફસોસ! પ્રભુએ તેમ પણ ન થવા દીધું. મેં પૂછ્યું, ‘ભાઈ, પાણી પીવું છે?’ તેઓ બોલ્યા, ‘ભાઈ, કલૌરોફોર્મ આપ્યું છે એટલે પાણી તો ન જ પીવાય.’ આ વચ્ચે મનની દૃઢતા અને જીવવાની આશા સૂચવે છે.

રાત્રિ તો ઘણી જ ભયંકર લાગતી ને દુઃખના ભણકારા તો ચો-ગરદમ સંભળાતા હતા. તે વખતની ભાઈ જયંતીલાલના જીવનની એક નોંધવા જેવી વસ્તુ છે. રાત્રિના બાર-એકનો શુમાર થયો હશે એવામાં તેમના ખાટલાની સામેના ઝાડ ઉપર એક કોયલે જાણે આક્રંદ કરતી

હોય તેમ મોટા સ્વરથી વાતાવરણને ગળવી મૂક્યું. અમારાં હૃદયોને તો એ જાણે આવનાર ભયનું સૂચન કરતી હોય તેમ જ લાગતું હતું. જોકે સ્વાભાવિક રીતે કોયલના સ્વરમાં આર્દ્રતા ને મિઠાશ હોય છે, પણ તે વખતે તો ખરેખર તેના સ્વરમાં નરી કર્કશતા જ ભાસતી હતી, ને એમ થતું હતું કે આ વખતે કોયલ ના બોલે તો સાઈ. આ રીતે તેણે સવારના છ વાગ્યા સુધી બોલવું ચાલુ જ રાખ્યું હતું. ભાઈ જયંતીલાલે એક ‘કોયલડી’ નામનું કાવ્ય પણ લખેલું છે અને એના ભાવ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેમને કોયલ પ્રત્યે ઘણો જ પ્રેમ હતો. તો શું, તેનું મૃત્યુ જાણીને તે કોયલે આમ કર્યું હશે? એ તો પ્રભુ જાણે!

રાત્રિના ત્રણેક વાગ્યાનો શુભાર હશે. દાકતરે મને બોલાવ્યો ને કહ્યું, ‘તમે જયંતીલાલને સમજાવીને જે ટચૂળ અમે રાખવા સૂચવેલી છે તે રખાવો કે જેથી તેઓ stimulate રહી શકે; કારણ કેસ ભયંકર છે, ને વધુમાં તેમની નાડી પણ ખરોખર ચાલતી નથી.’ મેં જેમતેમ જયંતીલાલને સમજાવ્યું ને ટચૂળ રખાવી. પણ થોડી વાર પછી તેમણે એ કાઠી નાખી, કારણ તેથી એમને અત્યંત દર્દ થતું હતું. લગભગ પંચાવન જગાએ શરીર ઉપર ધવાયેલા ને વધુમાં તેમની અંદરની ‘બ્લેડર’ પણ તૂટી ગઈ હતી. ખરેખર, શરીરની અત્યંત મજબૂતાઈને લીધે જ તેઓ આટલો વખત જીવી શક્યા હતા. આટલું બધું વાગેલું હતું તેમ છતાં પણ તેમના બોલમાં તો અખૂટ શ્રદ્ધા હતી, ને એમ લાગતું હતું કે મટશે પણ વાર લાગશે ખરી. તેવામાં તેમણે મને બોલાવ્યો ને કહ્યું, ‘જાણુભાઈ, મને જરા ફીક થયા જાદ ઘેર ન લઈ જતા, પણ બંગલે જ લઈ જઈને કે જેથી ખુશ્કી હવાને લઈને હું એકદમ સાંજે થઈ જાઉં. ભાઈ, મેં શું ધાર્યું હતું ને શું થઈ ગયું?’ મેં કહ્યું, ‘ભાઈ, તમને

જરા ઠીક થયા પછી આપણે જરૂર અંગણે જ જમશું.' આ રીતે અમારાં એકબીજાનાં હૃદયો સાંત્વન પામતાં હતાં. પણ પ્રભુએ કંઈ જુદું જ નિર્માણ કર્યું હશે! એને કોણ મિથ્યા કરે? વાયકને સ્વાભાવિક એમ થાય કે જે માણસને આટલું બધું વાગ્યું હશે તેને આટલી દિંમત હોવાનું શું કારણ હશે? જ્યારે મેં એમને કહ્યું, 'ભાઈ, દાક્તરો તમારા માટે બહુ જ મહેનત ઉઠાવે છે.' ત્યારે તેઓ બોલ્યા, 'મેં પણ એક વખત આવું જ કામ કર્યું છે. હું તેમને ઉપકાર માનું છું.' આ ઉપરથી મને લાગે છે કે જ્યારે ભાઈ જયંતીલાલ વૉર હૉસ્પિટલમાં કામ કરતા હતા ત્યારે એવા ઘણાં જે ખાટલાવશ સૈનિકો તેમણે જોયા હશે ને એવા કેટલાં જે તેમની આંખ તળે સાગ્ન થયા હશે; અને તેથી જ તેમને એમ શ્રદ્ધા હતી કે હું અમુક વખત સુધી પીડામ્મશ, પણ મટશે એ ચોક્કસ.

એ અત્યંત બચકર લાગતી રાત્રિ પસાર થઈ ગઈ. દાક્તરોને તો એમ જ લાગતું હતું કે દરદીની રાત જવી પણ મુશ્કેલ છે. પણ તે ચાલી ગઈ. અમારા જીવમાં જીવ આવ્યો. મને પણ શ્રદ્ધા આવી. જેમ જ્યોતિ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ સૂર્ય પણ અમારા દુઃખનો નાશ કરવા જાયો. પણ તે થોડી જ વાર. સવાર થતાં મારાં માતૃશ્રીએ ભાઈ જયંતીલાલને આ આપી. તે એમણે સૂતાંસૂતાં પીધી. ત્યાર બાદ કમ્પાઉન્ડરે તેમના ધા સાફસૂફ કરી ફરીથી પાટા બાંધ્યા.

લગભગ સવારના નવ વાગ્યા હશે. ખબર કાઢવા આવેલાં મિત્રો તથા સંબંધીઓને એમણે દૃષ્ટિથી સત્કાર કર્યો ને કેટલાકનાં નામ પણ લીધાં. થોડી વાર પછી તેઓ ગયાં અને મને સૂચવતાં ગયાં કે 'અમે જમીને હમણાં આવીએ છીએ.' તેઓને પણ એમ લાગ્યું હતું કે ભાઈ જે.ટી.ને મટશે ખરું, પણ બેત્રણ માસ થશે.

ત્યાર પછી મારાં માતૃશ્રી જયંતીલાલને ફરીથી ચમચી વડે આ

આપનાં હતાં ત્યારે ભાઈ જયંતીલાલ બોલ્યા, ‘તમે આ ધીરેધીરે થું આપો છો? સામટી આપોને?’ આ તેમના જીવનના છેલ્લા શબ્દો હતા. આમ કહેતાં કહેતાં તેમનો જીવ ગભરાયો ને ગળામાંથી ગરડીની માફક સહેજ અવાજ આવ્યો. આ વખતે હું ત્યાંના દાકતરને બોલાવવા ગયો. સગાંવડાલાં તો તેમની આજુબાજુ જ હતાં. આ વખતે મારી બેન દાકતર જલદી આવ્યા નહિ એમ ધારીને અને તે દૃશ્ય નહિ જોવા-યાથી એકદમ મોટર લઈને દાકતરને બોલાવવા શહેરમાં ગયાં. પણ અફસોસ! તેઓ દરવાજા બહાર પહોંચ્યાં તે પહેલાં તો ભાઈ જે.ટી.નો અમર આત્મા એક સેકન્ડમાં ચાલ્યો ગયો. આંખોના બે ડોળા જ ફક્ત ઊંચા થયા ને પાછા ઘંધ થઈ ગયા. આ રીતે તેઓ એક ગાઢ નિદ્રામાં સૂતા ન હોય તેમ દીસવા લાગ્યું. આશરે દશ વાગ્યાનો શુભાર હશે. દાકતર સાથે મારી બેન આવ્યાં પણ દીપક તો જૂઝાઈ ગયો હતો. ઓ પ્રભુ! એ ગત આત્માને શાંતિ હો. ૐ શાંતિ.

બાબુભાઈ

જે.ટી.

સ્વ. જયંતીલાલ યુવાન વર્ગમાં 'જે.ટી.'ના ટૂંકા નામથી જાણીતા હતા. મારો તેમની સાથેનો પરિચય જાહેર ગાઢ ન હતો; પણ જે પરિચય હતો તેમાં તેમણે મારા મન ઉપર તેમની શક્તિ, ગગનચુંગી ભાવનાઓ, ઊંચી અભિલાષાઓ અને સુંદર લેખનશક્તિની ઊંડી છાપ મેસાડી હતી. એમની સાથેની વાતચીતના વખતે મને લાગતું કે આ હવે ફક્ત ઊગી રહ્યું છે અને જ્યારે તે પૂર્ણ પ્રવૃદ્ધ થશે ત્યારે તેની કુવાસથી સારા સાદિસ-જગતને આનંદનો મોહ ઉપજાવશે.

સ્વ. જયંતીલાલ અધી આજીવે દોડધામ કરતા. રસિકનના કહ્યા મુજબ તેઓ સતત પ્રયત્ન કર્યા કરતા. 'You must dig painfully to find any.' આ કથન મુજબ પોતે કાંઈ અવનવી વસ્તુ હાથ પર માની ચડે તો તેમાંથી ગૂઢ સાર કાઢવાને જાહેર પ્રયત્ન કરતા. તાત્પર્ય એ કે તેઓ જ્ઞાનના ભૂખ્યા હતા.

ઘડીમાં ચિત્રની ખટપટમાં રોકાતા તો ઘડીમાં ફોટોગ્રાફીના કામની પૂંચવણમાં પડતા. આ ઉપરાંત તેઓ ફિલ્મના ક્ષેત્રમાં પણ પોતાનાથી ને તેટલો દિસ્સો આપવાની આશા રાખતા. હું આ હેતુએ એક પ્રસંગ પૂર્ણવીશ; જેમાંથી સીનેમા ફિલ્મો સારી, સંસ્કારમય અને નીતિમય થાય તો તેમની જગર આશા ઉપર તરી આવશે. આશા જન મધ્યે કે માશા મન મધ્યે—આશા એ જ જીવન છે. આશાના દીપક અમર છે. પણ આશાની વાસનાવાળા નાશવંત છે. તે જ આશાવાદી યુવક માશાનાં સ્વપ્ન સેવતો અકસ્માતથી ગયો !

જગત ઉપર રાત્રિની કાળી કામળી પથરાઈ ગઈ હતી. એ કાળી ભળીમાં બેસાડેલા હીરાઓ ઝળકતા હતા. કવિ પોતાની કલ્પનામાં

ધર્મરક્ત પળની રાહ જોઈને બેઠો હતો. આ સમયે સ્વ. જ્યંતીલાલ પોતાના અભ્યાસગૃહની અંદર મારી સાથે પોતે લખેલી એક સદ્ગુણમય દ્વિત્વ વાંચી રહ્યા હતા. તેમનો સમાજનો સુધારવાનો વિચાર કેળવાઈ રહ્યો હતો. જે તેઓ જીવ્યા હોત તો સમાજસેવાની પોતાની પુષ્ટ આશાને અનિવાર્યપણે અમલમાં મૂકી શક્યા હોત. એ વાંચતી વખતે તેમની છાતી બાજુ ગજગજ કૂદતી ન હોય એમ મને લાગતું હતું. કારણકે સમાજસેવાની ધગશ એમનામાં બહુ જ ઉછાળે ચડી હતી. તે અણુઆદ્યો આદરવાને તૈયાર હતા. પણ હા, તે ગયા! We are dreamers of dreams.

સાહિત્ય સૈકોષ વાંચે છે. પણ સાંહિત્યને કેટલા પૂજે છે? પથ્થરના પૂજનારને શું દેવ નથી મળ્યા? સાહિત્યના પૂજનારને સસ્ત્રવતી નથી મળી? કાલિદાસને મળી, ભવભૂતિને મળી અને જીગ્ન ઘણા યે સાચા દિલના ઉપાસકોને મળી છે. સાહિત્યની દેવીએ સ્વ. જ્યંતીલાલની કિંગ્મ આંકી હતી. તેમને સુંદર લેખનશક્તિનો વારસો મળ્યો હતો. પણ એક વાત ઘણી દુઃખજનક છે કે તે વારસો ક્ષણિક નીવડ્યો. ક્ષણમાં નદીએ નીર ઊભરાય; ક્ષણમાં સમુદ્રે ઓટ આવે; તેમજ ક્ષણમાં હૃદયના ભાર હલવાય—એમ ધારી દેવીએ તેમને ક્ષણિક વારસો આપ્યો હશે.

‘One moment now may give us more
Than years of toiling Reason.’

અને તે ક્ષણિક વારસામાંથી તેમણે ‘કુમાર’, ‘યશોદા’, ‘ચંદ્રિકા’, ‘અંબલિ’, ‘નવયુગરાત’ અને ‘સંદેશ’ જેવાં માસિકોમાં અને પત્રોમાં સાહિત્યનાં પ્રથમ જીગ્નરોપણ કર્યાં હતાં.

એમનાં દેશપ્રેમ અને દેશાભિમાન કેને અગ્નિદ્વયાં છે? એ તો આ પુસ્તકનું પાનેપાન બોલી રહેશે. તો હું આટલેથી જ અલ્પ કરું.

મારો ટૂંક પરિચય

ભાઈ જયંતીલાલ અમદાવાદના થીઓસોફિકલ ચૂથ લૉન્ડનના સભ્ય થયા તે પ્રસંગથી હું તેમને ઓળખતો થયો. યુવાવસ્થાના પ્રથમ ભાગમાં જ અકાળે આ સ્થૂલ શરીર તજી તે ગયા, એટલે તેમનામાં જે અસંખ્ય ગુણો બીજ રૂપે હતા તેનાં પુષ્પોની સુવાસ લેવાનો જગતને લાભ ન મળ્યો. તોપણ જેઓ તેમના પરિચયમાં આવેલા તેમને તે ઊગતો છોડ પોતાના ગુણોનો પરિમલ આપ્યા વિના રહ્યા નથી.

સાહિત્ય અને કળાના તે એક પ્રબળ પૂજક હતા. ચિત્રકળા તેમને ઘણી પ્રિય હતી અને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાની તેમનામાં ઉચ્ચ અભિલાષા હતી. તેમની એ અભિલાષા તેમના મનમાં જ રહી ગઈ. પણ તેમનાં જે થોડાંધણાં કાઢ્યો તથા લેખો માસિકોમાં પ્રકટ થયાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમનામાં એક સારા પ્રભાવશાળી લેખક થવાનાં બીજ હતાં. તેમના અક્ષરોમાં, શબ્દોની તેમની પસંદગીમાં, તેમના પહેરવેશમાં અને ખાસ કરીને તેમની વાણીમાં તે કળા પ્રકટ થતી હતી. અમદાવાદ થીઓસોફિકલ સોસાયટીના એક આનંદ-પર્યટન પ્રસંગે શાહીખાગમાં કારિયાવાડની એક વીર શૃંગાર રસપ્રણુ કથા તેમણે જે છટાથી, હાવભાવથી અને ઉચિત શબ્દોની પસંદગીથી કહી હતી, તે હજી પણ મારી આંખ આગળ તરે છે. તેમણે તે કથાથી શ્રાવનાઓનાં મન હરી લીધાં હતાં. ભાઈ જયંતીલાલ સાહસિક હતા, અને બીજાને પ્રેરણા આપી શકે તેવી તેમની વાણી હતી. તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠા અપૂર્વ હતી, અને તેથી અનેક અંગત સુખોના ભોગે પણ હાથ ધરેલું કાર્ય કરવા—અને તે પણ અંત સુધી કરવા ચૂકતા નહિ. સાહસિકતાની સાથે નીડરતા તેમને વરેલી હતી, એટલે એક યુવકને છાજે તેવા ઉત્સાહથી

સંકટવાળાં કાર્યોમાં ઝંપલાવતાં તે પાછું જોતા નહિ.

આવા એક સાહસિક, નીડર, સાહિત્ય અને કળાપ્રિય દેશાભિમાનતી વૃત્તિથી રંગાએલા યુવકનું અકાળે અકસ્માતથી મરણ થાય તે જાણી તેમના મિત્રો તથા સ્નેહીઓને ઘણું લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમના અમર આત્માને શાંતિ હો, અને તે તેમનાં ઉચ્ચ સ્વપ્નો અને ભાવનાઓ ક્ષણીભૂત કરવાને પુનઃ જલદીથી જન્મ લેા એવી આશા સાથે વિરમું છું.

રતનપોળ • અમદાવાદ

મણિલાલ નથુભાઈ દોશી

સેવાભાવી થીઓસોફિસ્ટ

ભાઈ જયંતીલાલની પ્રથમ મુલાકાત આજથી પાંચેક વર્ષ ઉપર ડૉ. જેકબ ઇ. સોલોમનના દયાખાનામાં થયેલી. આ વખતે તેઓશ્રી મૅટ્રિકની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતા હતા.

પ્રથમ મુલાકાતથી જ તેમનામાં જનસમાજની સેવા કરવાની ભાવનાઓ તથા આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાના વિચારો માલુમ પડ્યા હતા. સોસાયટીના સભાસદ થયા બાદ તેમણે સોસાયટીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેવાનું શરુ કર્યું. ગયા જળપ્રલય વખતે સોસાયટી તરફથી તાવમાં પીડાતાં માણસોને ઘેર ખેઠાં કિવનાઈન મોકલી આપવાનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું અને તેને લીધે જીદીજીદી જગ્યાએથી સંખ્યાબંધ માગણીઓ આવતી હતી. આ વખતે તેમની મદદ ખરેખર કિંમતી થઈ પડી હતી. વળી યૂથ લૉજ તરફથી અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ આપવા માટે રાત્રિશાળા ખોલવામાં આવેલી તે વખતે મુખ્ય શિક્ષક તરીકે કામ કરવાનું તેમણે માથે લીધું હતું અને જ્યાં સુધી તેઓ અમદાવાદમાં રહ્યા (અધવચમાં ગૂજરાત કૉલેજમાં દાખલ નહિ થઈ શક્યા એટલે તેમને અભ્યાસાર્થે સુરત જવાની ફરજ પડી હતી) ત્યાં સુધી તેમણે તેમની ફરજ એક સાચા સ્વયંસેવકને શોભે તેવી રીતે પૂરી પાડી હતી. મને ખબર છે કે કેટલીક વખત અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે બીજા શિક્ષકો આવી શકે નહિ ત્યારે પોતાનું રાત્રિનું ભોજન ગુમાવીને પણ શાળાના વિદ્યાર્થીઓનો સમય ખરચાદ ન જાય તે માટે પોતે કલાસ લેવાનું શરુ કરતા અને એવી હરકત આનંદથી મદન કરી લેતા.

યૂથ લૉજે જ્યારે તેનું પ્રથમ સંમેલન ઊજવવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે નાટ્યપ્રયોગોનાં પાત્રો પસંદ કરવામાં, તેમને જરૂરી તાલીમ આપવામાં

તથા સંમેલન બરાબર ફતેહમંદ નીવડે તે માટે તેમણે કેટલી સખત મહેનત લીધી હતી તે તો તેમના સાથીઓ જ સારી રીતે જાણી શકે. અને જ્યારે અધવચ્ચમાં સુરત ગયા ત્યારે સુરતથી પણ સંમેલન ફતેહમંદ બનાવવા માટે અવારનવાર સૂચનાઓ મોકલ્યે જતા હતા. હું તો એમ સચોટપણે માનું છું કે અમારું એ સંમેલન તેમની સુંદર સૂચનાઓ મળવાને પ્રતાપે જ ફતેહમંદ નીવડ્યું હતું.

સુરત ગયા ત્યારે ત્યાં જમીને પણ યૂથ લૉજમાં પોતાનાથી અને તેટલો ફાળો આપ્યો હતો. અને સુરતથી જ્યારે તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે અમે તેમને લૉજનું મંત્રીપદ સ્વીકારી તેનું કામકાજ આગળ ધપાવવાની સૂચના કરી કે તરત જ તે સૂચના માન્ય રાખી તેમણે કામ શરુ કરેલું. કોઇ પણ સંસ્થાના મંત્રી તરીકે કામ કરવું અને તેમાં ય જે સંસ્થાની આવક ધણી જ ઓછી હોય તેવી સંસ્થાના મંત્રી તરીકે કામ કરવું તથા સંસ્થાને જનસમાજ માટે ઉપયોગી બનાવવી એ કામ કેટલું કઠણ છે તે તો જેને તે કામનો અનુભવ થયો હોય તે જ સારી રીતે જાણે. પોતે યૂથ લૉજની સ્થિતિ સારી રીતે જાણતા હતા છતાં આવી કઠિન જવાબદારી ઉપાડી લીધી હતી અને લૉજનું કામ આગળ ચલાવ્યે જતા હતા. આટલેથી જ અટકતું નહિ, પણ કેટલીક વખત તો મારા જેવા તેમના નિકટ સંબંધમાં આવનારા મિત્રો તથા લૉજના હોદ્દાદારો તેમને કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે થતી ઢીલ માટે ઠપકો આપતા ત્યારે જરા પણ ગુસ્સે થયા વિના સંપૂર્ણ શાંતિથી પોતાની લકીકત સમજાવતા અને જ્યારે તેમની મુશ્કેલીઓ અમને સમજાતી ત્યારે તેમને આપેલા ઠપકા માટે અમને દિલગીરી થતી તથા તેમણે લીધેલા શ્રમ માટે ઉલટો વન્યવાદ આપવાની ફરજ પડતી હતી.

ફક્ત યૂથ લૉજમાં જ તે કામ કરતા હતા એવું નહોતું; પરંતુ જ્યાં-

જ્યાં તેમને કામ કરવાની તક મળતી ત્યાં ત્યાં તે સમાજસેવા કરવાના હેતુથી કામ ઉપાડી લેતા હતા. યુવક સંઘમાં પણ તેમણે ધણો સુંદર કાળો આપ્યો હતો. વળી અસહકારની ચાલુ ચળવળ વખતે તે પ્રવૃત્તિમાં તેમનો ધણો જ સુંદર કાળો હતો. અસહકારની ચળવળમાં તો તેમની સાથે રહી કામ કરવાની મને ખિલકુલ તક મળી નથી, પણ તેમની વાતો સાંભળવાની તક તો ધણી જ મળેલી; તેમજ પરોક્ષે તેમનું કામ પણ જોવાની તક મળી હતી. કૉંગ્રેસ હૉસ્પિટલમાં કલાકો સુધી કામ કરવાની તેમની અઢોઢિક શક્તિ ખરેખર અદ્ભુત પ્રેરણા આપે તેવી મને તો લાગી છે. એ ચળવળ ચાલુ થઈ ત્યારે તેઓ બી.એ.નો અભ્યાસ કરતા હતા અને સ્કૉલર હતા. પરંતુ ચળવળમાં જોડાવાથી તેમને સ્કૉલરશિપ જતી કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થયેલો. તેમના પિતાશ્રીની (મને ખબર છે) એવી ઈચ્છા હતી કે તેમણે અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. છતાં તેમને સમજાવી પોતાની તરફના જનાવી સ્કૉલરશિપની દરકાર કર્યા વિના અભ્યાસ એકાએક છોડી દીધો અને દેશસેવા માટે પોતાનો સમય અર્પણ કર્યો. ખરેખર, તેમનો આ ભોગ તેમના સંજોગો જોતાં મને તો ધણો મોટો જ લાગે છે.

આ ઉપરાંત તેમને કળાનો શોખ હતો અને તેથી તેમણે ચિત્રકામ શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ શોખે તેમને રા. રવિશંકર રાવળનો ભેટો કરાવ્યો હતો અને તેમની સાથે રહી ચિત્રકળા શીખવા માંડી હતી. થોડુંધણું ચિત્રકામ જાણ્યા બાદ જ્યારે તેમને અત્રેની સેનિટરી એસોસિએશન માટે થોડાંક ચિત્રો જનાવી આપવાની વાત કરવામાં આવી ત્યારે તરત જ તેમણે ધણી જ નજીવી કિંમતે થોડાંક ચિત્રો જનાવી આપ્યાં હતાં. વળી અમદાવાદમાં જ્યારે 'ભારત કલા મંડળ'ની સ્થાપના થઈ ત્યારે પોતે તે મંડળમાં કામ કરવાનું હાથ પર લીધું હતું, એટલું જ નહિ

પણ મારા જેવા તેમના કેટલા યે મિત્રોને તેના સલાસદ બન્યાની કળામાં રસ લેતા કયાં હતા; અને એ રીતે કળાની ખીલવણી માટે યથાશક્તિ કાળો આપવા માંડ્યો હતો.

આટલી હકીકત તો તેમના જાહેર જીવન સંબંધી લખી: પરંતુ જાહેર જીવન કરતાં કૌટુંબિક જીવન તો તેમનું ઘણું જ મજનું હતું અને તેમાંથી તો ઘણું યે શીખવાનું હાલના નવજીવાનોને મળે તેમ છે.

મિત્રો તરફની તેમની વર્તણૂક કેટલી સુંદર હતી તે તો જોને અનુભવ થયો હોય તે જ જાણે; તેનું વર્ણન શબ્દોમાં થઇ શકે તેમ નથી. એક કવિએ કહ્યું છે કે ‘જ્યાં સાચો પ્રેમ હોય છે ત્યાં થીગડાં જોઇતાં જ નથી.’ તે વાત તેમણે મને તો સચોટ પૂરવાર કરી આપી હતી. હું ગમે ત્યાં હોઉં—ગમે તેવા દિલગીરીભર્યા વિચારોમાં હોઉં, પણ જો ભાઇ જયંતીલાલનો મેળાપ થતો તો સઘળી વાતો ભૂલી જવાતી અને નવી જ હકીકતો મગજ આગળ રજુ થતી તથા આનંદ ઊભરાવા લાગતો. હું ઘણી વખતે ગમે તેમ જોલતાં આંચકો ખાઉં, પણ તે તો વિના સંકોચે ગમે તે કહી પણ દે અને જો કાંઇ જોઇતું હોય તો જેમ એક ભાઇ બીજા પાસેથી જરૂરી વસ્તુ મેળાવે તેમ મેળાવી જ લે; એટલું જ નહિ પણ તેની સામે કોઇ કારણસર આપણે ગુસ્સે થઇએ તોપણ તે તો તે તરફ તદ્દન દુર્લક્ષ આપે. અને કદાચ જો આપણે તેમને કડવા શબ્દો કહ્યા હોય તો તેનો સારો અર્થ જ કરે અને ઉલટા પ્રેમમાં વધારો થવાના જ માર્ગ દાથ ધરે અને પરિણામે આપણને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય. મને અત્યાર સુધી ઘણા ય મિત્રો મળ્યા છે. પરંતુ આવા સાચા પ્રેમી મિત્ર તો ઘણા જ થોડા મળ્યા છે. તેમના જીવનમાંથી મને ઘણું યે શીખવાનું મળ્યું હતું અને તેમના ભાવિ જીવનમાં મને અને અમારા ક્ષેત્રમાં ફરતા અન્ય ભાઇઓને ઘણી મોટી

આશાઓ હતી; પરંતુ દુર્ભાગ્યે ઈશ્વરે તેને ઓકાઓક અમારી પાસેથી લઇ લીધા. કદાચ તેમની પાસેથી બીજું વધારે મહત્વનું કામ લેવાની ઈશ્વરની અભિલાષા હશે. અમને તો તેમની ખોટ ઘણી જ લાગે છે અને જે જે સંસ્થાઓમાં તે કામ કરતા હતા તે દરેકને તેની ખોટ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પ્રભુ તેમને જલદીથી પાછા આપણી દુનિયામાં તેમનું અધુરું રહેલું કામ કરવા માટે મોકલો એ મારી છેવટની પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

મણિલાલ અમનલાલ પટેલ

સ્વર્ગસ્થ જે. ટી.

સ્વર્ગસ્થ જે. ટી. શાદ મારા અંગત મિત્ર હતા. જેવી હું કલમ હાથમાં લઉં છું કે મારી આંખ આગળ એ વ્યક્તિ તરી આવે છે; ખાદીનો ઝલો, વિશાળ ચળકતું કપાળ, હસતો ચહેરો, આ બધું સ્પષ્ટ નજરે ચડે છે, અને એ વ્યક્તિ આજે નથી એ વિચાર હૃદયને ચીરી નાખે છે. એમ વિચાર આવે છે કે આ લખવું છોડી દઉં, બીજાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઈ એ વાત ભૂલી જઈ. પરંતુ તે બંને તેમ નથી. એક તો હું લખાણનું વચન આખી ચૂક્યો છું; બીજું, મારા વિના એ કાર્ય બીજો કેાણ કરશે? તેના ગુણો જો હું જનતા આગળ રજુ નહિ કરું તો, મને બીક છે કે તે સદાને માટે અધારામાં રહી જશે. આ કારણોને લઈ હું મારું કાર્ય શરૂ કરું છું.

હું પ્રીવિયસના વર્ગમાં હતો ત્યારથી મારે તેની સાથે થોડો થોડો પરિચય હતો. તેનો નિરંતર હસમુખ ચહેરો અને મળતિયો, સ્મૃત્ત સ્વભાવ તેના સમાગમમાં આવતી દરેક વ્યક્તિને આકર્ષતા. અમે જે ગૂજરાત કૉલેજમાં સાથે દાખલ થએલા. જ્યારે ત્રણ વર્ષમાં મારે પીસથી પચીસ કૉલેજિયનો સાથે મૈત્રી બંધાઇ ત્યારે તેને ખસોથી અઢીસો સાથે ! આથી તેનામાં રહેલી આકર્ષણશક્તિનું પ્રમાણ સહેજે જણાઇ આવશે. આ ઉપરાંત અને આ વસ્તુના કારણભૂત તેનામાં જે ગુણો હતા. એક તો નિખાલસ હૃદય અને બીજો ઉત્કટ બ્રાતૃભાવ. બીજાઓની સેવામાં તે નિરંતર તત્પર રહેતા. સેવાધર્મ : પરમગહનો યોગિનાયગમ્ય : । પરંતુ આ સેવાધર્મ ભાઈ જે. ટી. શાદમાં ઘણો જ હતો. ગૂજરાત કૉલેજમાં જ્યારે સવા મહિનાની હડતાલ પડી ત્યારે શ્રી રોહિત મહેતા વગેરે સાથે એણે એ હડતામાં અગ્ર ભાગ લીધેલો. અમે બધા ઘેર જઈ પુસ્તકો

વાંચતા ત્યારે તે હડતાલ કેમ સફળ નીવડે તેમાં જ તત્પર રહેતા. ધરાસણાળી જખમી થઇ જ્યારે વીર સત્યાગ્રહીઓ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેણે તનમનથી અદ્ભુત સેવા ઉઠાવી. સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા માટે તેણે કાલેજ છોડી. તે અભ્યાસથી કંટાળેલા તેથી અભ્યાસ છોડ્યો એમ નાંહ. ઉલટું, તે ઘણા હોશિયાર હતા. સૂરત કોલેજમાં પ્રિવિયસમાં પહેલે નંબરે પાસ થયેલા; અને ગૂજરાત કોલેજમાં હડતાલમાં અગ્ર ભાગ લેવા છતાંયે એ ખીજે નંબરે પાસ થયા હતા, અને જુનિયર બી.એ. કક્ષાસમાં સેકન્ડ મેરિટ રેકૉલરશિપ મેળવી હતી. ખરેખર, એ સત્પુરુષા: પરાર્થઘટકા: સ્વાર્થાનપરિત્યજ્ય ચે એમાં જ ભાઇ જયંતીલાલની ગણના થાય.

કેવળ રેકૉલર હતા એટલું જ નહિ પરંતુ બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ઘણા આગળ પડતો ભાગ લેતા. મોટે ભાગે રેકૉલરો પોતાની ટેકસ્ટ બુક્કામાંથી ઊંચું માથું લેતા નથી. પરંતુ ભાઇ જે. ડી. શાહે તો બીજાં અનેક પુસ્તકો વાંચેલા. સાહિત્યની ચર્ચા ચાલે કે તરત જ કવિશ્રી નાનાલાલ અને કલાળી તેને મુખે ચડ્યા જ હોય. તેને સાહિત્યમાં ગહુ રસ પડતો. પોતે નાની નાની રસમય કવિતાઓ રચના. અને અમે સાહિત્યની વાત ચલાવીએ કે તેમાં તરત જ એક પછી એક વાતો કાઢે. આ ઉપરાંત તે બીજી કળાઓમાં પણ કુશળ હતા. તેને સંગીતનો શોખ હતો. ચિત્રકળામાં પણ ફીક પ્રાવીણ્ય હતું. એક વખતે એક રીસર્ચ પ્રોફેસર ગૂજરાત કોલેજમાં આવ્યા હતા. તેણે બી. એ. હાલમાં ‘ઇતિહાસનો અભ્યાસ કેમ કરવો’ તે ઉપર ભાષણ આપ્યું. એ પ્રોફેસર ભાષણ આપતા હતા તે દરમિયાન ભાઇ જે. ડી.એ તેની મુખાકૃતિ અદ્ભુત અદ્ભુત ચીતરી કાઢી. ભાષણ પૂરું થયું કે તેણે તે ચિત્ર ખતાવી પ્રોફેસરને સહી કરવા કીધું. પ્રોફેસર ખૂશ થયા અને તરત જ સહી કરી આપી.

આ તો સામાન્ય બાબતો કહી. મારી અંગત વાતો તો જુદી છે. તેના સહવાસથી જે આનંદની ક્ષણો મેં પસાર કરેલી તે સંભારું છું કે દિલમાં ત્રાસ થાય છે. હું મારા મિત્ર પંડિત સાથે રિસેસમાં ગૂજરાત કૉલેજના બી.એ. સંસ્કૃત ક્લાસમાં બેઠો છું. જે.ટી. શાહ હસતે ચહેરે ઉલળતા ઉલળતા આવે છે અને કંઈ નવી બીના કહે છે; કાં તો ગાયનની તરજે લલકારતા ત્યાં આવી ચડે છે. ઇન્ટર આર્ટસ ક્લાસમાં મારા મિત્ર એસ. પી. શેઠ પાસે બેઠો છું; ત્યાં ભાઈ જયંતીલાલ આવે છે અને પોતાના રમૂજ સ્વભાવથી સૌને હસાવે છે. એક દિવસ એસ. પી. શેઠને ત્યાં ટીપાર્ટી છે; હું જાઉં છું; ત્યાં જે.ટી. શાહ હાજર છે. તેને ગાવાનું કહેવામાં આવે છે, અને પછી એક સોરડી ગીત લલકારે છે. આવા આવા પ્રસંગો યાદ કરું છું અને બીજી બાબતો જોઉં છું કે આ ભાઈ હતા ન હતા થઈ ગયા છે કે મારું દિલ બિડી જાય છે.

પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર તેના આત્માનું કલ્યાણ કરો.

શિયાપુરા. વડોદરા તા. ૧-૧૨-૧૯૩૦ આંબાણિયા નાગરદાસ કાશીરામ

શ્રી જયંતીલાલ શાહ

(એક પરિચય)

શ્રી જયંતીલાલના અકાળ અને એથી પણ વધારે અણધારી રીતે થયેલા અવસાનથી કેને ખેદ ન થાય? એ સાચા અર્થમાં યુવાન હતા. એમના ગુણોનું પરીક્ષણ કરી એમનું ખરૂં મૂલ્ય પરખવું એ જ એમના અવસાનની સાચી નિવાપાંજલિ હોઈ શકે.

શ્રી જયંતીલાલ એક વિદ્યાર્થી તરીકે હોશિયાર, અભ્યાસપરાયણ અને નદસ્વાકાંક્ષી હતા. એમની છેલ્લી પરીક્ષામાં ઘણી સારી સેકન્ડ ક્લાસ લાવી, શિષ્યવૃત્તિ મેળવી આગળ બી.એ. માટે અભ્યાસ કરતા હતા. એમના વિષય સંસ્કૃત અને ગુજરાતી હતા. ગુજરાતીનું વાંચન એમનું સાઈ હતું અને એમને લેખો લખવાનો પણ હીક હીક મદાવરો હતો. એમના લેખોના સંગ્રહ પરથી વાચક એમની લેખક તરીકે તુઝના કરી શકશે. એ ઉપરાંત એમને પ્રસંગોપાત લાષણુ આપવાનો પણ પરિચય હતો. લાષણુ પણ તે એકંદર રીતે સુંદર અને સ્વાસ્થ્યપૂર્ણરૂતે કરતા.

મેં મારા પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિમાં ભાઈ જયંતીલાલ જેવી ‘બધું જાણી લેવું, બધા વિષયનો અનુભવ કરી લેવો, બધું શીખી લેવું’ એવા આગ્રહની એકે વ્યક્તિ જોઈ નથી. સંગીતનો એમને રાખ હતો અને પ્રસંગોપાત એ સાઈ ગાતા. ચિત્રકામનો શોખ હતો અને રવિભાષના સ્ટુડીઓમાં થોડું જ્ઞાન સંપાદન કરી ચિત્રકામ તથા રેખાચિત્રો દોરવાની શરૂઆત સારી રીતે કરી હતી. છેવટના ભાગમાં એમણે ફોટોગ્રાફી પણ શીખી લીધી. એમને લોકગીતોનો પણ અત્યંત શોખ હતો. અને લોકગીત પણ સુંદર રીતે ગાઈ સંભળાવતા. આ પ્રમાણે એમના અદ્ય આયુષ્યમાં પણ એમની પ્રવૃત્તિ અનેકદેશીય હતી; પણ કાળના બળે

અથવા તો આપણે હિંદુઓ ખુબ વિચાર કરીને માનીએ છીએ તે કર્મના સંયોગના બળે એમનું આ જન્મનું અવસાન જલદી નિર્માયું હતું અને તેથી આ જન્મમાં એ કલાકાર આત્માનું પૂર્ણ આત્મ-પ્રગટન થઇ શક્યું નરિ.

એમનામાં જેટલી બુદ્ધિની વિવિધતા હતી તેટલી જ સ્વભાવની સરળતા અને સહૃદયતા હતી. કેટલીકવાર તો જ્યંતીલાલ બાળક જેવા નિર્દોષ લાગતા. એમના હૃદયની સરળતાથી ઘણીવાર પોતાની અંગત વાતો પણ વિના સંકેતે જણાવી દેતા. એ ઉપરાંત મને જ્યારથી એમનો થોડો પણ પરિચય થયો ત્યારથી જ એ એક ઉત્સાહી, આનંદી અને લાગણી તથા ભાવનાથી ભરેલી વ્યક્તિ લાગી આવી હતી.

આ સેવાના યુગમાં એમણે સેવાનું પ્રસ્થાન પણ માંડી દીધું હતું. એમની સેવા થીઓસોફીકલ ચૂથ લાંજથી શરૂ થઇ. તેમાં ઉત્સાહભરે ભાગ લેવાથી તે છેવટે એના વ્યવસ્થાપક મંત્રી નીમાયા હતા. એમણે અમદાવાદ યુવક સંઘમાં પણ એક સભ્ય તરીકે સારો ભાગ લીધો હતો અને છેવટે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં સૈનિક બની એમાં પણ યથાશક્તિ ફાળો આપવા ચૂક્યા ન હતા. ખરેખર એમના જેવા આદર્શવાદી અને ભાવના-પરાયણ યુવક મેં વણિક કોમમાં ખુબ થોડા જોયા છે.

સંયોગવશાત્ આ જન્મમાં એ આપણાથી સ્થૂલ ભુવનમાં છૂટા પડ્યા છે અને એમણે આ જન્મમાં પૂરું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોત તથા જે કરી શક્યા હોત તે કર્યું નથી, છતાં એ સૂક્ષ્મ ભુવનોમાં તો આપણી પાસે હમેશ છે—અમિતઃ વર્તતે—અને એમની જગ્ગરી મહત્ત્વાકાંક્ષા સાથે લઇ આવી, આવતા જન્મમાં એ ફરી પોતાનો જીવનજ્યોતિ પ્રગટાવે એ જ એમને માટે એમના એક સાથી તરીકે મારી અભિલાષા છે.

પ્રભાકર મહેતા

ફૂલનો પરાગ

આજથી સવા વરસ પર 'કુમાર'ના ૬૪મા અંકમાં 'સંધ્યાએ' નામના જે સુંદર અંજનીમાં જીવન સંધ્યાનું ગાન ગાતી વેળા એના લેખકને શું ખરેખર ખચર દશે કે એના જીવનનીસંધ્યા ઘેરાતી આવતી હતી? તે પછી ગયા મે માસની બીજી તારીખે, વીરમગામ સલાગ્રહ છાવણીથી એણે આ ઉપર આપેલી 'મધુરી સૃષ્ટિ'ની યાચના કરી. પ્રભુ ફૂર દશે એમ તો કેમ કહેવાય? પણ એણે યાચી તે કરતાં જે વધારે મધુરી સૃષ્ટિમાં એને ખેંચી લેવામાં પ્રભુએ એના પર ભલે કૃપા વરસાવી દશે, પણ અહીં રહેલાં એનાં સ્વજનો ને સ્નેહીઓ પ્રત્યે તો પ્રભુ ફૂર જ થયો છે એમ કકળતાં અંતરોને લાગ્યા કરે છે. સાલસ સ્વભાવનો એ મીઠો ને તેજસ્વી જીવાન ગદ્ય તારીખ ૧૦મીએ મોટરના એક ભયંકર અકસ્માતનો ભોગ થઇ પડ્યો.

મિત્રો ને ગોઠિયાઓમાં 'જે.ટી.'ના ટૂંકા ને પ્રિય નામે જાણીતો થયેલો એ જીવાન કુમારવયથી જ કુમાર કાર્યાલયના નિકટ સંબંધમાં આવ્યો હતો અને કળાના અભ્યાસનો તેને નાદ લાગ્યો હતો. 'ભારત કળા મંડળ'ની પ્રવૃત્તિમાં તેની અંગમહેનત અને ઉત્સાહ યાદગાર રહેશે. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની દાકલ પડતાં જ કૌલેજને તિલાંજલિ આપી એ સંગ્રામમાં ફૂટી પડ્યો હતો. પણ એ ફેરતા ફૂલનો પરાગ આ સૃષ્ટિને પૂરો મળે તે પહેલાં પ્રભુએ એને ચિરશાંતિ માટે પોતાના ધામમાં ખેંચી લીધો.

સં. ૧૯૮૬ આવણ માસના 'કુમાર'માંથી

In Memorium

I Knew Jayantilal T. Shah from quite his boyhood in his grandfather's house in Dewaji Saraia's Pole. I came into more intimate contact with him since he joined The Youth Lodge of the Theosophical Society. He was ever among the foremost for discussion on ideal matters and, like all true Theosophists, was one who would like to see the whole world around him quite idealistic. He was particularly fond of Arts and music and got much scope for his activity in acting singing, and organising of the Youth activity within and without the T.S. Lodge. He was an earnest and sincere worker in whatever he undertook. He was the secretary of the Lodge for over a year and took pleasure in his work. Never any slang or abuse came out of his mouth. He was ever exerting himself to attain the high aim he had kept before himself for purity of life and service of mankind. His winsome manners and gentleness of disposition endeared him to all he came in contact with and won their high regards. His life was ever an inspiration to others. I always considered him as one of the great souls now ensouling youthful bodies in India who are destined to do world-fame work for mankind in near future; so his untimely death has created a void that is difficult to fill. However I feel confident that he will take birth again soon in Gujarat to carry on the work he was meant to do.

Ahmedabad, 5th Jan. 1931.

Jacob E. Solomon

ઠરાવો

. ૧ .

શ્રીમતી કલાવતી શાહ,

અમદાવાદ થીઓસોફિકલ લૉજના પ્રમુખ તરીકે અમારી લૉજના સભાસદો તરફથી તમારા પૂજ્ય પતિશ્રીના દુઃખદ અને અકસ્માત અવસાનથી તમને તથા તમારા કુટુંબને જે સખ્ત ખોટ પડેલી છે તે માટે અમે સહૃદય શોક પ્રદર્શિત કરીએ છીએ. ભાષ જયંતીલાલ અમારી લૉજમાં (સોસાયટીમાં) એક ઉત્સાહી, ખંનીલા, મહેનતુ અને ઉમંગી કાર્યકર્તા હતા અને તેમના આ ખાખી દુનિયા છોડવાથી અમારી લૉજને સખ્ત ખોટ ગઈ છે તેની અમે નોંધ લઈએ છીએ. પ્રભુ તેમના અમર આત્માને શાંતિ આપો !

પ્રભુ તમને અને તમારા વડાલા જયન્તના માતૃપિતાને એમના અવસાનથી પડેલો સખ્ત ધા શાંતિ અને હિંમતથી સહન કરવાની શક્તિ આપો એવી અમારી હાર્દિક પ્રાર્થના છે.

લિ. આપનો

ડી. ડી. કાંગા

પ્રમુખ-અમદાવાદ લૉજ, થીઓ. સોસાયટી

. ૨ .

૧ ગુજરાત કૉલેજના જૂના વિદ્યાર્થીઓની આ સભા તેમના સહાધ્યાયી શ્રી જયંત ત્રીકમલાલ શાહના અકાળ અવસાનની સખેદ નોંધ લે છે અને તેમના કુટુંબીજનો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.

૨ આ ઠરાવ સ્વર્ગસ્થનાં પત્નીને મોકલવાની પ્રમુખને સત્તા આપે છે.

